

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ QƏRBİ AVROPA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi

almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ **Günəl Musaməddin qızı Şıxaliyeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor

Şamil Qiyas oğlu Vəliyev

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ QƏRBİ AVROPA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	
1.1. Azərbaycanda Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsi tarixinə ümumi bir nəzər	9
1.2. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşləri milli kimlik və qərbçilik kontekstində	28
II FƏSİL. ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ QƏRB ƏDƏBİ FİKRİ	
2.1. Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında milli ədəbi ənənələrə münasibət və modern ədəbiyyata keçid məsələsi.....	57
2.2. Ədibin Qərb ədəbi-nəzəri cərəyanlarına münasibəti və “Siyasəti- fürusət” əsərində simvolizm.....	65
III FƏSİL. ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ	
3.1. Bədii tərcümə ədibin görüşlərində Qərbi öyrənməyin vasitəsi kimi.....	88
3.2. Əli bəy Hüseynzadənin Qərbi Avropa ədəbiyyatından tərcümələri	99
NƏTİCƏ	133
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	137

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanın ədəbi-mədəni, ictimai həyatında Avropa mədəniyyətinə meyl və ondan bəhrələnmək cəhdləri müşahidə olunmağa başlamışdır. Sözügedən dövrdə maarifçilik hərəkatının inkişafı, Avropa tipli ədəbi janrların istifadəsi, milli teatr və mətbuatın təşkili, jurnalistika, tərcümə sahəsində avropayönlü inkişaf, ictimai-siyasi təşkilatların formalaşmasında Azərbaycanın tanınmış mütəfəkkirləri Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Məhəmmədəğa Şahtaxtı, Haşım bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd bəy Ağaoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və digərləri ilə yanaşı, “mütəfəkkir hali ilə, əsrarəngiz öyüdləri ilə üzərimizdə bir peyğəmbər təsiri buraxan” [98, s. 55], “Füyuzat” ədəbi məktəbinin yaradıcısı, jurnalist, şair, nasir, ictimai xadim, rəssam, həkim, tərcüməçi Əli bəy Hüseynzadənin də əvəzolunmaz xidmətləri olmuşdur.

Zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ilə seçilən Ə.Hüseynzadə dövrün, demək olar ki, bütün əhəmiyyətli problemlərinə münasibət göstərmişdi. Ədibin nəzəri-estetik və bədii əsərlərində əks etdirdiyi problemlər, onların şərhə öz aktuallığını müasir dövrdə də qoruyub saxlamaqdadır. Ədibin yaradıcılığında mühüm məsələlərdən biri də Avropa, xüsusilə Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri ilə bağlıdır. Ə.Hüseynzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində M.F.Axundzadə ilə başlayan qərbçilik hərəkatının davamçısı və təbliğatçısı olmuşdur. Ədib və onun redaktorluq etdiyi “Füyuzat” jurnalı Qərb estetik fikrinin Şərqi ədəbi-mədəni həyatında istifadəsi və təbliği sahəsində yorulmadan fəaliyyət göstərmişdir. Müəllifin qərbçiliklə bağlı fikirləri çağdaş zamanımız üçün də aktuallığını qoruyaraq müasir Qərb-Şərq ədəbi əlaqələrinin tədqiqi kontekstində müstəsna rol oynayır.

Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında qərbçilik görüşlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Ə.Hüseynzadə Qərbi elmi-texniki, ədəbi-mədəni yeniliklərin öyrənilməsi mənbəyi hesab edirdi;

2. Müasirlərini həm Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikirləri, həm də dünya ədəbiyyatının klassikləri və onların əsərləri ilə tanış etməyə çalışırdı;

3. Şərq və Qərbi müqayisə edərkən Qərbi ideallaşdırmır, diqqəti problemin kökləri və müasir vəziyyətinə yönəldir, sivilisasiyanın başlanğıc nöqtəsi olan Şərqi mövcud zaman çərçivəsində Qərbdən geri qalmasının səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışırdı;

4. Qərb mədəniyyətinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi tərəflərini də göstərir, Qərb ölkələrinin Şərq siyasətinin humanizmə zidd mənfi meyllərini faktlarla müzakirə obyektinə çevirirdi;

5. Qərbin “mədəsində həzm olunmamaq”, Qərb zorakılığından və işğalçılıq təhlükəsindən qorunmaq üçün onun elm və mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməyi vacib hesab edir. Tərəqqi naminə Şərqi Avropa xalqlarının “beyinlərinin məhsulu”nun əhəmiyyətli olduğunu bildirirdi;

6. Qərbin yeniliklərindən bəhrələnməkdən milli kimliyə, soy-kökə, milli adət-ənənəyə bağlılığı ön plana çəkirdi;

7. Qərb ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənməyin yollarından birini də Qərbi Avropa xalqları ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsində görürdü.

Ə.Hüseynzadə yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri Azərbaycan və türk ədəbiyyatşünasları tərəfindən tədqiq olunmuş, ədibin bədii irsi Abdulla Şaiq [1], Əziz Mirəhmədov [121, 122], Yaşar Qarayev [103], Yusuf Akçuraoglu [14], Rasim Mirzə [100, 101, 125, 126], Ofeliya Bayramlı [16; 17; 18; 19; 20; 21, 22], Şamil Vəliyev [177; 178; 179; 180; 181], Xeyrulla Məmmədov [115; 116; 117], Azər Turan [165; 168; 169; 170; 171; 172; 175; 176], Mövsüm Əliyev [40; 41], Məsməxanım Qubadova [106; 107; 108; 109], Sədaqət Həsənova [58], Aybəniz Əliyeva [39], İsrail Hüseyn [61], İsa Həbibbəyli [55; 56], Vəqif Sultanlı [144], Ağamirzə Məmmədli [114], Bədirxan Əhmədli [36; 37], Gülnarə Sadıqova [140], Vüsalə

Əsədzadə [43], Vəzufə Xudiyeva [99], Ali Haydar Bayat [186; 187], Hilmi Ziya Ülkən [191], Yavuz Akpınar [185] və digər tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir.

Mütəfəkkirin yaradıcılığında qərbçilik məsələsi də diqqətdən kənarda qalmamış, A.Şaiq, Ə.Mirəhmədov, M.C.Cəfərov [28], Y.Qarayev, O.Bayramlı, R.Mirzə, A.Turan [167; 173; 174], Ş.Vəliyev, S.Zeynalova [184], T.Abdullayeva [4], A.H.Bayat, H.Z.Ülkən kimi tədqiqatçılar sözügedən sahədə önəmli araşdırmalar aparmışlar. Sevil Qaraşova 2007-ci ildə “Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatı” [104] mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Lakin sadalanan tədqiqatlara baxmayaraq, ədibin elmi-nəzəri, bədii əsərləri ayrı-ayrılıqda qərbçilik fikirlərinin əks olunması, Şərq və Qərbin müqayisəsi və qarşılaşdırılması baxımından ön plana çəkilməmiş, ədibin orijinaldan etdiyi tərcümələri və tərcümənin estetik məsələləri ilə bağlı aktual olan fikirləri müfəssəl araşdırılmamışdır. Bütün bu cəhətlər mövcud dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirməkdədir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektini Ə.Hüseynzadənin qərbçilik görüşlərini əks etdirən ədəbi-nəzəri əsərləri və Qərbi Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr təşkil edir. Ədibin yaradıcılığında Qərbçilik konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi və bu problemlə bağlı müxtəlif mənbələrin araşdırılması, mövcud ədəbiyyatşünaslıqda olan elmi-nəzəri mülahizələr, ədibin yaradıcılığı ilə bağlı arxiv sənədlərinin öyrənilməsi isə tədqiqatın predmetinə daxil olan məsələlərdir. Bununla yanaşı, XX əsrin ortalarından başlayaraq Avropa ədəbi-nəzəri fikri ilə bağlı yazılan digər araşdırmalar da tədqiqatın predmetlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

– XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Qərbi Avropa ədəbi əlaqələrinin inkişaf meyillərini araşdırmaq;

- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilmə istiqamətlərini şərh etmək;
- Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin Azərbaycan ədəbiyyatında ifadəsində Ə.Hüseynzadənin xidmətlərini dəyərləndirmək;
- Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında milli kimlik və qərbçilik məsələləri, ədəbi ənənələrə münasibət və modern ədəbiyyata keçid problemlərini işıqlandırmaq;
- Mütəfəkkirin bədii tərcümələrinin Qərbi Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsindəki rolunu və tərcümənin nəzəri problemləri ilə bağlı fikirləri müəyyənləşdirmək;
- Ədibin yaradıcılığında Qərb və Şərq qarşılaşdırılması və müqayisəsinin geniş şərhini vermək;
- “Siyasəti-fürusət” əsərində müəllifin mifoloji və simvolik vasitələrdən hansı yöndə istifadə etdiyini əsaslandırmaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işi aşağıdakı elmi metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir: toplanmış fakt və materialların sistemləşdirilməsi metodu; sistemli təhlil və analiz; problemə kompleks yanaşma; ümumiləşdirmələr əsasında elmi nəticələrin əldə edilməsi.

Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan da istifadə edilmiş, tədqiqatın predmet və obyekt kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyi üçün yeri gəldikcə, müqayisələrdən də istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı problemin öyrənilməsi baxımından seçilən ədəbi-bədii, elmi-nəzəri müddəalardan, habelə Azərbaycan, Avropa və türk ədəbiyyatşünaslığının nailiyyətlərindən də bəhrələnilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində XX əsrin əvvəllərində Qərb və Şərq ədəbi əlaqələrinin inkişafı, Qərb ədəbiyyatına münasibət, xüsusilə Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında Qərbi Avropa ədəbiyyatı məsələləri öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılmışdır:

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının digər nümayəndələri ilə yanaşı, Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında da qərbçiliyin təbliği, Qərb ədəbiyyatının öyrənilməsi önəmli yerə sahib idi;
- Ədibin həm elmi-nəzəri, həm də bədii əsərlərində Qərb və Şərqi qarşılaşdırılması, müqayisəsi təqdim olunmuşdur;
- Milli kimlik və milli kimliyi qorumaqla modern ədəbiyyata keçid məsələləri ədibin yaradıcılığında ön plandadır;
- Böyük mütəfəkkirin estetik fikirləri milli ənənələr və Avropada mövcud olan yeni ədəbi-nəzəri cərəyanların araşdırılması əsasında formalaşmışdır;
- Ədib “Siyasəti-fürusət” əsərində mifoloji və simvolik vasitələrlə tarixi hadisələrə münasibətini ifadə etmişdir;
- Ə.Hüseynzadənin Qərbi Avropa ədəbiyyatından orijinalardan etdiyi tərcümələri onun tərcümə sənətinin inkişafındakı əhəmiyyətli rolunu göstərməkdədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi mövzu ilə bağlı bu günədək yazılmış tədqiqatları əhatə etməklə onların məntiqi davamı kimi meydana çıxaraq Ə.Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri və bədii yaradıcılığında Qərb məsələlərini ilk dəfə geniş şəkildə araşdırır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi bu məsələləri əhatə edir:

- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsi tarixi tədqiq olunur;
- Azərbaycan maarifçilərinin Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinə münasibəti sistemli şəkildə şərh edilir;
- Ədibin ədəbi-nəzəri əsərlərində milli kimlik və qərbçilik sintez şəklində araşdırılır;
- Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında milli ədəbi ənənələrə münasibət və modern ədəbiyyat məsələləri geniş şəkildə işıqlandırılır;
- Qərb və Şərq qarşılaşdırılması və müqayisəsi ədibin konkret məqalələri əsasında öyrənilir;

- Müəllifin “Siyasəti-fürusət” əsərində simvolik və mifoloji qaynaqların hansı formada tətbiq edilməsi müəyyənləşdirilir;
- “Siyasəti-fürusət” əsərində yalnız obrazların simvolikası deyil, əşyaların, rənglərin simvolikası da araşdırılır;
- Ə.Hüseynzadənin Qərbi Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrin orijinala müqayisəli şəkildə geniş şərhə verilir;

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada qeyd olunan elmi müddəalar, mülahizələr və araşdırmanın nəticələri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Qərb ədəbi əlaqələri istiqamətində aparılacaq tədqiqat işləri üçün nəzəri mənbə roluna malikdir. Təlim prosesində, habelə ali və orta məktəb dərsliklərinin, proqramlarının tərtibində dissertasiya işindən istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi xarici ölkələrin elmi nəşrlərində, iddiaçının beynəlxalq səviyyəli konfrans və simpoziumlardakı çıxışlarında və konfrans materiallarında dərc olunmuş, məqalələr və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Giriş – 9994 işarə, I fəsil – 91074 işarə, II fəsil – 56278 işarə, III fəsil – 70061 işarə, nəticə – 6556 işarədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla dissertasiya işinin ümumi həcmi 233963 işarədir.

I FƏSİL

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ QƏRBİ-AVROPA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

1.1. Azərbaycanla Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsi tarixinə ümumi bir nəzər

XIX əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər – Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri nəticəsində Azərbaycan torpaqları ikiye ayrılaraq Şimali Azərbaycan zorla Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Sözügedən hadisə Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatını dəyişməklə yanaşı, ədəbi-mədəni sferaya Rusiya və Qərb nəzəri-estetik fikrinin daxil olmasına şərait yaratdı.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq maarifçilik hərəkatının inkişafı, yeni Avropa tipli ədəbi janrların yaradılması, milli teatrın formalaşması (1873), milli mətbuatın yaradılması (1875), tərcümə sahəsində avropayönlü inkişaf və digər hadisələr ədəbiyyatımızda, mədəni həyatımızda baş verən müsbət yeniliklərdən idi.

Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mövzusunun işlənilməsi, ilk növbədə, mütəfəkkir ədib M.F.Axundzadənin (1812-1878) adı ilə bağlıdır. Y.V.Çəmənzəminlinin (1887-1943) yazdığı kimi, *“Avropa ədəbi şəkilləri birinci Mirzə Fətəli Axundov vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olur”* [35, s. 133]. Görkəmli yazıçı və ictimai xadim Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yetkin maarifçilik, dramaturgiya (1850-1855), yeni tipli realist bədii nəsr (*“Aldanmış kəvakib”*, 1857), ədəbi tənqid, əlifba islahatı, yeni əlifba ideyasının yaradıcısıdır. A.Şaiqin sözləri ilə desək, *“Mirzə Fətəli Qərb həyatını və fikrini ilk dəfə olaraq ədəbiyyatımıza tətbiq etdiyi və öz nöqtəyi-nəzərinə Qərb idealına müvafiq tərbiyə verdiyi üçün ədəbiyyatımızda çox böyük bir mövqe və əhəmiyyəti həyizdir”* [2, s. 172].

S.Tağızadənin *“Axundov və Avropa”* [198] monoqrafiyasında göstərildiyi kimi, M.F.Axundzadənin də Qərb ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə tanışlığı Rusiya vasitəsi ilə olmuşdur.

Rus və avropalı obrazlarını – “Şərq poeması” (1837) və “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərvişi Məstəli şah caduküni-məşhur” (1850) əsərləri ilə ədəbiyyatımıza ilk dəfə M.F.Axundzadə gətirmişdir. Mustafa Quliyev M.F.Axundzadəni “Azərbaycan həyatının avropalaşdırıcısı” adlandıraraq adıçəkilən komediya haqqında qeyd edirdi: “*Axundov öz komediyasında Müsyö Jordanın ağzı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin gələcək tərəqqisi yollarını təyin edir*” [111, s. 5].

M.F.Axundzadə yaradıcılığının tədqiqatçısı Şahbaz Şamioğlunun haqlı olaraq bildirdiyi kimi, “*M.F.Axundzadə adıçəkilən əsərində mövcud həyat tərzinin, bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətinin kökündən dəyişdirilməsi məsələsini qoymuşdur*” [146, s. 132].

Qərblə bağlı fikirləri ədibin bədii əsərləri ilə yanaşı, Avropa elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələrə münasibət göstərən “Həkimi-ingilis Yuma cavab”, “Yek kəmə haqqında”, “Fehristi kitab”, “Con Stüart Mill azadlıq haqqında”, “Yengi dünyanı fəth edən Xristofor Kolumbun tarixi” və sair məqalələrində, “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində, epistolyar üslubda yazılan irsində öz əksini tapmışdır.

M.F.Axundzadə elmi-nəzəri məqalələrində Avropanın müxtəlif cəhətləri haqqında məlumat vermiş, eyni zamanda, onu Şərq dünyası ilə müqayisə edərək Qərbin elm, ədəbiyyat, hüquq sahəsindəki inkişafının özününküləşdirərək mənimsəməsinin tərəfdarı olmuşdur. Ədibin “Yek kəlmə haqqında” məqaləsi bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Şəxsi azadlıq, kişi və qadın bərabərliyi, cinayətkarın cəzalandırılması kimi məsələlərin şərhində Şərqin hələ Qərb kimi tərəqqi etmədiyini nəzərə çatdıran müəllif yazır: “*Məlumdur ki, oğru özünü dolandırmaqda acizlik çəkdiyi üçün oğurluğa əl atır. Əgər onun əli kəsilsə, aydındır ki, həyatını təmin etməkdə daha aciz qalacaqdır. O zaman ya təkrar oğurluğa əl atmalıdır, ya da acından ölməlidir...*” [12, s. 147]. Nümunədən göründüyü kimi, M.F.Axundzadə Şərqdə şəriət qaydalarını əsas gətirərək geniş yayılmış cismani cəza üsullarını tənqid etmiş, bunun doğru çıxış yolu olmadığını, əksinə cinayətə sövq etdiyini bildirərək Avropada tətbiq edilən üsullardan istifadəni vacib saymışdır: “*... adam öldürmək,*

bədən üzvlərini kəsmək və ağac vurmaq barbar və vəhşi tayfaların sifətidir; Allahın şəninə layiq deyildir. Avropada müqəssirləri cəzalandırmaq və insanların asayişini təmin üçün başqa tədbir görürlər; çünki ingilis filosoflarının təhqiqinə görə isbat edilmişdir ki, adam öldürməyin cəzası olaraq qatili edam etmək başqalarının asayişini üçün bu növ cinayətləri nəinki aradan qaldırmır, hətta qətiyyəni azaltmır..." [12, s. 146].

M.F.Axundzadə özündən sonra böyük ədəbi məktəbin formalaşmasına zəmin yaratmış və onun istər dramaturgiya, istərsə də nəsr sahəsindəki ənənələri Nəcəf bəy Vəzirov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov və digərləri tərəfindən davam etdirilmişdir. Böyük mütəfəkkirlə başlayan qərbçilik ideyaları ondan sonra da geniş vüsət alaraq tədricən mədəniyyətin digər sahələrinə də təsir etməyə başlamışdır. XIX əsrin sonlarından etibarən Avropa təhsilli ədiblər Qərb ədəbi-mədəni, elmi-texniki həyatını nəzəri cəhətdən qiymətləndirib, Şərqdə təbliğ etməyə çalışırdılar.

Qərbçilik ideyaları M.F.Axundzadədən sonra maarifçi fikirləri ilə seçilən, ilk anadilli mətbuatın ("Əkinçi", 1875-1877), ilk milli teatrın (N.Vəzirov ilə birgə) əsasını qoymuş Həsən bəy Zərdabinin (1842-1907) yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. *"Avropa mənasında o ilk azərbaycanlı müəllim, Mirzə Fətəlinin əsərlərini təmsil edən ilk teatr yaradıcısı, ilk redaktor, ilk xeyriyyə cəmiyyətinin banisi və ilk camaat xadimi idi"* [188, s. 15]. "Əkinçi" qəzeti xalqı maarifləndirmək sahəsində əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovun doğru olaraq bildirdiyi kimi, *"...Zərdabi öz əməli işində senzuranın təsdiq etdiyi proqramdan məharətlə kənara çıxıb, "Əkinçi"ni əsl mənada demokratiyanın tribunasına, Azərbaycan ictimai-siyasi, fəlsəfi, bədii, elmi, iqtisadi, pedaqoji və etik fikrinin aynasına çevirə bilmişdir"* [38, s. 9].

"Əkinçi" qəzetində Avropa ilə Şərqi elmi, texniki, mədəni qarşılaşdırılmasına, müqayisəsinə tez-tez təsadüf olunmaqdadır. Müəllifin kənd təsərrüfatı ilə bağlı sadə bir müqayisəsinə diqqət yetirək: *"Bizim vilayətimizdə çox əlləfiyyə var ki, onları*

atlarımıza və eşşəklərimizə yedirtməkdən savayı onların bir qeyri nəfi olmağını bilmirik. Amma ol ələfiyyatlardan qeyri yerlərdə artıq mənfəətbərdar olurlar. Məsələn, bizim Qafqazın isti tərəflərində özbaşına əmələ gələn kəvər otunun qönçələrin və yemişlərin turşuya qoymaqlıq ilə Firəngistanda və İtaliyada artıq dövlət qazanırlar...” [38, s. 75]. Müəllif məlumat verməklə kifayətlənmir, bu sahədə uğur əldə etmək üçün nə etmək lazım olduğunu geniş şəkildə izah etməyə çalışır.

H.Zərdabi güclü bir dövlətin yaradılması üçün ordu ilə yanaşı, maarifçiliyin və elmin də mühüm olduğunu ön plana çəkmişdir: *“Əhli-islam Avropa əhlinin gücünü görüb elə fikir elədi ki, büsat ancaq əsgəriyyə nizamdadır”* [38, s. 227]. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, bunun üçün Avropadan “nizami-əsgəriyyə” öyrədənlər gətirilsə də istəklərinə nail ola bilmədilər, çünki onun əsasında duran səbəbin yalnız nizam-intizamla deyil, maariflə, elmlə bağlı olduğunu anlamırdılar. H.Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin 1877-ci il tarixli 12-ci sayında müqayisəni genişləndirərək Qərbin Şərqi nisbətə daha çox inkişafının digər bir səbəbini də Şərqdə həmin dövrdə azadlığın olmamasında görürdü: *“Neçə dəfə Avropa tayfalarının, yəni Məğrib – zəminin bizim tayfalardan, yəni Məşriq əhlindən artıq tərəqqi etməyindən və onun səbəblərindən danışmışıq. Əlbəttə, bu səbəblərin ümdəsi onlar bizdən artıq elm təhsil etməkdir və ondan masəva bunun bir səbəbi də azadlıqdır. Nə qədər Avropa əhli bizim tək azadlıqdan bixəbər olub ol vaxtaca bizdən bəzər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətdən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb...”* [38, s. 418].

H.Zərdabi tərəqqi üçün azadlığın mühüm rol oynadığını qeyd etsə də, “Məşriq-zəmində” azadlıqdan məhrum olmanın səbəbini düzgün göstərə bilməmiş, sözügedən məsələni məhdudlaşdıraraq yalnız ata-baba adətlərini təqsirləndirmişdir. Bu, birtərəfli baxış idi: *“Əgərçi bizim şəriətimizə görə qul azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə həmişə gec qanmışıq. Satınalma qulu azad etməyi savab hesab edə-edə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nökar ağaya, şagird ustada və qeyri məgər qul deyilmi? Bəli biz hamımız quluq və bunun səbəbi ata-baba adətləridir”* [38, s. 418]. Şərq cəmiyyətində azadlıq

problemini sadəcə ata-baba adətləri ilə bağlamaq məhdud yanaşma idi, çünki məsələnin bir sıra sosial, iqtisadi, siyasi-ictimai səbəbləri də mövcud olmuşdur.

“Hər millət mərifət ilə yaşar, cəhalət ilə yox olar” [145, s. 72] söyləyən, Qərb maarifçi ənənələrini yayan, görkəmli ictimai xadim, publisist, “Şərqi-Rus” (1903-1905) qəzetinin nəşiri və redaktoru Məhəmmədəğa Şahtaxlı (1846-1931) da Şərq xalqları arasında Qərb maarifçilik düşüncəsi və mədəniyyətinin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Akademik İ.Həbibbəylinin də qeyd etdiyi kimi, M.Şahtaxlının həmvətənləri arasında Qərb maarifçiliyi ənənələrini yaymaq, doğma xalqını orta əsrlər geriliyi, mövhumatından xilas etmək, Qərblə Şərqi yaxınlaşdırmaq kimi mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində müstəsna yeri olmuşdur [56, s. 142].

Müəllif *“Əlifba və mədəniyyət”*, *“Biz nə haqda düşünürük?”*, *“Şərq böhranı”*, *“Türkiyəni necə xilas etməli”*, *“Xaric əhvalı”*, *“Mədəniyyət nədir?”*, *“Türk tatar qövminə müraciət”*, *“Hər gün bir az”* silsilə məqalələrində xalqın tərəqqisi, maariflənməsi üçün Şərq və Qərb qarşılaşdırmasının geniş şərhini vermişdir.

M.Şahtaxlı tərəqqi üçün vacib məsələlərdən birinin də fikir, söz azadlığı olduğunu bildirir və Avropa ilə müqayisədə yazırdı: *“...Hər kəs hər vaxt, hər rəy və əqidədə olursa, onun qorxusuz, açıq dil ilə hər surətdə istərsə deyib, bəyan edə bilsin. Necəki Yevropada... bir filosof kamal azadlıqla öz rəyini Allahın olub olmadığını xüsusunda bəyan edir...”* [131, s. 89].

M.Şahtaxlı haqlı olaraq yazırdı ki, dinimizi, axirətimizi, orucumuzu, namazımızı, Quranımızı, unutmamaqla yanaşı, bizə dünyəvi elmlər də öyrədilməlidir: *“Əqaidi-diniyədən daha çox avropalıların sosial (cəmiyyəti) ülumunu bizə öyrətməlidirlər”* [145, s. 121].

Ədibin işıqlandırdığı mühüm problemlərdən biri də qadın azadlığı məsələsi olmuşdur. M.Şahtaxlı Şərq qadınlarını Avropa qadınları ilə müqayisə edərək onların təhsil, hüquq baxımından geridə qaldığını bildirir və belə bir suala diqqət yönəldirdi: *“Biz şərqililər də arvad məsələsinə əhəmiyyət verib, əhli-nisamsızın şimdiki halda haiz olduqları halətin millətimizin səadətinə müzirr və ya nafe olduğuna dair ciddi və istiqamətli, tətəbbüata girişməmizin aya vaxtı gəlməmişmidir?”* [145, s. 115].

Millilik və qərbçilik fikirləri yaradıcılığında, dünyagörüşündə önəmli yer tutan görkəmli ədiblərimizdən biri də Əhməd bəy Ağaoğludur (1869-1939). Mütəfəkkir ədibin yaradıcılığında türkçülük və islamçılıq ideyaları ilə yanaşı, Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin təbliği, tədqiqi əhəmiyyətli rola malikdir.

Ə. Ağaoğlunun Avropada aldığı təhsil onun həyata baxışının, dünyagörüşünün formalaşmasında, Qərb ədəbi-nəzəri fikrinə meyillilik, Avropa ədəbi, mədəni görüşlərinin Şərqdə təbliğində mühüm rol oynamışdır. “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 18 aprel tarixli 92-ci sayında nəşr olunan, fransız dostlarından birinin ona yazdığı məktubundan da (“Bir firəngin mənə yazdığı məktubat”) göründüyü kimi, Ə. Ağaoğlu Qərb mədəniyyəti, ədəbiyyatı, klassikləri və filosoflarına dərinlən bələd olmuşdur. Məktubdan bir hissəyə nəzər yetirək: *“...İyirmi sənə bundan əqdəm Parisdə təhsil etdiyimiz xatirindən çıxmayıb, zənn ediyorum! Nə gözəl zamanlar! Siz Məğribə məftun, mən Məşriqə aşiq. Hər ikimiz cahanın bu dərəcədə bir-birinə zidd və əks olan iki qitələrini hikmətiməaş və əsrari-həyatını düşünməyə çalışıyırdıq... Siz fransız, ingilis dillərinə güc verdikdə, mən də ərəb və fars dillərinə güc verirdim. Siz Volterlərə, Russolara, Viktor Hüqolara, Bayronlara, Götələrə, Kantlara alışdığınız zamanlar, mən də “Mülaqati-səbə”lərə, İbn Xəldunlara, Ömər Xəyyamlara, İbn Rüşdlərə, İbn Sinalara, “Əxlaqi-Nasiri”lərə alışıyodum”* [5, s. 1]. Ə. Ağaoğlu Qərb mədəniyyətinə bağlı olsa da, ədibin yaradıcılığında millilik və qərbçilik fikirləri sintez təşkil edirdi, bir-birindən ayrılmaz şəkildə idi. Təranə Abdullayevanın da göstərdiyi kimi, *“Qərbçilik – Ə. Ağaoğlunun anlayış və tədqiqatına görə milli mədəniyyətimizin inkişafında Şərq ənənələrindən ayrılmadan, Qərb mədəniyyəti təcrübəsinin də hopmuş olduğu yeni keyfiyyət mərhələsinə çatmaq və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək arzusudur”* [4, s. 72].

Ədib əsərlərində Şərq və Qərbin müqayisəsinə də yer vermiş, Şərq cəmiyyətinin bir sıra məsələlərdə Avropa cəmiyyətindən geri qaldığını göstərməklə yanaşı, bunların səbəbini də izah etməyə çalışmışdır. Ə. Ağaoğlunun “Mən kiməm?” əsərində “eqoizm” və “altruizm” (özünüqurban vermə) keyfiyyətləri baxımından iki cəmiyyəti qarşılaşdıraraq müqayisə etməsi böyük maraq doğurur. Mövcud zaman

çərçivəsində bir çox istiqamətlərdə Qərbin Şərqdən üstün olduğunu göstərən yazıçı yazır: *“Qərbdə altruizm elə hallar almışdır ki, bu, Şərqin təsəvvürünə belə gəlməz. Şərqdə bəzən bir şəxs milyonlar içində yaşadığı halda, Afrikanın çöllərində qalıbmış kimi təkbaşına buraxılır. Xəstələri, acları, evsizləri düşünmür, vecinə almır..., Qərbdə isə belə deyil. Hər kəsin haqqında düşünülür və nəticədə unudulan bir kimsə qalmır”* [7, s. 54].

Ə.Ağaoğlu Avropa klassiklərinin əsərlərinin tərcümə olunaraq teatrlarımızda səhnələşdirilməsini yüksək qiymətləndirmiş və bu münasibətlə *“Şekspirin “Otello”su və Şillerin “Qaçaqqlar”ı tatar dilində*” (*“Отелло” Шекспира и “Разбойники” Шиллера на татарском языке*”, Kəspı qəzeti 1903, № 214, 275, 341) adlı məqaləsini yazmışdır. Məqalədə müəllif tərcümənin ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz üçün əhəmiyyətini dəyərləndirmiş, dünya ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə tərcüməsini vacib saymışdır: *“Qoy bu tərcümələr başlanğıc mərhələdə o qədər də mükəmməl olmasınlar, qoy onlar fikrin ifadəsində məna və məzmun səhvlərinə yol versinlər, qoy ilkin mərhələdə bu əsərlərin oxucusu tapılmasın. Bütün bunların heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Təki Avropa yazıçılarını tatar dilində oxumaq imkanı olsun”* [192, s. 1].

K.Talıbzadənin də qeyd etdiyi kimi, sözügedən məqalə ədibin *“ədəbiyyat incilərinin təbliği ilə məhdudlaşmır. O fürsətdən istifadə edərək müasir ədəbiyyat haqqında öz nəzəri fikirlərini söyləyir”* [162, s. 139]. Məqalədə M.F.Axundzadədən sonra yeni keyfiyyətlərlə təzahür edən milli ədəbiyyatı Avropa ədəbiyyatı ilə eyni müstəviyə gətirən müəllif bəzən ifrat tənqiddə meyl edir: *“Hər dəfə tatar dilindən orijinal bir əsər oxuyanda, yaxud rəy üçün hər hansı bir kitab alanda, mən kədər hissi içində onlara sərf olunan vaxta heyifsilənirəm”* [192, s. 1].

Ə.Ağaoğlu Qərblə müqayisədə Şərqdə güclü, ehtiraslı xarakterin olmadığını bildirir, bu səbəbdən də Şərqdə yüksək xarakterli komediya, faciə, romana rast gəlməyin mümkün olmadığını qeyd edirdi: *“Şərqdə xarakter yoxdur, daha doğrusu, güclü iradəyə, güclü hiss və ehtirasa malik adamlar yoxdur. Buna görə də heç bir*

Şərq ədəbiyyatında siz məhz belə xarakterlər əsasında yaranan roman, faciə, komediya kimi ədəbi formalara rast gəlməzsınız” [193, s. 1].

Mütəfəkkirin qərbçilik görüşləri, Qərblə Şərfin müqayisəsi haqqındakı fikirləri Maltada sürgündə (1919-1920) olarkən yazdığı “Üç mədəniyyət” [6] əsərində də müşahidə olunur.

Ədib əsərdə dünyada hakim olan üç böyük mədəniyyətin – İslam, Qərb, Budda-Brəhmən mədəniyyətinin elmi səciyyəsini verərək, onların yayıldığı cəmiyyətlərin din, əxlaq, fərd, ailə, dövlətçilik, hökumət kimi siyasi, sosial atributlarının müqayisəli şəkildə tədqiqini və təhlilini təqdim etmişdir. Müəllif sözügedən üç mədəniyyət arasında aparıcı, üstün, “qalib” mədəniyyətin Avropa – Qərb mədəniyyəti olduğunu qeyd edərək müqayisələri onun əsasında qurmuşdur.

Şərq həyatındakı gerilik, cəhalət məsələsi digər yaradıcı insanlar kimi böyük ədibimiz Abdulla Şaiqi də (1881-1959) düşündürmüşdür. Müəllif uşaqların tərbiyəsində Şərq və Qərbi qarşılaşdıraraq sözügedən sahədə Şərfin öyrənəcəyi çox şeylərin olduğunu bildirir və “Atalara aid” məqaləsində yazırdı: *“Avropada uşaq tərbiyəsində hər bir şeydən artıq diqqət olunur. Belə ki, hər bir tifl altı yaşınadək tərbiyəli anaların təhti-nəzarətində və tərbiyəsində bulunub ağıl və bədən qüvvələri istikmal etməklə ata-baba dilinə dəxi öyrəşməyə müvəffəq olur... Zahirən və batinən təmiz və tərbiyəli balasını aparıb mükəmməl məktəbxanaların birinə qoyur və ata dəxi atalıq və insaniyyət vəzifəsini özünə fərz bilib lazımınca övladına zamanəsinə daha əhəmiyyətli tərbiyə edir;... Bizim atalarımız isə ana tərbiyəsindən məhrum övladlarını 12-13 yaşında olarkən uşaq adı qoyub, nazpərvərdə öyrədib küçələrdə avara, sərgardan edirlər. Uşağını nə səbəbə məktəbə qoymursan? – deyə sorduqda, məqami-məhəbbətdə: “Hələ uşaqdır, qorxuram uşağımı məktəb sıxsın?” – deyə cavab verillər... cəbrən 16-17 yaşında olarkən ibtidai məktəblərdə əvvəlinci və ya yarımıncı şöbələrə qoyurlar ki, bu cür şöbələrdə sair millətlərin 6-7 yaşında olan tərbiyəli balaları bulunmaqdadır”* [2, s. 97-98].

Şərq – Qərb məsələsinə Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948) də münasibətini bildirmiş və “Öz qədrimizi bilmirik” məqaləsində sözügedən problemi şərh etmişdir:

“İngilislər sərvəti-təbiisindən milyonlar qazanmaqdan başqa, dünyanın ən gözəl və qiymətli bir yer guşəsi olan Hindistanı tək bir nəfər adamlarına dəyişməyə razı deyildilər. Bu adam kim idi? Şairi-milliləri olan məşhur Şekspir idi. İngilis əhli o şairi bütün Hindistandan əziz tuturdular” [53, s. 143]. Ədib bizim cəmiyyətə nisbətdə Avropada öz xalqının mənafeyi, tərəqqisinə xidmət edən istedadlı şəxsiyyətlərin nədən daha çox olması sualı ətrafında düşünürdü. Ü.Hacıbəyli haqlı olaraq göstərirdi ki, millətimiz içində şekspirilər, edisonlar istedadında olan şəxslər az deyildir, lakin cəmiyyətimizdə olan sükunət, cəhalət, maarifsizlik belə insanların meydana çıxmasına əngəl yaradır. Bunun üçün də, ilk növbədə cəmiyyətdə, şüurumuzda dəyişiklik etmək lazımdır: *“... Bu gün bizim içimizdə Edisonun ixtiraatına şeytan əməli deyən şəxslər Yevropada doğulmuş və bəslənmiş olsaydılar, onlar da Edison kimi cürbəcür ixtiraatları ilə aləmi-insaniyyətə xidmətlər göstərə bilərdilər...”* [53, 143].

Ü.Hacıbəyli də digər müasirləri kimi bir sıra məqalə və felyetonlarında Qərbi Avropa ilə bağlı mülahizələrini, fikirlərini bildirmişdir. “Mədəni ingilisin vəhşi yırtıcılığı”, “Yevropa və aləmi-islam”, “Xəbərdarlıq”, “Öz qədrimizi bilmirik”, “Gələcək Avropa konfransı” (Ordan-Burda başlığı ilə) məqalələri və “Bir firəng ilə söhbətim”, “Bir şvetsarlı ilə bir müsəlmanın söhbəti”, “Biz ilə yevropalıların təfavütü”, “Başa düşmədi”, “Kələkbazlar”, “Politika komediyası” felyetonlarında ədib həm Şərq və Qərbin müqayisəsini, həm də ikincinin mədəniyyət adı altında etdiyi zorakılıqları işıqlandırmağa çalışmışdır.

Ü.Hacıbəyli “Biz ilə yevropalıların təfavütü” felyetonunda maarifsiz, elmsiz, cəhalətin hökm sürdüyü cəmiyyətlə elm və maarifin nailiyyətləri hesabına inkişaf etmiş mühitin fərqi göstərərək yazır ki, əgər tərəqqi etmiş bir cəmiyyətdə hər hansı mənfi hal baş verərsə, mətbuat orqanları bir həftə o haqda yazar, hər kəs buna görə narahat olar, lakin bizdə gündə adamlar öldürülür, heç kəsi həmin vəziyyət narahat etmir [52, s. 398]. Müəllifin nəzərə çatdırmaq istədiyi odur ki, tərəqqi etmiş mühitdən fərqli olaraq cəhalətin, maarifsizliyin hökm sürdüyü cəmiyyətdə mənfi hallar adi qarşılır, heç bir ciddi tədbir görülmür.

Ü.Hacıbəyli əsərlərində Qərbi Avropanın tərəqqisindən bəhs etsə də, onu ideallaşdırmamış, tənqidi münasibət göstərərək Avropanın müstəmləkəçilik, zorakılıq siyasətini tənqid etmişdir. Ü.Hacıbəylinin “Mədəni ingilisin vəhşi yırtıcılığı”, “Kələkbazlar”, “Yevropa və aləmi-islam”, “Gələcək Avropa konfransı”, “Politika komediyası” əsərləri bu istiqamətdə qələmə alınmışdır.

Akademik Məmməd Cəfərin doğru olaraq vurğuladığı kimi, “... *Avropanın mədəniyyət və mərifətinə inanmış olan və Avropanın qabaqcıl mədəniyyətindən öyrənən, bu mədəniyyəti təbliğ edən adamlardan biri olan Üzeyir Hacıbəyli məsələyə – şübhəsiz, ümumi şəkildə olsa da – başqa cəhətdən, “politika” nöqtəyi-nəzərindən də yanaşırdı. Onun fikrincə, mədəniləşmək bir tərəfdən əsrin tələbi idisə, ikinci tərəfdən, “mədənilərin” təcavüzündən qorunmaq üçün lazım idi*” [29, s. 95].

Bədii yaradıcılığı və ədəbi-nəzəri əsərlərində qərbçilik görüşləri ifadə olunan yazıçılardan biri də Yusif Vəzir Cəmənzəminli (1887-1943) olmuşdur. Görkəmli yazıçı gənc qardaşının vəfatından sonra onun kitabxanası vasitəsilə rus və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olmuşdur. Ədib həmin kontekstdə yazırdı: “*Rus və əcnəbi klassikləri ilə tanış olmağa başladım. Bayron və Lermantovu yaxın dost kimi qəbul etdim*” [34, s. 401]. Y.V.Cəmənzəminli Kiyevdə təhsil aldığı illərdə də rus və Qərb ədib və filosoflarının yaradıcılığı ilə tanış olmaq imkanı qazanmışdır. “*1910-cu ildə Kiyev darülfünunun hüquq şöbəsinə daxil oldum. Beşillik tələbəlik həyatım ədəbi və elmi sahədə çox əlverişli oldu. O zaman dini məsələ, qadın məsələsi və uşaq tərbiyəsi ilə son dərəcə maraqlanırdım. Bu məsələləri ətraflı qavramaq üçün “müqəddəs” deyilən bütün kitabları, şərhləri oxudum. Qadın məsələsinə dair Rusiya, Şərq və Qərbdə yazılmış kitabların ələ keçə bilənini gözdən keçirdim... Mütəfəkkirlərdən Renan, Nitşe, Spinoza, Volter, Şopenhauer və Tolstoy ilə aşina oldum*” [34, s. 317-318].

Ədib əsərlərində xalq yaradıcılığına aid bir sıra Avropa nəzəriyyələri və folklorşünasları haqqında bəhs etmişdir. Bununla yanaşı, müəllifin rus (İ.Turgenev, A.Çexov, M.Qorki, L.Tolstoy, A.Puşkin) və 1938-ci ildə qələmə aldığı Avropa nümayəndələrinin (Frederik Stendal, Adam Oleari, Anotol Frans, Corc Bayron,

Qustav Flober, Ernest Teodor Amadey Hofman, Fridrix Şiller, De –La Martiner, İohan Volfqanq Höte) yaradıcılığı haqqındakı tənqidi mülahizələri, düşüncələri mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Y.V.Çəmənşəminli Avropa ədiblərinin əsərlərini təhlil edərək tənqidi qeydlərini tezis şəklində yazmışdır. “Stendalın romanı haqqında mülahizəsi” adlı yazısında yazıçı XIX əsr fransız tənqidi realizminin nümayəndəsi olan F.Stendalın (1783-1842) “Lüsen Leven” (“Qırmızı və ağ”) romanından danışaraq sözügedən janrın xüsusiyyətlərinə nəzər yetirir: *“Stendalın fikrincə, roman nağıl eləməklə məşğul olmalıdır. Roman “nağıl edərək əyləndirir”. Fəlsəfə və düşüncələr yürütmək yersizdir. Lakin danışmaq lazımdır, danışmaq oxucunun dincəlməsinə meydan verir. Stendal dram üsulunu romana tətbiq edir. Romanın başlığında oxucunun diqqətini cəlb etməlidir, məzmunla əlaqəsi olmasa da, olar...”* [33, s. 123].

Yazıçı, eyni zamanda, XIX əsr fransız ədibi Anatol Fransın xeyir və şər in mübarizəsindən bəhs edən “Mələklər üsyanı” adlı fantastik romanının yığcam təhlilini vermişdir: *“Qədim Yunan və Roma mədəniyyətinin məftunu Frans, təbiidir ki, səmi dillərinə, xüsusi yəhudi, xristianlıq ehkamlarına və kilsəyə düşməndir. “Mələklər üsyanı”nda da sənət pəriləri göylərə qarşı çıxaraq Yeqovanı düşürürlər, lakin onun yerində yalnız İblisi oturtmağa müvəffəq olurlar”* [33, s. 124-125].

Müəllifin XIX əsr fransız ədəbiyyatının görkəmli ədibi Qustav Flober (1821-1880) haqqındakı mülahizələri də maraq doğurur. Yazıçı sözügedən qeydində Q.Floberin tarixi romanı olan “Salambo” və “Müqəddəs Antonianın yoldan çıxması” poemalarının təhlilində “Salambo” əsəri haqqında *“Bu romanda tarix və bədii cəhət gözəl bir vəhdət təşkil edir. Qədim adətlər, çoxqun hiss, yerli kolorit... cənub çiçəyinin rəyihəsi kibi, damağına çökərək, xoş məstlik verir”* [33, s. 25] – deyərək əsəri müsbət qiymətləndirsə də, “Müqəddəs Antonianın yoldan çıxması” dramatik poemasının zəngin tarixi məlumatlarına baxmayaraq, yorucu olduğunu qeyd etmişdir: *“Antuan fəqərəsi isə böylə deyil – bütün tarixi məlumatına baxmayaraq, insanı bıkdırır”* [33, s. 125]. Müəllif əsərdə *“günahın dadlılığı qarşısında pəhrizkarlığın sarsması”* məsələsini E.Zolanın “Lable...”, L.Tolstoyun “Kuzma” və

A.Fransın “Tais” əsərləri ilə müqayisə edərək yazır: *“Lakin bu üç ustanın hüənəri Floberin “Antuan”ında görsənmir”* [33, s. 125].

Y.V.Çəmənəzəminlinin İngilis romantizminin görkəmli nümayəndəsi Corc Bayronun (1788-1824) yaradıcılığı haqqındakı mülahizələri də əhəmiyyət daşıyırdı. C.Bayron haqqında olan “Görkəmli yazıçıların kitabxanası” adlı qeydində yazır ki, *“mənə insan təbiətindəki xislətlərin hər biri insanda mövcuddur. Ola bilsin ki, bu mənfi, ya müsbət xislətlər birində çox, o birində az inkişaf etmişdir. Yazıçı qəhrəmanlarının xarakterini təsvir edərkən öz təbiətindəki xislətlərə müraciət etməli, onları gərəkincə artırıb, əksiltməlidir”* [33, s. 125].

Ədibin alman ədəbiyyatının üç görkəmli şəxsiyyəti – F.Şiller (1759-1805), İ.V.Höte (1749-1832) və E.T.A.Hofmanın (1776-1822) yaradıcılığı haqqındakı mülahizələri də diqqəti cəlb edir. “Şillerin seçilmiş əsərləri (Görkəmli yazıçıların kitabxanası)” adlı qeydində onun alicənablığından bəhs edən ədib F.Şiller əsərlərinin ruhunu *“dostluq, vəfa, fədakarlıq, yigidlik, haqqın qələbəsi...”* [33, s. 126] kimi dəyərləndirirdi. Sözügedən qeydində müəllif ədibin bir neçə əsərinin – “Kəfalət, yaxud vəfakar dostlar”, “Qaçaqqlar”ın qısa məzmun və təhlilini vermişdir.

Y.V.Çəmənəzəminli İ.V.Hötenin “Vilhelm Meysterin səyahət illəri” adlı əsərindən danışarkən Lev Tolstoyun bədii əsər üçün əsas hesab etdiyi üç əhəmiyyətli şərti misal gətirmişdir: *“Lev Tolstoy Qoni ilə söhbətində ədəbi əsərə üç şərt qoyur: texnika, məzmun və müəllifin əsərə qarşı olan əlaqəsi”* [33, s. 128].

Yazıçı sözügedən üç şərti İ.V.Hötenin sənətkarlıq baxımından onu qane etməyən həmin əsəri üzərində tətbiq edərək yazır ki, İ.V.Hötenin bu əsərində məzmun olsa da, texnika yoxdur. Yazıçının süjet xətti ilə az əlaqəsi olan bir sıra hadisələr təqdim etdiyini, bəzən arzu etdiyi gələcəyi göstərmək istədiyi üçün əsərin utopiya şəkli aldığını göstərmişdir [33, s. 129]. Müəllif həmin problemə ədibin məşhur “Faust” əsərində də rast gəldiyini bildirirdi.

Ədibin XIX əsr alman romantizminin ən görkəmli nümayəndəsi E.T.A.Hofmanın fantastik “Birə bəy” əsəri haqqındakı mülahizələri də maraq doğurur. *“1822-ci ildə yazılmış bu əsərdə xəyal ilə həyatı faktlar bir-birinə*

qarışmışdır... romanın fantastik cəhətində həyati və psixoloji bir fakt var” [33, s. 126] söyləyən ədib əsərdəki həyati və xəyali hadisələrin vəhdətini görə bilmişdir. E.T.A.Hofmanın əsərlərindəki fantastika görkəmli rus ədəbiyyatşünası V.Q.Belinskinin də qeyd etdiyi kimi, “... *təsvir edilən əcayib, dəhşətli və cəfəng hallar arxasında həmişə dərin bir məntiq özünü göstərir... O, özünün yaratdığı xeyirxah və şər dahilərin, sehrbazların və qəribə adamların simasında həyatın müxtəlif cəhətlərini, insan qəlbinin dərinliklərində gizli şəkildə mövcud olan işıqlı və qaranlıq meyilləri, arzu və cəhdləri şairanə tərzdə əks etdirmişdir*” [182, s. 78-79].

Y.V.Çəmənəminli qeydlərində Qərb səyyahları – Adam Olearinin “Moskvaya, Moskvadan İrana və oradan geri səyahətin təsviri”, De-La Martinerin “Şimal ölkələrinə səyahət, Moskva, 1911” səyahətnamələri haqqında da məlumat vermişdir. Yazıçı birinci səyahətnamə barəsindəki fikirlərində Azərbaycan haqqında verilən məlumatları nəzərə çatdırmışdırsa, De-La Martinerin səyahətnaməsi haqqındakı qeydlərində isə rus xalqının etnoqrafiya və xalq yaradıcılığı ilə (toy, yas mərasimləri və sairə) bağlı məlumatlar vermişdir.

O, yığcam və konkret, tezis şəklində yazdığı ədəbi-nəzəri qeydləri vasitəsilə dünya ədəbiyyatının tanınmış şəxsiyyətlərinin yaradıcılığını dəyərləndirmişdi. Qeydlərdə diqqət çəkən cəhətlərdən biri odur ki, müəllifin haqqında məlumat verdiyi əsərlərdə müasir dövr üçün aktual olan məsələlər də öz əksini tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi və digər görkəmli ədiblər də Avropa və qərbçilik meyillərini dəstəkləyir, təbliğ edir, bu mədəniyyət və ədəbiyyatdan gətirilmiş nümunələri əhəmiyyətli sayır və müdafiə edirdilər.

Keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ədəbiyyatşünaslarımız da sistemli şəkildə Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrini öyrənməyə başladılar. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı nümunələrini tədqiqata cəlb edərək oxucuları onlarla tanış edirdilər.

Qeyd olunan istiqamətdə araşdırmalar aparan müəlliflərdən biri də ədəbiyyatşünas, tənqidçi, şair, tərcüməçi Mikayıl Rəfil (1905-1958) olmuşdur. Ədəbiyyatşünas-alim ədəbiyyat tariximizdə yeni tipli şeir – sərbəst şeirin təbliğatçısı kimi tanınmış, sərbəst şeir yazmaqla yanaşı, “Gülən adam” imzası ilə “Sərbəst şeir haqqında ilk söz” (Maarif işçisi, 1929, № 1), “Pəncərə” kitabına daxil edilmiş “Mədəni ədəbiyyat yolunda” məqalələrində həmin janrın bədii yaradıcılıqda əhəmiyyətli rolundan söz açmışdır.

M.Rəfilinin “Orta əsrlərdə Avropa ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı tarixi tədqiqləri” əsəri rus dilində olan “Очерки по истории Западно европейской литературы” kitabına iqtibas şəklində yazılmışdır. Bu haqda o yazır: *“Tədqiqlər ciddi bir orijinallıq iddiasında deyildir. Biz bu tədqiqlərlə yalnız rusca bilməyən, yaxud az bilən türk oxucuları üçün faydalı ola biləcək və Qərb ədəbiyyatı tarixinin mühüm mətləblərini bildirəcək bir kitab vücuda gətirdik”* [133, s. 27]. Yazıda orta əsrlər Avropa ədəbiyyatı və İtaliya intibah ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Aligyeri Dante haqqında məlumat verilmişdir.

Tədqiqatçı məşhur fransız yazıçısı Viktor Hüqonun (1802-1885) yaradıcılığı ilə də xüsusilə maraqlanırdı. Həmin cəhət özünü V.Hüqonun əsərlərinin (“93-cü il”, “Gülən adam”) təsiri ilə “H-93”, “Gülən adam” imzalarından istifadə etməsində göstərirdi. M.Rəfil *“Böyük insanıyyət duyğusu və səfillərə, kimsəsizlərə, əzilələrə qarşı şəfqət və mərhəmət – onun böyük ictimai bir şair roluna qədər yüksəlməsinə, öz qüvvətli romantik fantaziyası ilə XIX əsrin ən mühüm və böyük məsələləri yolunda xidmət göstərməsinə imkan vermiş idi”* [134, s. 23] kimi sözlərlə qiymətləndirdiyi sənətkardan etdiyi tərcümələrlə (Səfillər, “Paris Noterdam kilsəsi”, “Gülən adam”) yanaşı, “Romantizm və Viktor Hüqo” [134], “Fransız xalqının böyük yazıçısı” [138] adlı məqalələrini də yazmışdır.

Norveç ədibi Knut Hamsunun (1859-1952) “Aclıq” romanı, Danimarka yazıçısı Hans Xristian Andersenin (1805-1875), ingilis ədibi V.Şekspirin (1564-1616) yaradıcılığı ilə bağlı yazdığı məqalələrində Avropa yazıçılarını Azərbaycan oxucusuna tanıtdırmaqla kifayətlənməyən M.Rəfil rus ədəbiyyatından L.N.Tolstoyun

“Dirilmə”, A.A.Blokun “On ikilər” poemasını, A.S.Puşkinin “Tunc atlı” əsərini, fransız romantizminin məşhur siması V.Hüqonun “Səfillər”, “Paris Notr-Dam kilsəsi”, “Gülən adam” romanlarını, fransız realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Onore de Balzakın (1799-1850) “Qori ata”, “Qobsek” romanlarını, “Polkovnik Şaber” novellasını və “Ögey ana” pyesini tərcümə etmişdir.

Akademik Məmməd Arif Dadaşzadənin (1904-1975) də yaradıcılığında Avropa ədəbiyyatının tədqiqi, təbliği və bu ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri əsas yer tutur. *“Bu böyük mədəni işə o, gənc yaşlarından qoşulmuş, fasiləsiz olaraq həmin sahədə çalışmaqla dünya ədəbiyyatının məşhur simalarını öz xalqına tanıtdırmaq və sevdirmək üçün ciddi fəaliyyət göstərmişdir”* [113, s. 18]. M.Arifin yaradıcılığında Qərbi Avropa ədiblərindən bəhs edən ədəbi-nəzəri əsərləri olsa da, tənqidçi daha çox rus ədəbiyyatının tanınmış mütəxəssisidir, bu işlə daimi məşğul olmuş və uzun müddət ali məktəblərdə rus ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik etmişdir.

Ədəbiyyatşünasın yaradıcılığında rus ədəbiyyatından V.Mayakovski, A.P.Çexov, M.Qorki, L.N.Tolstoy, A.S.Puşkin, V.Q.Belinski və digərlərinin, Qərbi Avropa ədəbiyyatından isə H.Heyne, V.Şekspirin həyat və yaradıcılığından bəhs edən məqalələr əhəmiyyətli yer tutur.

M.Arif tanınmış ingilis ədibi V.Şekspirin “Antoni və Kleopatra” əsərinin səhnə təcəssümü ilə əlaqədar yazdığı məqaləsində əsərin geniş təhlilini verərək, ümumilikdə, V.Şekspir yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək yazırdı: *“Şekspir əsərlərindəki həyat qüvvəsi sönməyən bir od kimi zaman və məkan hüdudlarını pozaraq nəsildən-nəslə keçir, hər dövrdə, hər məkanda yeni məzmununda və yeni formada parlayır, qəlbləri və şüurları işıqlandırır”* [113, s. 585].

Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünası, dünya ədəbiyyatı mütəxəssisi, antikşünas, pedaqoq, ali məktəblər üçün hazırlanmış bir sıra dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifi Əli Sultanlı (1906-1960) da Qərb ədəbiyyatının ardıcıl, sistemli tədqiqatçısı və təbliğatçısı olmuşdur.

Ə.Sultanlı ədəbi-elmi mühitdə Qərb ədəbiyyatı sahəsindəki fəaliyyəti ilə daha çox antik – yunan və Roma ədəbiyyatının tədqiqatçısı kimi tanınır. Müəllifin antik

dövrə aid bir sıra tədqiqat işləri, kitabları mövcuddur: “Roma və Yunanıstanda ədəbiyyatşünaslıq və estetika məsələləri” (1945), “Antik dövrdə bədiiyyat və ədəbiyyatşünaslıq məsələləri” (1946), “Antik ədəbiyyat müntəxəbatı” (1950), “Böyük yunan dramaturqu” (Aristofanın anadan olmasının 2400 illiyi münasibətilə yazdığı məqalə) (1955), “Antik ədəbiyyat tarixi” (1958), “Roma ədəbiyyatı müntəxəbatı” (1959). Adıçəkilən əsərlərdə tədqiqatçı antik yunan və Roma ədəbiyyatının nümayəndələri və onların yaradıcılıq yolu, ayrı-ayrı əsərləri haqqında məlumat vermişdir. Ədəbiyyatşünas alim Zaman Əsgərlinin haqlı olaraq bildirdiyi kimi, alimin antik dövrlə bağlı olan kitabları, məruzə və mühazirə mətnləri ali məktəblərdə filologiya üzrə təhsil alan tələbələr və bu fənni tədris edən müəllimlər üçün əsas baza və mənbə rolunu oynayır [45, s. 171].

O, antik dövrə həsr etdiyi araşdırmaları ilə yanaşı, Qərbi Avropanın digər yazıçıları, dramaturqları haqqında, “V.Hötenin yaradıcılıq yolu” (1932), “Mopassanın hərbi novellaları” (1942), “Şekspir və onun on ikinci gecəsi” (1946), “Servantesin Don Kixot romanı” (əsinin çap edilməsinin 350 illiyi münasibəti ilə) (1955), “Fridrix Şiller” (1955), “Xarici ədəbiyyat: Orta əsrlər və renessans ədəbiyyatı” (müntəxəbat), “Henrik İbsen” (1956) kimi məqalələr, kitablar da yazmışdır.

Ə.Sultanlının müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də dəyərli tədqiqatları mövcuddur: “Axundov və Molyer” (1938), “Dədə Qorqud və yunan eposu” (1946), “Nizami Gəncəvi və Avropa ədəbiyyatı”, (1953) “Dünya ədəbiyyatında Nizaminin mövqeyi” (1953), “İsgəndərnamə və Qərbi Avropa” (1953), “Leyli Məcnun və Qərbi Avropa ədəbiyyatı” (1953), “Yeddi gözəl və Qərbi Avropa ədəbiyyatı”. Məlum olduğu kimi, alim, həm Qərb ədəbiyyatı, həm də müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki əsərləri ilə Qərb ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqda kifayət qədər məlumatlar vermişdir.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov (1909-1992) milli və rus ədəbiyyatı ilə bərabər, Qərb ədəbiyyatı haqqında da fikirlər söyləmiş, araşdırmalar aparmış görkəmli ədəbiyyatşünaslardandır. M.C.Cəfərov rus ədəbiyyatından A.N.Radişşev, A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, A.İ.Gertsen, A.N.Ostrovski, M.Y.Şedrin, Ukrayna

ədəbiyyatından T.Q.Şevçenko, hind ədəbiyyatından R.Taqor, Amerika ədəbiyyatından U.Uitmen, fransız ədəbiyyatından A.Barbüs, V.Hüqo, alman ədəbiyyatından İ.V.Gete, H.Heyne haqqında məqalələr yazmışdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın Qərbi Avropa ədəbiyyat ilə bağlı maraqlı yazılarından biri alman şairi, yazıçısı İ.V.Höteyə (1749-1832) həsr etdiyi “İohan Volfanq Gete” (1952) məqaləsidir. M.C.Cəfərov məqalədə İ.V.Hötenin dövrünü, həyatını, yaradıcılığını ardıcıl, ətraflı şəkildə əks etdirmişdir. Alim İ.V.Hötenin Şərq ədəbiyyatına marağını, onun Azərbaycanın böyük şairi Nizaminin və Şərqin Əbülqasim Firdovsi, Ənvəri, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami və Sədi Şirazi kimi klassik şairlərinin əsərlərini oxuyub qiymətləndirdiyini, onlar haqqındakı qeydlərinə “Şərq-Qərb” adı verməsini məqalədə ön plana çəkmişdir.

Məqalədə yazıçının ən məşhur əsəri olan “Faust” dramı da ətraflı təhlil olunmuşdur. M.C.Cəfərov bildirir ki, *“Faust surəti Getenin tam 60 il düşündürən elmi, fəlsəfi fikirlərin, yeni həyat və cəmiyyət haqqında fikirlərin ifadəsidir”* [28, s.171].

Professor Cəfər Cəfərovun (1914-1973) tədqiqatlarında Qərbi Avropa ədiblərinin yaradıcılığına münasibəti də xüsusi nəzərə çarpır. Müəllifin Qərbi Avropa klassiklərindən bəhs edən məqalələrinin mərkəzində böyük ingilis ədibi Vilyam Şekspirin (1564-1616) yaradıcılığı dayanır. Ümumilikdə isə, tənqidçinin Qərbi Avropa ədiblərindən bəhs edən tədqiqatları arasında “Vilyam Şekspir” monoqrafiyası, “Humanist incəsənət dahisi”, “Salam Hamlet”, “Bitməz və tükənməz Şekspir”, “Şekspir bu gün”, “Antoni və Kleopatra”, XX əsr fransız yazıçısı Anri Barbüsün “Həqiqi hekayələr” kitabından bəhs edən “Həqiqi hekayələr”, alman sənətkarı F.Şillerə həsr olunmuş “Məkr və məhəbbət”, “F.Şiller”, fransız realizminin nümayəndəsi F.Stendaldan bəhs edən “Stendal Azərbaycan dilində” və digər məqalələri mühüm yer tutur.

“Şekspirin qüdrəti ondadır ki, yüksək humanizm ideyalarını bədii təfəkkürün bütün spesifik xüsusiyyəti və təsir qüvvəsi ilə ifadə etmişdir. Onun əsərləri həyatın aynasıdır, lakin bu həyat həqiqəti son dərəcə bədii şəkildə, xarakterlər və lövhələr

vasitəsi ilə əks etdirmişdir” [25, s. 52] deyən C.Cəfərov yaradıcılığını yüksək dəyərləndirdiyi V.Şekspirdən tərcümələr də etmişdir. Müəllifin 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi V.Şekspirin “Seçilmiş əsərləri” kitabına “Şiltaq qızın yumşalması”, “Romeo və Cülyetta”, “On ikinci gecə və ya hər nə istəsəniz”, “Hamlet”, “Otello”, “Kral Lir”, “Maqbet”, “Qış nağılı”, “İki veronalı” əsərlərinin tərcüməsi daxildir.

Professor Əkbər Ağayevin (1915-1989) tədqiqatlarında Avropa, xüsusilə Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin müqayisəli nümunələr vasitəsilə təhlil və təbliği diqqəti cəlb etməkdədir. “Nizami və dünya ədəbiyyatı” monoqrafiyasının (1964) müəllifi olan Ə.Ağayev “Höte Nizami haqqında” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 26 may, 1940-cı il), “Nizami və Şiller” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 22 iyun, 1940-cı), “Nizami və dünya ədəbiyyatı” (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1 avqust, 21 sentyabr, 1947-ci il), “Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 27 sentyabr, 1947-ci il) məqalələrini də müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirmişdir. Adları çəkilən məqalələrdə ədəbiyyatşünas Azərbaycan mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) dünya ədəbiyyatındakı yeri, mövqeyi, ona təsiri məsələlərini geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Qürbət Mirzəyev “Əkbər Ağayevin ədəbi tənqidi görüşləri” adlı dissertasiyasında yazır: *“Alimin tədqiqlərində Nizami yaradıcılığının bəşəri və dünyəvi mahiyyəti əsas tədqiqat obyekti seçilmiş, Şərqlin böyük mütəfəkkirinin, sevilən ustasının Qərbi Avropa ədəbiyyatına, dünya xalqlarının ədəbiyyatlarına göstərdiyi müsbət təsiri tutarlı fakt və mülahizələr əsasında üzə çıxarılmışdır”* [127, s. 118].

Qərbi Avropa ədəbiyyatı araşdırmaları sonrakı dövrlərdə də yeni istiqamətlər üzrə davam etmişdir. Müasir dövrdə xarici dil faktorunun ön plana keçməsi, bu dillərin orta və ali məktəblərdə tədrisi, bir sıra ali məktəblərdə Qərbi Avropa dillərinə ixtisas kimi yiyələnmə, ədəbi əlaqələrin genişlənməsi də həmin istiqamətdə işlərin sürətlənməsində böyük rol oynadı. Qərbi Avropanın – ingilis, fransız, alman, ispan və digər xalqların görkəmli şair və yazıçılarının həyat və yaradıcılıqları ayrı-ayrılıqda (P.Əliyeva “İngilis romantizmində Uilyam Bleykin mövqeyi” (2007), Ü.Həbibbəyli “Tomas Murun yaradıcılığında Şərq mövzusu” (2009), K.Yusifova “Vilyam Şekspir yaradıcılığında janr formalarının özünəməxsusluğu (“On ikinci gecə”, “Kral Lir”,

“Fırtına” pyesləri əsasında)” (2008), N.Məmmədzaadə “Herman Hessenin yaradıcılığında insan konsepsiyası (“Yalquzaq” və “Muncuq oyunu” romanları əsasında)” (2014) dissertasiyaları, Ş.Xəlilli “Şekspirin sonetləri” (2009), C.Nağıyev “Klassik fransız ədəbiyyatından yeddi portret: Fransua Rable, Jan-Batist Molyer, Aleksandır Düma, Onore De Balzak, Qüstav Flober, Alfons Dode, Jül Vern” (2014), “Hüqo haqqında fundamental tədqiqat” (“Respublika” qəzeti, 7 may, 2014) və s. monoqrafiya və məqalələr, ədəbi əlaqələr fonunda Ş.Xəlilli “Ceymi Oldricin yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu” (1985), Ş.Xəlilli “Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri (Qədim və orta əsrlər dövrü)” (2004), Ə.Məmmədova “İngilis və Azərbaycan dramaturgiyasında sosial problemin qoyuluşu (Bernard Şou və Cəfər Cabbarlının əsərləri əsasında)” (2008), M.Babayev “Con Steynbek yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə” (2011), Q.Quliyev “Şekspir və Məmmədquluzadə: Gülən faciə və ağlayan komediya” (“Azərbaycan” jurnalı, 2008, № 7; 8) kimi dissertasiyalar, məqalələr şəklində tədqiqata cəlb edilmişdir.

Qərb ədəbiyyatının müxtəlif məsələlərinin öyrənilməsi sahəsində tədqiqatçı alim Şahin Xəlilli də əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışdır. Müəllifin tədqiqatları, əsasən, ingilis ədəbiyyatına aiddir. Ş.Xəlillinin “Ceyms Oldricin yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu” (1985), “Ceyms Oldric və Azərbaycan” (1992), “Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri: folklor materialları əsasında” (2002), “Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri: (Qədim və orta əsrlər dövrü)” (2004), “Şekspirin sonetləri” (2009) adlı kitab və dissertasiyaları, “Marlonun Şərq əfsanəsi” (“Mütərcim” jurnalı, 1998, № 1), “Çoserin Şərq motivləri” (“Elm və həyat” jurnalı, 1999, № 3-4), “Azərbaycan-Biraniyə ədəbi əlaqələri” (“The Azeri Times” qəzeti, 2000, 6-12 yanvar) və digər məqalələri vardır. Ş.Xəlilli sadalanan tədqiqatlarında ingilis ədəbiyyatını və ədiblərinin yaradıcılığını ədəbi əlaqələr fonunda araşdırmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərb ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığı, milli ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqələri öyrənilməklə yanaşı, Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatına münasibət məsələləri də tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu istiqamətdə Ə.Əliyev “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində

Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələri (Məhəmməd ağa Şahbaxtinski yaradıcılığında)", T.Abdullayeva "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində qərbçilik meyilləri" [4], S.Zeynalova "Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mövzusu (Qərbli obrazının inikası və Qərb ədəbi-estetik dəyərlərindən təsirlənmə problemi)" [184], S.Qaraşova "Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatı" [104] kimi tədqiqat işləri aparılmışdır.

Bütövlükdə, XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri ədiblər və ədəbiyyatşünasların yaradıcılıqlarında müxtəlif formalarda öz əksini tapmış, Qərbi Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tədqiq və təbliği aparılmışdır. Tədqiqatçılar dünya ədəbiyyatının klassikləri, çağdaş ədəbiyyat nümunələri ilə Şərq xalqlarını tanış etmiş və tərcümə sahəsində görülən işlərdə Avropa-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Müəlliflər yalnız dünya ədəbiyyatı nümunələrini tərcümə etməklə kifayətlənmir, tərcümənin nəzəri məsələlərini də geniş şəkildə şərh etməklə müasirlərinə həmin sahədə düzgün yol göstərməyə çalışırdılar.

1.2. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşləri milli kimlik və qərbçilik kontekstində

XX əsrin əvvəllərində yaradıcılığının çoxcəhətliliyi ilə seçilən, ədəbiyyat, mədəniyyət və elm tariximizdə jurnalist, filosof, "Füyuzat" ədəbi məktəbinin yaradıcısı, şair, nasir, tərcüməçi, həkim, rəssam kimi tanınan Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) yaradıcılığında Qərb ədəbi-nəzəri fikrinə münasibət, Şərq və Qərbin qarşılaşdırılması, müqayisəsi, təbliği geniş yer tutur. Qərbin qədim Şərqdən bəhrələnməsi, sonralar isə Şərqin bu mövqedən çəkilərək Qərbin önə çıxması və hegemon qüvvəyə çevrilməsi, qarşılıqlı əlaqədə hansı qazanc və itkilərin olması kimi məsələlər Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Sovetlər dönəmində (1920-1990) uzun müddət mütəfəkkir yazıçı, xüsusilə onun qərbçilik görüşləri haqqında məhdud və ziddiyyətli fikirlər söylənilmiş, ədibin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində və türk dünyasında tutduğu mövqe düzgün

qiymətləndirilməmişdir. “Azərbaycan Sovet ensiklopediyası”ndakı mürtəce yanaşma tək Azərbaycan deyil, bütün “Türk dünyasının mücahidi” kimi tanınan Əli bəy Hüseynzadə haqqında həmin dövrdə söylənən haqsız, yanlış fikirlərdən yalnız biri idi: “... *Milli burjuaziyanın mənafeyini güdür, (“Füyuzat” jurnalı – G.Ş.) pantürkizm və panislamizm, sinfi sülh ideyalarını təbliğ edirdi. Jurnalın redaktoru Ə.Hüseynzadə, nəşiri H.Z.Tağıyev idi. “Füyuzatın”nın səhifələrində İran və Türkiyə mütləqiyyət üsuluna, Azərbaycanda feodal münasibətlərinə, Şərq ətalətinə aid millətçi burjuaziyanın mənafeyinə uyğun tənqidi yazılar da çap olunurdu*” [15, s. 18]. Göründüyü kimi, ədibin fikirləri təhrif olunaraq əsl mənasından fərqli şəkildə təqdim edilirdi. Ə.Hüseynzadə haqqında yazılan digər fikirlərə diqqət edək: “*Ə.Hüseynzadə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının müstəqilliyini inkar edirdi*” [15, s. 282]. Əslində isə yazıçı və milli ideoloq Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının müstəqilliyini inkar etmirdi, əksinə “*Bizə avropalıların lisani-ümumi deyə icad etdikləri nə Vulapuk və nə də Esperanto lazımdır. Biz öz müxtəlif şivə və ləhcələrimizi islah və tövhid ilə özümüzə məxsus mədəni və ədəbi bir ümumi türk dili vücuda gətirə biləriz*” [83, s.140] söyləyərək türk xalqlarının vahid dil birliyinə ümid edirdi. Ə.Hüseynzadənin ədəbi fəaliyyətinin doğru-düzgün qiymətləndirilməsi və haqqında geniş məlumatların verilməsi Sovet hakimiyyətinin süqutu ərəfəsində və Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra başlamışdır. Ədibin siyasi, elmi və ədəbi fəaliyyəti haqqında müxtəlif elmi, publisistik yazılar, monoqrafiyalar, dissertasiyalar, yazılmış, əsərləri, “Füyuzat” jurnalı (2006) transliterasiya edilərək yenidən nəşr olunmuşdur.

Ə.Hüseynzadə ədəbi-nəzəri məqalələrində dövrünün bir çox aktual problemləri ilə yanaşı, milli kimlik və qərbçilik məsələsini də geniş şəkildə işıqlandırmış və təhlilini aparmışdır. Milli kimlik və qərbçilik problemi müəllifin yaradıcılığının əsasını təşkil edir, desək, yanlışdır. Ədibin həm ədəbi-nəzəri, həm də bədii əsərlərində sözügedən mövzu geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Hər bir xalqın fəlsəfi təfəkkürü onun milli xarakteri və kimliyini əks etdirir. Türkiyənin görkəmli ictimai xadimi və şairi Ziya Göyöl (1876-1924) qeyd edir: “*Gerçəkdən iki ordu və iki millət bir-biriylə savaşırkən birisinin qalib, digərinin məğlub olmasını doğuran ən başlıca*

amillər iki tərəfin fəlsəfəsidir: Şəxsi həyatı vətənin istiqlalından, şəxsi mənfəətini namus və vəzifədən daha dəyərli bilən ordu hökmən məğlub olar. Bunun əksi bir fəlsəfəyə malik olan ordu isə hökmən qələbə çalar” [52, s.134]. Ziya Göyalpın söylədiyi kimi, qövmləri, millətləri qalib edən maddiyyat deyil, ruh və şüurlarında olan millilikdir. Millət öz mövcudluğunu, var oluşunu o zaman qoruyub saxlayır ki, o, millət milli ruha, şüura malik olsun. Ə.Hüseynzadə də avropalaşma, qərbləşmə yolunda daim milliliyi, soykökə bağlılığı ön plana çəkmişdir.

Ə.Hüseynzadənin türkçülük və qərbçilik görüşləri “Məktubi-məxsusi”, “Qəzetəmizin məsləki”, “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz”, “Abdulla Cövdət “İctihad”ı ilə Misirdə ictihada başlayır”, “Axund Əbu Turab həzrətləri”, “Ey qələm”, “Nümunə məktəbi”, “Röya”, “Məcnun və Leylayi-islam”, “İntiqad edirik, intiqad olunuyoruz”, “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası”, “Şamil və Həfidə”, “Pərdə eniyor – son tamaşa”, “Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” kimi silsilə məqalələrində, “Əhvali-ələm və diri müstəhasələr”, “Mendeleyev”, “Qərbin iki dastanında türk” və digər yazılarında əks olunmuşdur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev yazırdı ki, Ə.Hüseynzadə türkçülüüyü yalnız Qafqazda deyil, türk xalqları arasında da təbliğ edən ilk şəxsiyyətlərdən biridir: *“Əli bəy Azərbaycanda yox, bütün türklük miqyasında qövmi özünüdərkən, istiqlal düşüncəsinin tək cə rəssamı deyil, həm də memarıdır...”* [90, s. 3]. Yusuf Akçuraoglunun da bildirdiyi kimi, Ə.Hüseynzadə yalnız mədəniyyətdə deyil, siyasi türkçülük hərəkatını da ilk təbliğ edənlərdəndir.

Ziya Göyalp isə Ə.Hüseynzadənin türkçülüüyü təbliği ilə bağlı yazırdı: *“Rusiyadan İstanbula gələn Hüseynzadə Əli bəy Tibbiyadə (Tibb məktəbində) türkçülüüyün əsaslarını başa salırdı. “Turan” adlı şeiri “Turançılıq” ülküsünün ilk ortaya qoyuluşu idi”* [52, s. 31].

Ə.Müznib 1913-cü il 31 oktyabr tarixində “İqbal” qəzetində dərc olunan “Yazıçılarımız və yazılarının əhəmiyyəti” məqaləsində qeyd edirdi: *“Ələlxüsus, Əli bəy həzrətləri mətbuat aləmində fəvqəladə bir məharət göstərdi... farslaşdı... bərbad*

olan Qafqazdakı türk balalarına türklüyü bildirdi, həsbi-nəsəbini öyrətdi, abavü əcdadını tanıtdı” [128, s. 111].

Ə.Hüseynzadə “Qəzetəmizin məsləki” məqaləsində qeyd edirdi ki, millət o vaxt bir millət kimi meydana çıxıb inkişaf edir ki, öz milliliyini, kimliyini, milli şüurunu, təfəkkürünü mühafizə edə, ona sahib çıxıb bilə. Ədib yazırdı: *“Hər bir xalqın milli kimliyinin formalaşmasında rol oynayan əsas amillər: dil, din, tarix, adət-ənənə, milli soykökə bağlılıqdır” [62, s. 1].*

Qeyd edək ki, XIX əsrdə türklər “tatar”, “müsəlman” adları ilə adlandırılırdı. Lakin XIX əsrin sonlarından başlayaraq bir çox ziyalılar türklərin bu şəkildə adlandırılmasına qarşı etirazlarını bildirməyə başladılar. Belə ki, “Kəşkül” qəzetində sözügedən məsələ ilə bağlı məqalə (“Avam gəzmək – yuxu yatmaq mı dedin”, 1890, № 15) nəşr olunmuş və türklərin belə adlandırılması tənqid edilmişdir. Məhəmməd ağa Şahtaxtı isə 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetinin 93-cü sayında “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?” adlı məqaləsində məsələni işıqlandırmış və Zaqafqaziyada yaşayan türklərin (azərbaycanlıların) nə üçün “müsəlman”, “tatar” adlandırılmasına aydınlıq gətirərək yazmışdır: *“Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz. Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri” [145, s. 29].* M.Şahtaxtı məqalədə həmçinin Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, dilini isə “tatar” dili deyil Azərbaycan dili adlandırmağın daha məqsədəuyğun olduğunu bildirmişdir [145, s. 29].

XX əsrin əvvəllərində isə həmin problemlə əlaqədar Ə.Hüseynzadənin xidmətləri danışılmazdı. Böyük mütəfəkkir müxtəlif yazılarında “türk”lərin kimliyi ilə bağlı əsaslı şəkildə araşdırmalar aparmışdır. Ədib “Həyat”, sonra isə “Füyuzat”da dərc olunan yazılarında türklərin “tatar”, “müsəlman” adlandırılmasına qarşı etirazını bir çox hallarda bildirsə də, yanlış olaraq “türk” sözünün ilk dəfə 1915-ci ildə

Məmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan “Açıq söz” qəzetində işlədildiyini qeyd etmişlər. Mirzə Bala Məmmədzadə “Milli Azərbaycan hərəkatı” kitabında yazırdı: “... *“Açıq söz” ilk dəfə olaraq “müsəlman” və “tatar” sözlərini “türk” sözü ilə dəyişməyə girişdi, millətə “Sən türksən!”, rus hökumətinə isə “Biz türkük” deyərək xitab etdi...*” [188, s. 52]

M.Ə.Rəsulzadə də “Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyəti, təşəkkülü və indiki vəziyyəti)” əsərində sözügedən məsələyə münasibət bildirmişdi: “*1915-də təsis olunan “Açıq söz” qəzeti o vaxta qədər “Kafkasya müsəlman” və “tatar” edilən xalqın “türk” olduğunu açıqlıq və təkidlə meydana çıxarmış, bu yolda müharibə ilə mübarizə aparmaq zəruriyyəti belə hiss etmişdir*” [189, s. 17]. Müəllif “Kafkasiya türkləri” əsərində də eyni ilə həmin cümlələrlə təsdiq etmişdi ki, “türk” kəlməsi ilk dəfə “Açıq söz” qəzetində işlənmişdir [190, s. 34].

Qeyd edək ki, “türk” sözü 1915-ci ilə qədər artıq təsdiq olunmuş və Ə.Hüseynzadə ilk dəfə “Türk qəzetəsi”ndə (1904, № 56) “Məktubi-məxsusi” məqaləsində, sonra isə “Həyat” qəzetində (1905, № 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81, 82) silsilə şəkildə yazdığı “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” əsərində məsələni əsaslandırmışdır. Təsadüfi deyil ki, Y.Qarayev “*Bir istilah kimi “türklük”, bir hərəkat kimi “türkçülük” Əli bəyin adı ilə bağlıdır*” [90, s. 15] - deyərək qeyd edirdi.

Ə.Hüseynzadə yaradıcılığının tədqiqatçılarından biri olan Rasim Mirzə isə “Əli bəy Hüseynzadə irsinə diqqətlə yanaşaq” adlı məqaləsində yazırdı: “*Həyatdan*”dan sonra “*Füyuzat*”ı nəşr edən Əli bəy türkçülük ideyalarını daha da inkişaf etdirib, çoxlu həmfikir yetirib – Məhəmməd Əmin də onlardan biridir” [101, s. 6]. M.Rəsulzadənin “tatar”larla bağlı söylədiyi fikirləri Ə.Hüseynzadə 1904-1905-ci illərdə geniş şəkildə izah etmişdir. Bununla yanaşı, ədib türkçülüyə aid nəşr olunan ilk yazısı - “Məktubi-məxsusi” məqaləsində türklərlə bağlı bəzi məqamları işıq üzünə çıxarmışdır. Müəllif 1904-cü ildə Misirdə çap olunan “Türk qəzetəsi”nin 56-cı nömrəsində “Ə.Turani” imzası ilə nəşr olunan adıçəkilən yazısını Yusif Akçuranın həmin qəzetin 23-24-cü sayında çıxan “Üç tərz-i-siyasət” adlı məqaləsində

işıqlandırılan “osmanlılaşmaqmi, islamlaşmaqmi, türkləşməkmi” tezisinə cavab kimi yazmışdır.

Ə.Hüseynzadə yazısında türklərin yanlış olaraq “tatar” adlandırılmasını tənqid edərək bu adda ayrıca bir tayfanın, xalqın olmadığını qeyd edir: *“Bu gün üləmayi-ətrakşünasan, hətta rus müstəşirinin çoxu Çinin bəzi cəhətlərində tatar namilə bir qövmlə tanıyırlar: ... Krımlılar, kazanlılar, orenburqlular və sairə həp türk oğlu türkdürlər. Kəndilərinə nə qövmdən olduqları türkcə sual olunsə türkün deyə cavab verirlər. Bunlara əqvamı-sairə tərəfindən bir yanlışlıq olaraq tatar denmişdir”* [94, s. 100]. Türklərin məzhəblərə (sünnilik, şiəlik), süni olaraq məsləklərə (pantürkizm, panislamizm) ayırmağın düzgün olmadığını bildirərək, onların eyni inanc, eyni məsləklə bir-birini tanıyıb sevməli olduqlarını yazmışdır. Tanınmış mütəfəkkirlər Y.Akçura və Z.Göyalpın da bildirdiyi kimi, Ə.Hüseynzadə mövcud olan məzhəb ayrılığını ortadan götürərək, bu ayrı-seçkilikdən yüksəkdə duran millət, dil, din birgəliyini görmək istəyirdi. Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, müsəlmanlar, xüsusilə türklər hansı ərazidə məskunlaşmasına baxmayaraq, hər zaman bir-birlərini tanıyacaq, sevecək, məzhəb, süni olaraq “pantürkizm”, “panislamizm” adları ilə ayrılan məslək ayrılıqlarını aradan qaldıraraq birləşib bir-birlərinə dayaq olacaqlar. Yazıçı *“Bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir”* [94, s. 100] söyləyərək türk xalqlarını birliyə səsləmişdir: *“Bir millətin kəsbi-qüvvət etməsi nüfusun kəsətinə, əfradın sihhət və affiyətinə və ənasırı-mütəcanisəsi arasında irtibatı-mənəvinin təzayüdünə vabəstədir”* [94, s.100].

Ə.Hüseynzadə “Məktubi-məxsusi” məqaləsinin sonunda əslən yəhudi olan macar şərqsünası Vamberdən bəhs edərək yazırdı: *“Alimi-müşarünileyhin məktubunu oxuyarkən yadıma vaxtilə türklüğe dair yazmış olduğum qitələr gəldi. Bunları məktubuma əlavə edərək zati-alinizə göndəriyorum. İstanbulda təb və nəşri mümkün olmamışdır. Qüsurlarına baxmayıb qəzetənizə dərcinə layiq görürsəniz, bəndənizi minnətdar edərsiniz”* [94, 101].

Lakin şair “Sizlərsiniz ey qövmi Macar bizlərə ixvan, Əcdadımız müştərəkən mənşəi Turan” misraları ilə başlayan “Turan” şeirini İstanbulda nəşr etdirə

bilməmişdir. Yusif Akçura ona həsr etdiyi “Hüseynzadə Əli bəy” məqaləsində qeyd edir ki, “*Əli bəy 1915-ci ildə mənə söylədiyinə görə, bu qitələr Misirə göndərildikdən bir neçə il öncə yazılmışdır*” [14, s. 230]. Ədibin türk birliyinə həsr etdiyi həmin şeirə senzura icazə vermədiyi üçün “Türk qəzetəsi”ndə də çap olunmamışdır. Bu şeir ilk dəfə 1915-ci ildə “Türk yurdu” məcmuəsində Yusif Akçuranın Ə.Hüseynzadəyə həsr etdiyi məqaləsində verilmişdir.

Bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Z.Göyalp sonralar Selanikdə qələmə aldığı “Turan” adlı əsərini Əli bəyin şeirindən təsirlənərək yazmışdır:

Vatan nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan:

Vatan böyük və müəbbət bir ölkədir, Turan!.. [169, s. 98]

Ali Canib Yöntəm “Ziya Göyalpa türkçülüğü aşılayan adam” məqaləsində yazır: “*Bu mənzumədəki ruhu Ziya Gökalp özünə Turan soyadını verən Hüseynzadə Əli bəydən almışdır*” [169, s. 98]. Bu faktı Türkiyənin görkəmli ədəbiyyatşünası Ali Haydar Bayat da təsdiqləyərək yazırdı: “*Hüseynzadə Əli bəyin ən vacib tərəfi şairliyindən daha çox, türkçülük və düşüncə tariximizə etdiyi təsirdir. O, türkçülük tarixinin təməl daşlarından biri olub, bir çox yönüylə də başda türkçülük teoremini Ziya Gökalp olmaq üzrə Anadolu və Azərbaycan mütəfəkkirlərinə təsir etmişdir*” [187, s. 32].

“Türk qəzetəsi”nin redaksiya heyəti Ə.Hüseynzadənin “Məktubi-məxsusi” məqaləsindəki etiraza qarşı olaraq 8 dekabr 1904-cü il tarixli 59-cu sayında “Ə.Turaniyə cavab” adlı yazısı ilə “tatar” adlı bir tayfanın mövcud olduğunu bildirmişdir. Ə.Hüseynzadə bu problemi aydınlaşdırmaq üçün “Həyat” qəzetində (1905-ci il, 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81, 82 saylarında) “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” silsilə yazısını dərc etdirmişdir. Müəllif türk kimlikləri ilə fəxr etsələr də, türkün mənşəyini, hansı türk tayfalarının mövcudluğunu, onların məskunlaşdığı əraziləri tanımayan çox sayda türk jurnalistlərinin olduğunu bildirərək yazırdı: “*...Tariximiz və keçmişdəki əkabiri-milliyəmiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq üçün əvvəl əmrdə özümüzü tanımalıyıq... İçimizdə özbəklərin, qırğızların, başqırdların türk olduqlarını bilməyənlər də vardır!!..*” [63, s. 1]. Ədib adıçəkilən

yazıda türklər haqqında geniş məlumat vermiş və “tatar” adlı bir tayfa ilə onların heç bir bağlılığı olmadığını elmi faktlarla sübuta yetirmişdir.

Ə.Hüseynzadəni təəccübləndirən cəhətlərdən biri də o idi ki, türk dilləri ilə bağlı Avropa ölkələrində – Finlandiya, Rusiya, Macarıstan və digər ölkələrdə cəmiyyətlər, fakültələr təşkil olunmuş və alimlərin kifayət qədər tədqiqat işləri mövcud olsa da, birbaşa bizə aidiyyəti olan adıçəkilən problemlə bağlı özümüzdə hələ yetərinə tədqiqatlar aparılmamışdır: *“Macarıstanda elmi-əhvali-ətrakin nə dərəcədə tərəqqiyyata məhzər bulunduğunu göstərmək üçün Vamberinin, Uyfalyunun namlarını zikr etmək kafidir... Hətta Daniyaya (Danimarkalara) varıncaya qədər kiçik məmləkətlər belə bu elmdə mühüm kəşfiyyatlar ilə tarixi-ətraka, aləmi-ətraka xidmətlərdə bulunmuş... Vilhelm”* [63, s. 1]. Müəllif belə ciddi əhəmiyyət daşıyan məsələ ilə əlaqədar tədqiqat işlərinin azlığından şikayət etsə də, bir vətənpərvər həssaslığı ilə bildirir ki, araşdırmalar üçün elmi mühit, şərait olmalıdır: *“Ancaq böylə bir məsələni həqiqililiyi ilə tənvir edə bilmək, bir ya, iki fərdin işi degildir. Bəlkə onu mütaləə üçün beynəlxalq xüsusi darülfünunlar, məclislər, cəmiyyətlər mövcud olmalıdır”* [63, s. 1].

Ə.Hüseynzadənin də göstərdiyi kimi, bu istiqamətdə ilk addımı tatar və osmanlı müəllifləri Şəmsəddin Sami bəy, Nəcəb Asim, Şəhabəddin Mərcani, A.Qəyyum Nasi atmışdır. Türk alimləri təşəbbüs göstərsələr də, davamlı şəkildə sözügedən mövzu ilə məşğul ola bilməmişdilər. Ədib səbəblərə də diqqəti yönəltmişdir: *“Bu kibi məsələlərlə behəqq iştiğal etmək üçün əvvəla “Elmi-əhvali-əqyam”, “Elmi-bəşər, “Elmi-lisan” və sairə kibi bir neçə elmdə tətəbbö və ixtisas sahibi olmaq lazımdır”* [63, s.1].

Burada bir məsələni də qeyd edək ki, Ə.Hüseynzadənin babası Şeyx Əhməd Səlyaninin də türk xalqlarının ədəbiyyatından bəhs edən on yeddi səhifəlik “Tarixi-ədəbiyyatı-türk” əsəri mövcuddur. Bu əsər haqqında ilk məlumatlar AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov və professor Xeyrulla Məmmədova məxsusdur. X.Məmmədov yazırdı: *“Axund Əhməd Hüseynzadə fəaliyyətinin orijinal və faydalı nöqtələrindən biri onun ilk türk ədəbiyyatı tarixini yazmağa təşəbbüs göstərməsidir.*

Şeyxüslamın “Tarixi ədəbiyyatı-türk” əsəri bir neçə fəsildən ibarət nəzərdə tutulmuşdu... müəllif türklərin tarixi məskəni və yayılma arealı və tərkibi haqqında qısa məlumat verir. Lakin əsər yazılıb başa çatdırılmamışdır” [117, s. 179-180].

Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq qeyd edirlər ki, Şeyx Əhməd Səlyaninin sözügedən əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən bəhs edir. Belə əsas olmayan məlumatı “Azərbaycan” (1990, 1 iyun) qəzetində nəşr olunan “Şeyxülislam Axund Molla Əhməd” məqaləsində müşahidə edə bilərik. Lakin əsər barəsindəki araşdırmalar və əsərdə olan başlıqlar (“Taciklər”, “Əski türklərin yazısı”, “Tu-kuye - türk”, “Uyğurlar”, “Qutadqu-bilik”, “Uyğur lisanı”, “Cığatayca yazılmış məşur əsərlər”, “Əlişir Nəvai” və sair) da göstərir ki, adıçəkilən əsərdə Azərbaycan yox, türk xalqlarının ədəbiyyatından bəhs olunur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “Tarixi-ədəbiyyatı-türk” əsəri Azər Turan tərəfindən əski əlifbadan müasir yazı sisteminə uyğunlaşdırılaraq “Ədəbiyyat” qəzetinin 13 mart 2009-cu il sayında dərc olunmuşdur.

Dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmləri də yüksək qiymətləndirən Şeyx Əhməd Səlyani Ə.Hüseynzadənin dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir etmişdir. X.Məmmədov yazır: *“Babası axund Əhməd Səlyaninin M.F.Axundovla hər dəfə gecə yarıya qədər davam edən söhbətləri və mübahisələri Əli bəyin formalaşmasında əvəzedilməz xidmət göstərmişdir”* [117, s. 179]. Sultan Məcid Qənizadə isə Şeyx Əhməd Səlyani haqqında *“Öz nəvələrinin və sair əqrəbasının təhsili yolunda fədakarlığı çox idi”* [105, s. 233] söyləyərək Ə.Hüseynzadənin babasının dünyəvi elmlərə müsbət münasibətini və həmvətənlərinə bu yolda kömək etdiyini vurğulamışdır.

Ə.Hüseynzadə bir sıra məqalələrində babası Şeyx Əhməd Səlyaninin fikirlərini, qoyduğu problemləri tamamlamışdır. Ədib babasının məlum olmayan səbəblərdən yarımçıq qalmış türkoloji tədqiqatlarını “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” məqaləsində davam etdirmiş və bu sahədə əsaslı fikirlər söyləmişdir. Ə.Hüseynzadə irsinin mötəbər tədqiqatçılarından olan A.Turan yazır: *“Əlbəttə çağdaş*

türkologiya elmi bu yazıdaki bir sıra faktların təshih edilməsini zəruri edir və əslində bu təshihlər ötən əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” məqaləsində gerçəkləşdirilib” [166, s. 5]. Elə bu səbəbdəndir ki, Ə.Hüseynzadənin adıçəkilən məqaləsi Azərbaycanda ilk türkoloji əsər olaraq bilinir. Ə.Mirəhmədov qeyd edir ki, *“türk qövmlərinin bir küll, bir birlik təşkil etdiklərini” elmi-tarixi aspektdə göstərmək, demək olar, hamıdan əvvəl onun (Əli bəy Hüseynzadənin – G.Ş.) öhdəsinə düşmüşdür...*” [92, s. 7].

Şexülislam babasının “Əkinçi” qəzetinin 11 iyun 1976-cı il tarixli 11-ci nömrəsindən başlayaraq “Məktubat” bölməsində müzakirə olunan “Elmü-əbdan, elmü-ədyan” mübahisəsini Əli bəy “Həyat” qəzetinin 1906-cı il tarixli 106-cı sayında dərc olunan “Bizə hansı elmlər lazımdır?” məqaləsində davam etdirmişdir.

Şeyx Əhməd “Əkinçi” qəzetinin 25 iyun 1976-cı il tarixli 12-ci sayında elmi-əbdan və elmi-ədyan məsələsinə aydınlıq gətirmiş, dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin də vacibliyini göstərmişdir. Şeyx Əhməd dünyəvi (elmi-əbdan) və dini (elmi-ədyan) elmlərin mənalarının məhdudlaşdırıb insanların maddi və mənəvi ehtiyacları ilə əlaqədar ikiye ayrılmasını qəbul etməyərək bildirir ki, insanın mövcudluğunda hər iki elmin rolu vardır. Hansı tərəfə baxırsan bax, insanın həm dini, həm də dünyəvi elmlərə ehtiyacı olur, yəni insan ruhu ilə bağlı olan bir suala cavab tapmaq üçün elmi-əbdanla yanaşı, elmi-ədyana da üz tutur: *“Pəs insan möhtac olur bu günə ruhani təsəvvüratı fəhm-dərk etməyə və bu ehtiyacın rəfi mövqəfdur təhsili-elm-fəqahətə və elmi-kəlama və elmi-təfsirə və elmi hədisə və bu elmləri təhsili mövqəfdur elmi-nəhv və elmi-sərf və elmi-məan və bəyana və bunların təhsili mövqəfdur elmi-kitabətə və inşaya və sair ülumi-müxtəlifəyə”* [38, s. 116-117]. Şeyx Əhməd Səlyanı Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.a.s.) dünyəvi elmlərlə bağlı söylədiyi fikirləri nümunə gətirərək dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin üstünlüklərini də şərh etməyə çalışmışdır.

Ə.Hüseynzadə isə “Bizə hansı elmlər lazımdır?” adı altında uzun müddət davam edən müzakirələrdə Axund Əbu Turaba cavab olaraq yazdığı “Axund Əbu Turab həzrətləri” (“Həyat”, 1906, № 106) məqaləsində Şeyx Əhməd Səlyaninin

fikirilərini davam etdirib tamamlayır, dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin də əhəmiyyətli olduğunu qeyd edərək Avropa və Şərq ölkələrində hələ Əflatun, Ərəstun, Lukretsi, Əbu Əli Sina, Farabi, İbn Rüşd kimi alimlərin dövründən başlayan sözügedən mübahisə haqqında söyləyirdi: “ ... *Həqiqət halda niza və ixtilaf elm ilə din arasında degildir!.. Çünki nə həqq və mübin olan din elmindən qorxar və nə də elmi-həqiqi din və məzhəbə düşməndir*” [79, s. 2]. Ədib tarixi qədim dövrdən başlayan bu mübahisələrin meydana çıxmasının əsas səbəbini də göstərirdi: “*İxtilaf bunlar arasında degildir! İxtilaf özlərini haris və hamili-din bilən mollalarla ülumi-diniyyədən xəbərdar olmayanərbabi-elm və maarif arasındadır!...*” [79, s. 2].

Müəllifin doğru olaraq söylədiyi kimi, dini və dünyəvi elmlər arasında ayrışmışlıq salınan bir cəmiyyətdə heç bir inkişafdan, tərəqqidən söz açmaq mümkün deyil. Bunların birini digərindən üstün tutmaq və əhəmiyyətini heçə endirmək olmaz. Həm dini, həm də dünyəvi elmlərə eyni, bərabər nəzərlə baxılmalıdır, çünki cəmiyyətin formalaşmasında, tərəqqisində hər iki elmin rolu vardır. Ədib haqlı olaraq yazır ki, yalnız şəriət elmi əsas götürülsəydi, Rəsuli-əkrəm buyurmazdı ki, “*elm oxumaq bütün müsəlman kişi və qadınlarına vacibdir, beşikdən qəbrə qədər elm öyrən, Çində olsa belə elm ara*” [79, s. 2].

Türkçülüüyü milli ideologiya kimi irəli sürən və təbliğ edən Ə.Hüseynzadə ilk dəfə, sistemli şəkildə türklərin kimliyi, haralarda yaşadıkları, hansı qollara ayrıldıkları, türklərin “tatar”, “müsəlman” deyil “türk” kəlməsi ilə adlanması, türklərin sünnilik, şiəlik məzhəblərinə, süni olaraq “pantürküzəm”, “panislamizm” adları ilə məsləklərə bölünməsinin düzgün olmadığını, istər din, istərsə də qövmiyyətə birliyi geniş şəkildə işıqlandırmışdır.

Ə.Hüseynzadə yaradıcılığı boyu ideyalarını “Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” üçlü düsturu ilə təbliğ etməyə çalışmışdır. Y.Akçura Ə.Hüseynzadənin adıçəkilən konsepsiyasının türk dünyasında geniş əhatə dairəsinin olduğunu qeyd edərək, bunu “*yaxşı tapılmış xoşbəxt əsaslardan*” [14, s. 235] hesab edirdi. Bu konsepsiyanın ayrılmaz hissəsi olan “avropalaşmaq” ideyası da, milli kimlik məsələsi kimi ədibin yaradıcılığında geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Görkəmli ədib öz soykökündən, milli kimliyindən ayrılmadan tərəqqi etmiş Qərbin elminə, mədəniyyətinə, iqtisadi-siyasi inkişafına uyğunlaşmaq fikrini hər zaman müdafiə etmişdir. Ə.Hüseynzadə təbliğ etdiyi qərbləşmək yolunda addımlayan Şərqə elə bir “fədai” arzulayırdı ki, o, *“yuxarı sıçrayan mürdərliklərdən qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədai!..”* [86, s. 371] olsun. Eyni zamanda, bu fədai *“Türk hissiyyatı ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsi ilə mütəməddin...”* [86, s. 372] olmalı idi. Sadalanan cəhətləri özündə əks etdirən “fədailər” yalnız bu yolla uğur qazana bilərdilər. Əli bəy üçlü konsepsiyası vasitəsilə özündən əvvəlki birtərəfli yanaşmanı aradan qaldıraraq “Türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq”ı bir sintez şəklində, bir-birindən ayırmadan inkişaf etdirirdi. Sözügedən sintez həm də onu göstərirdi ki, Avropa mədəniyyətinə və sivilizasiyasına yiyələnərkən milli soykökə bağlılıq və dini əsaslar hər yolla qorunmalıdır. Bu fikri ədibin məramnaməsi adlandırıla biləcək sözləri də təsdiq edir: *“Bən türkəm, qafqazlı bir türkəm. Türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam, demək ki, bən bu dörd sifətlə dünyaya gədim, bu dörd sifətlə də yaşamaq məcburiyyətindəyəm”* [68, s. 1].

Ə.Hüseynzadə Şərqdə Avropa mədəni həyatına bənzər bir həyat görmək istəyirdi. Lakin o, Qərb mədəniyyətini kor-koranə, heyranlıqla təbliğ etmir, Qərb elm və mədəniyyətinin tərəqqisini Şərqdə düzgün şəkildə təbliğ etməyə çalışırdı. Ədib bildirirdi ki, bu dövrdə tərəqqiyə, yeniliyə qarşı cəmiyyətdə iki cür münasibət mövcuddur. Bir qisim mühafizəkarlıq göstərüb yeniliyi, tərəqqini, inkişafı qəbul etməyərək, xalqı sükunətdə saxlamaq, onun inkişaf yolunda irəliləməsinə sədd çəkmək istəyir. Digər bir qrup isə Avropa mədəniyyətini özününküləşdirib düzgün qiymətləndirmək əvəzinə, hər bir yeniliyi gözüyumulu, kor-koranə qəbul etməyi üstün tutur. Ədib *“hər iki tərəfdən əlhəzər!”* [62, s. 1] söyləyərək onların yanlış yanaşmalarını qəbul etmirdi. Birincilər islamın ruhuna vaqif olmadıqları, onu dərindən bilmədikləri üçün elə zənn edirdilər ki, Avropadan gələn yeniliklər islam dininə qarşıdır, ona görə də heç bir inkişafı qəbul etmirdilər. İkinci tərəf isə islam dininin cəmiyyətdəki inkişaf və təkamülün qarşısını kəsən bir sədd olduğunu

düşünərək islamda tərəqqiyə xidmət edəcək bir şey olmadığını bildirirdi. Bunun üçün də onlar Avropadan gələn hər bir yeniliyi, hətta “*zəhərli yelləri belə şəfabəxş*” hesab edirdilər [62, s. 1]. Ə.Hüseynzadə hər iki tendensiyaya tənqidi yanaşaraq “*hər şeyin yaxşılığını ya fənalığını ancaq intiqad sayəsində meydana qoymaq olur*” [86, s. 370], - deyə yazmışdır. Müəllif həmçinin vurğulayırdı ki, biz özünəxas şəkildə tərəqqi etməli, heç bir millət kor-koranə təqlid olunmamalıdır. Avropanın nailiyyətlərindən bəhrələnib bunları özümüzünküləşdirərək həyat və məişətimizə uyğunlaşdırmalıyıq. Ə.Hüseynzadə milli simanın, milli kimliyin saxlanmasını ön plana çəkərək bildirirdi ki, digər millətləri təqlid etmək, onlardan gələn hər bir yeniliyi gözüyumulu qəbul etmək tərəqqi etmək demək deyildir. Elə etməliyik ki, “*rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediorlar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidad edior, firəngləşiorlar deyilməsin!*” [62, s. 1].

Ə.Hüseynzadəni düşündürən suallardan biri də bu idi: Sivilisasiyanın Şərqdən başlanmasına baxmayaraq, hansı səbəbdən bu gün bütün islam aləmi Avropa dövlətlərinə nisbətən geri qalmışdır? Həmin məsələləri ədib “Ey qələm” məqaləsində işıqlandıрмаğa çalışmışdır: “... *Sən də əcnəbilər kimi müsəlmanlıq tərəqqiyə manedir desən, bənim sevgili qələmim, səndən bu sözü ummazdım. Sənin bu tövr xətalara düşməgini ümid etməzdim... O vaxt ki, avropalılar sənin nə olduğunu bilməyirdilər, səni biz onlara tanıtdıq. O vaxt biz avropalılara sərməşq degilmidik. Dünyanın üç hissəsinə malik biz degilmidik. Qərnatədə hökumət edən kim idi?*” [80, s. 4]. Göstərilən örnəkdə Ə.Hüseynzadənin diqqət çəkdiyi məqam budur ki, X-XV əsrlərdə ərəblərin İspaniya torpaqlarında yaratdıqları mədəniyyət ölkədə bir sıra elmlərin – fəlsəfə, astronomiya, kimya, riyaziyyat, təbabət və memarlığın inkişafına səbəb olmuş və avropalılar bu sahədə onlardan bəhrələnmişdirlər. “Dünyanın üç hissəsinə malik biz deyilmiydik” deməklə ədib XVI əsrin birinci yarısında Sultan I Səlimin fəthləri nəticəsində Osmanlı imperiyasının üç qitədə (Avropa, Asiya, Afrikada) hökmranlıq etməsini nəzərdə tutmuşdur. Qərnatənin adını çəkməklə ərəblərin İspaniyada 700 il hakimiyyət sürən böyük, qüdrətli dövlətinə işarə edirdi. Bunlara baxmayaraq, hal-hazırda Şərq Qərbdən geri qalır, bunun səbəblərindən birini ədib

dində deyil, həmin dini düzgün dərk etməməyimizdə, onu düzgün təbliğ etməyənlərdə görüdü:

*Abadiye-meyxanə nə ze viraniye-mast,
Cəmiyyətə-kofr əz pərişaniye-mast.
İslam bezate-xod nadarəd eybi,
Hər eybi ke, həst dər mosəlmaniye-mast.*

Tərcüməsi:

*Meyxananın abadlığı bizim viranlığımızdan deyil,
Kafirliyin birliyi bizim dağınıq olmağımızdandır.
İslamın öz zatında eyib yoxdur,
Nə eyib ki, var bizim müsəlmanlığımızdandır [80, s. 4].*

Həmin fikirlər XIX əsrdən başlayaraq M.F.Axundzadə, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Hadi və digər görkəmli sənətkarlarımızın yaradıcılığında da əks olunmuşdur. Onlar cəmiyyətdə olan geriliyin səbəbini dində deyil, onu düzgün təbliğ etməyən axundlar, qazılar, mollalar və digərlərində axtarırdılar.

Ə.Hüseynzadə mövcud geriliyin digər bir səbəbini isə türk dövlətlərinin bir-birilərinə qarşı biganə, laqeyd münasibətində görürdü. Ədib “*Ətrakın bir qismində vuqua gələn tərəqqi o biri qisminə əks edər, təsir edər*” [94, s. 100] söyləyərək bildirirdi ki, “*Osmanlı türklərinin dilinin təkamülü Kırımlıların, Kazanlıların ya Şirvanlıların da dilini islahı, təkamülü demək deyilmi? Türküstanı-Çin bir inkişaf etmiş Avropa dövləti kimi mütərəqqi bir məmləkət olsa idi, bunun türk dövlətlərinə bir faydası, köməyi olmayacaqmı?*” [94, s. 101]. Müəllif haqlı olaraq göstərirdi ki, bir türk dövləti tərəqqi edərsə, buna bütün türk dövlətləri sevinməli və bir-birilərinə kömək göstərməlidirlər, çünki bu inkişaf yalnız həmin dövlətin tərəqqisinə deyil, bütün türk dövlətlərinə təsir etməkdədir. Bunun üçün, ilk növbədə, türklər ittihadla yanaşı, bir-birini tanımalı və sevməlidirlər.

Ədib Şərqi Avropaya nisbətən geriliyinin səbəblərindən digərini Şərqi özünün maddi və mənəvi dəyərlərini qiymətləndirməməsində, alimləri, həkimləri,

ədibləri, qəhrəmanları olsa da onlardan bəhrələnməməsində, lazımı dəyər verməməsində görürdü. Ədibə görə, avropalılar Şərqdən şərqililərin özündən çox bəhrələnmişlər: *“Biz deyirik ki, aləmi-islamın, türkün, ərəbin, farsın bunca alimləri, həkimləri, ədibləri, şairləri, qəhrəmanları, dahiləri vardır. Sırası düşdükcə bunlarla fəxr dəxi edirik. Lakin əmin olmalıdır ki, zülməti cəhalət üzündən biz bunların mənəviyyat asarına vaqif olmadığımız halda, avropalılar əllərindəki şöleyi-maarif sayəsində bu asardan bizdən ziyadə istifadə edirlər. Məlumdur ki, islam məmləkətlərinin, məsələn Türkiyənin, İranın bu gün ən gözəl xəritəyi-coğrafiyyələrini yapan müsəlmanlar olmayıb, avropalılardır”* [84, s. 132-133].

Ə.Hüseynzadəyə görə, Avropa yalnız maddi sərvətlərimizdən deyil, mənəvi dəyərlərimizdən də bəhrələnməmişdir: *“Bu məmləkətlərin vəqayeyi-tarixiyyəsini mütlia edən, giranqiyət asari-ətiqəsini heç bahasına alıb muzeyxanalara nəql edən yenə avropalılardır. Hətta əşar və ədəbiyyat üçün belə məmləkətimizin mənaziri-təbiyyəsi, vəqayeyi-tarixiyəsi, mücahidati-qəhrəmananəsi bizim özümüzdən ziyadə Avropa üdəbə və şüərası üçün mənbəyi-sünühat və ilhamat olur”* [84, s. 133].

Ədibin göstərdiyi kimi, Avropanın bayronları, heyneləri, bodenştedləri, lermantovları, tolstoyları Şərqə dair zəngin mövzulardan bəhrələndikləri halda, bizim şairlər isə mənəvi dəyərlərimizdən də avropalılar qədər istifadə edə bilmirlər. Ə.Hüseynzadəyə görə, bu onu göstərmir ki, türklər zəkaya, qüvvəyə, istedadla malik deyillər. Onlar bu gücə malik olmalarına baxmayaraq, bunu qiymətləndirə bilməmiş, öz tarixi və digər mənbələrinə türk olmayanların gözü ilə baxmışdılar: *“Digər tərəfdən mədəniyyətə xidmət üçün türk qövmünün fitrətində fəvqəladə bir istedad və zəka vardır. Belə olduğu üçün türklər ülum və fünuna pək böyük xidmətlərdə bulunmuşlardır. Ancaq biz çoxumuz hənz bunı bilmirik. Çünki türklərin özləri tərəfində yazılan asarı unudub türk tarixinə türk olmayanların, məsələn ərəbin, farsın, rusun, firəngin, çinlinin gözü ilə baxırız”* [83, s. 140].

Ədibin qeyd etdiyi kimi, bunun mənfi yönələri də vardır, çünki qeyri millətlər milli təəssübkeşliyindən və müəyyən səbəblərdən türklər haqqında yazılan kitablarda müəyyən saxtalaşdırmalar etmiş, hətta bəzən türklərin özü də türklər barəsində

qövmiyyət və məzhəb təəssübü ilə yazmışlar. Müəllif bunun üçün yeni, obyektiv tədqiqatlara ehtiyac olduğunu göstərərək yazırdı: *“İştə türk olmayanların türklər haqqında yazdıqları kitablar qövmiyyət ya məzhəb təəssübü ilə yazılmış olduğu kibi, türk olanların da çoxu sair türklərə sülalə təəssübü nəzəri ilə baxmışlardır. Bu səbəbdən ümumi-ətrakın birtərəfanə bir tarixi-mədəniyyətini yazacaq yeni və ciddi alim bir müvərrixə əşəddi-ehtiyacımız vardır...”* [83, s. 141].

Ə.Hüseynzadə bir çox sahələrdə Qərbdən asılı olmamaq, daim gözü Şərqdə olan avropalılar üçün Şərq torpaqlarını istila edilməsinə fürsət yaratmamaq üçün Avropa elmindən, mədəniyyətindən bəhrələnməyin vacib olduğunu göstərirdi. Bildirirdi ki, elmi-texniki yenilikləri öyrənməklə dəmir yollarının çəkilməsini və texniki yeniliklərlə bağlı işləri özümüz etməliyik. Mütəfəkkir *“Bunları özümüz qayırmayıb firənglərəmi yəpdirəlim?”* [79, s. 3] söyləyərək göstərirdi ki, imkan verməməliyik ki, əcnəbi xalqlar bu adla gəlib torpaqlarımız və millətlərimiz haqda istədikləri məlumatı əldə etsinlər. Ümumiyyətlə, Ə.Hüseynzadə doğru olaraq yazırdı ki, *“...insanın məişət və güzəranı başqalarına, ələlxüsus başqa millətlərə möhtac olmamalıdır”* [79, s. 3].

Ə.Hüseynzadə hesab edirdi ki, Şərq xalqlarına digər millətlərlə rəqabət aparmaq üçün, ilk növbədə, elm lazımdır. O, xalqı maarifə, tərəqqiyə səsləyərək söyləyirdi ki, müharibələr dövründə istifadə olunan qalalar, istehkamlar döyüşçülərin *“əllərindəki qılınclar, şəmşirlər məlumatı-sənaiyyəsi qayrıldı?”* [79, s. 3].

Ə.Hüseynzadənin Şərqin Qərbdən geri qalmasının səbəbləri haqqında söylədiyi fikirləri belə ümumiləşdirmək olar: 1) Şərqin inkişaf etmiş dövlətlərin elmi-texniki tərəqqisindən bəhrələnməməsi, bu nailiyyətləri, yenilikləri lazımı qədər qiymətləndirməməsi; 2) Türk birliyinin olmaması – türklərin bir-birinə kömək göstərməməsi, tərəqqisinə, inkişafına sevinməməsi; 3) Dini düzgün dərk edib, təbliğ etməməsi; 4) Şərqin öz zəngin maddi mənəvi dəyərlərini qiymətləndirməməsi; 5) Şərqlilərin öz tarixinə, ədəbi-mədəni mənbələrinə türk olmayanların gözləri ilə baxması, özlərinə ərəbin, farsın, digər xalqların araşdırmaları əsasında qiymət verməsi və s.

Ə.Hüseynzadə Qərb mədəniyyətini yüksək qiymətləndirsə də, onun mənfi keyfiyyətlərinə, Avropa dövlətlərinin zorakılıqlarına da göz yummurdu. O, “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası” yazısında həmin məsələni geniş şəkildə işıqlandırmağa çalışmışdır. Ədib məqalənin əvvəlində göstərir ki, V.Şekspirin Abdulla Cövdət tərəfindən tərcümə olunan “Yuli Sezar” faciəsinin “Füyuzat” jurnalında dərc etməyə başladıq. Lakin Ə.Hüseynzadə dünyada baş verən ictimai-siyasi vəziyyətə, xüsusilə də Əndəlüsdə ispanların müsəlmanlara qarşı törətdiyi vəhşiliyə işarə edərək təəssüflə söyləyir ki, bu gün nə teatra getməyə, nə də V.Şekspirin “Yuli Sezar” faciəsini oxumağa ehtiyac var, *“çünki bu anda səhneyi-ələmdə tamaşa olunacaq faciə də komediya da, vodevil də var...”* [87, s. 386]. Müəllif bu fikri ilə müxtəlif zamanlarda Əndəlüsdə, Qərnatədə, onun davamı olaraq da Kasablankada avropalıların müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülm, vəhşilik və işğalçılıq siyasətini ifşa edirdi.

Ə.Hüseynzadə sözügedən məqalədə Avropa dövlətlərinin işğalçılığını, müsəlmanlara qarşı zülmünü göstərməklə yanaşı, müsəlman xalqlarının bu zülmə qarşı bir olub etiraz etmədiklərini göstərərək, onları ittihadə, birləşməyə, müqavimətə səsləmişdir. Ə.Hüseynzadə Avropanın mədəniyyət pərdəsi altında müsəlmanlara qarşı törətdikləri ədalətsizliklər barəsində yazırdı: *“...fransızlar özlərini siyasətən haqlı və hər bən də şəci və hünərmənd göstərməyə çalışıyorlar. Diyorlar ki, Marok qəbəyli bədəvi olub, avropalılar haqqında vəhşətlər icra ediyor”* [87, s. 386].

Ə.Hüseynzadə onlara etiraz edərək qeyd edir ki, bunların soykökü olan əndəlüslülər də köçəri və vəhşi idilər ki, *“haqlarında avropalılar tərəfindən o qədər xatir və xəyala gəlməyən məzalim, inkizasiyon məzalimi icra edildi?!...”* [87, s. 387]. Müəllif sözügedən nümunədə “Əndəlüslülər də köçəri və vəhşi idilər?” sualı ilə X-XV əsrdə İspaniya ərazisində uzun müddət hakimiyyətdə olan ərəb dövləti Əndəlusun Avropaya yayılan yüksək mədəniyyətinə, şöhrətinə işarə etmiş, avropalıların öz istilalarını, zorakılıqlarını pərdələmək üçün vaxtı ilə bəhrələndikləri Şərq xalqlarını indi “bədəvi” adlandırdıqlarını dilə gətirmişdir.

Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün avropalıların zorakılıqlarını əks etdirən əsərlər haqqında məlumat vermiş, onların törətdikləri qəddarlıqları ifşa etmişdir: *“Burası şayani-diqqətdir ki, Avropa sərsərilərinin ötədə-bəridə, ələlxüsus Afrika qitəsində etdikləri ədəbsizlikləri, qəddarlıqları yenə Avropanın özündə yetişən əhli-insaf ifşa etməkdədir”* [87, s. 387].

O, Amerika yazıçısı Harriyet Biçer-Stounun (1811-1896) köləliyi tənqid edən “Tom dayının daxması” (Bu əsərdən sonra Amerikada köləliyə qarşı mübarizə genişlənmişdir – G.Ş.) əsərinə istinad edərək yazır ki, əsər *“mədəni amerikalıların zəncilər haqqında nələr, nə zülmələr icra etmiş olduqlarını qayətlə suzişli və müəssir bir surətdə təsvir ediyor”* [87, s. 387].

Ə.Hüseynzadə Avropa zorakılığına digər bir nümunə kimi ingilis şair və dramaturqu Kristofor Marlonun “Qanlı kauçuk” (“Red rubber”) əsərini göstərir: *“Afrikanın Konqo qitəsində mədəni belçikalıların yerli əhali haqqında rəva gördükləri bütüən vəhşətləri, xatir və xəyala gəlməyən vəhşətləri aləmi-insaniyyətin ənzari-dəhşətinə vəz etdi”* [87, s. 388]. Bu vəhşilikləri görən ədib adıçəkılən məqalədə Qərbi Avropada tanınan görkəmli Şərq filosofu İbn Rüşdə xitabən bu zülmü törədənələrə müraciət edərək, sanki böyük filosofu Şərq xalqlarını oyatmaq üçün köməyə çağırır. Müəllif İbn Rüşdə müraciətlə üzünü işğalçı, zülmkar Avropa xalqlarına tutaraq bildirir ki, mədəni insan geyimində sülhdən danışmaqla əməllərini pərdələyən, əsl niyyətlərini ört-basdır edən avropalıların Şərq xalqlarına, xüsusilə əndəlüslərə qarşı törətdiyi zülmələr bəs deyildi ki, indi də onların nəslindən olanlara qarşı zülmü davam etdirirdilər. Lakin bu çağırışın bir nəticə verməyəcəyini görən ədib İbin Rüşdə xitabən vəşiliklərin başqa türk xalqlarına qarşı da təkrarlanmaması üçün türkləri birləşməyə, etiraz etməyə çağırırdı: *“Fəqət, ey İbn Rüşd, onların daşdan, qayadan...”* [87, s. 387] olan qulaqları sənin fəryadını eşitməyəcək, bu zülmə qarşı bir olmaq lazımdır.

Ə.Hüseynzadə müsəlman dövlətlərinin bir-birlərinə qarşı biganəliyini aydın şəkildə əks etdirərək göstərir ki, Kasablankada (Mərakeş Krallığının paytaxtı – G.Ş.) fransız və ispanların müsəlmanlara qarşı vəhşiliklər törədib onları qətlə yetirdikləri

zaman iki islam dövləti – Osmanlı və İran bu zülmə qarşı heç bir münasibət göstərmədi. Bu hadisəyə kədərlənən müəllif Osmanlı və İran vəkillərinə xitabən deyir: *“De ki, ay biçarələr, ay budalalar, bu gün Kasablankada dindəşlərinizin başlarına gələn bəlaları görmüyorsunuz? Nə üçün səsiniz çıxmır? Nə üçün avropalılara qarşı kiçik bir protesto şəklində olsun, etirazınız eşidilmir?... ”* [87, s. 387]. Müəllif göstərir ki, bu gün müsəlmanlara qarşı edilən ədalətsizliyə Osmanlı və İran kimi müsəlman dövlətləri göz yumursa, bir olub etiraz etmirsə, sabah bu faciə digər müsəlman dövlətlərini də gözləyir. Ədib qeyd edir ki, müsəlman dövlətlərinin laqeydliyi tarixdə də fəsadlara yol açmışdır. Əndəlüs faciəsi zamanında yenə də iki müsəlman – Səfəvilər və Osmanlı dövlətlərinin başçıları Şah İsmayıl və Sultan Səlim müsəlman düşmənlərinə qarşı birləşmək əvəzinə bir-biri ilə müharibə edirdilər [87, s. 386].

Ə.Hüseynzadə tarixi faktları göstərməklə müsəlman xalqlarını birliyə, ittihadə səsləyirdi. Gətirilən nümunələrdə ədibin İbn Rüşdə xitabən avropalılara, müsəlmanlara müraciəti təsadüfi deyildir. Qərbdə Averroes kimi tanınan dahi əndəluslu ərəb filosofu və bir çox elmlərin bilicisi, Qərbi Avropada dünyəvi fəlsəfi fikrin bilicisi, banisi hesab olunan İbn Rüşd o dövr İspaniyasının Kordova şəhərində anadan olmuşdur ki, bu zülm, vəhşilik İbn Rüşdün həmvətənlərinə qarşı edilirdi.

Ə.Hüseynzadə *“Baxalım bizim Qafqaz dağlarında, Teymurxanşurada müqim Əbdürrəhim Talibov həzrətləri avropalıların islam haqqında rəva gördükləri zülm və bidadın nə ilə xitam bulacağını bir peyğəmbər kibinasıl təxmin ediyor”* [87, s. 387] deməklə avropalıların müsəlman dünyasındakı təcavüzkarlığına qarşı Qafqaz müsəlmanlarının mövqeyini Təbrizdə doğulub Teymurxanşurada yaşayan azərbaycanlı yazıçısı Əbdürrəhim Talibovun simasında vermişdir. Ədib Ə.Talibovun sözügedən məsələ ilə bağlı fikirlərini müəllifin “Məsəlikül-Möhsinin” əsərindən nümunə verərək göstərmişdir: *“Şərq aləmi böylə qalmayacaqdır. Günün birində sürətlə tərəqqiyə başlayıb avropalıların özlərindən öyrəndikləri alat və ədəvat sayəsində bunları məğlub edəcəklər, bədə cəhənnəmin kənarına gətirib deyəcəklər ki: Hazihi cəhənnəmilləti kintum tuədum!”* [87, s. 387]. O, Şərqin gələcəkdə tərəqqidə,

inkişafda Qərbdən də üstün olacağına və avropalıların zülm və təcavüzkarlıqlarının cavabını verəcəklərinə böyük ümid bəsləyirdi. Ə.Hüseynzadə, eyni zamanda, Şərq xalqlarının humanistliyi, sülhsevərliyinə də diqqəti yönəltdi: *“...əminəm ki, o cəhənnəm kənarına gətirə bildikləri hərifləri hər halda əfv edər. Heç bir vaxt cəhənnəmə atmaz. Bəlkə özlərini də, onları da cəhənnəm əzabından xilas ilə bütün aləmə həqiqi bir sülh və asayiş təmin edər...”* [87, s. 387].

Avropa dövlətlərinin zorakılıq və zülmünə etiraz fikirlərini Əli bəyin müasirlərinin yaradıcılığında da müşahidə etmək mümkündür. Üzeyir Hacıbəyli “Xəbərdarlıq” məqaləsində yazırdı: *“Əlqərəz mədəniyyət bir seldir ki, axmaya bilməz, axacaqdır və qabağına çıxanı da süpürüb aparacaqdır. İndi haman mədəniyyətə qurban olmamaq üçün mədəniyyətin özü ilə silahlanmalıdır və illa qabaqda məhv və nabud olmaq təhlükəsi vardır... Çünki mədəniyyət sahibləri bizi məhv və nabud edəcəklər, haman Afrika, Avstraliya vəhşiləri kimi bizi də əzəcəklər. Biz dəxi mədəniyyətdən başqa heç bir özgə tərəqqi ilə özümüzü müdafiə edə bilmərik...”* [53, s. 125].

Ədəbiyyatşünas alim Məmməd Cəfər Cəfərov “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” adlı tədqiqat işində Ü.Hacıbəylinin yuxarıda adıçəkilən və “Yevropa və aləmi-İslam” məqaləsini misal gətirərək yazırdı: *“Ü.Hacıbəyov kimi realistlər Qərbə, Avropaya tənqidi yanaşmaqla, Avropa burjuaziyasının təcavüzkar hərəkətlərini və cinayətkar niyyətlərini görüb “xəbərdarlıq” etməklə, romantiklərə nisbətən həyat həqiqətlərinə az-çox açıq gözlə baxa bilirdilər... həqiqətləri söyləyir və romantiklər kimi Qərbi idealizə etmirdilər”* [29, s. 96]. M.C.Cəfərov fikirini davam etdirərək yazır ki, *“birinci dünya müharibəsinə qədər romantiklərin Şərq və Qərb məsələsinə münasibəti belə idi. Müharibə illərində Qərbə münasibət dəyişilməyə başladı...”* [29, s. 97]. Əlbəttə ki, alimin romantiklər haqqındakı tənqidi görüşlərini Ə.Hüseynzadəyə aid etmək olmaz. Ə.Hüseynzadə də romantik idi və o, digər romantiklər kimi Qərbi, Qərb mədəniyyətini ideallaşdırmırdı, birinci dünya müharibəsinə qədər də Avropa mədəniyyətinin mənfi cəhətlərini, zorakılığını, təcavüzkarlığını göstərirdi. Əgər Ü.Hacıbəyli avropalıların Şərq xalqlarına qarşı törətdikləri vəhşiliyin qarşısını yalnız

mədəniyyətlə almağın mümkünlüyünü bildirirdisə, Ə.Hüseynzadə daha da irəli gedərək söyləyirdi: *“Maarif, ittihad və hürriyyət! Nə qədər gözəl nemətlərdir! Bunları unutmayaq. Çünki əsl nicat bu üç qüvvədədir”* [77, s. 98]. Müəllif hətta dönə-dönə bütün türkləri bu zorakılığa, zülmə qarşı ittihadə, tərəqqiyə çağırır: *“İttihad və tərəqqi edərsək, o günləri də görəriz. Avropanın kisveyi-mədəniyyətinə bürünən bir taqım vəhşi həriflərinə “qələt etdim, tövbə etdim, bir daha yapmam” da dedirtiriz!”* [87, s. 387].

Avropanın mənfi cəhətlərini görə-görə Ə.Hüseynzadəni Avropa mədəniyyətini, ədəbiyyatını təbliğ etməkdə günahlandıraraq deyirdilər ki, əgər ingilislər, fransızlar və digər Avropa dövlətləri belədilərsə nə üçün siz də “Füyuzat” jurnalında Avropa ədəbiyyatına müraciət edərək *“Hötenin “Faust”, V.Şekispirin “Yuli Sezar”ını, gah nə bilim hansısa avropalının hansısa əsərini çıxarırsınız! “Avropalaşalım”, “firəngləşəlim” deyirsiniz?!* [87, s. 388]

Ə.Hüseynzadə qərbçilik görüşlərini düzgün anlamayanlara cavab olaraq yazırdı ki, bizə avropalılar yox, Avropanın ədəbi-mədəni, elmi-texniki yeniliyi, ixtiraları, maarifi lazımdır. Biz istəyirik ki, İslam ölkələrinə *“onların beyinləri, dimağları girsən, boğazları, mədələri girməsin”* [87, s. 388]. Tərəqqi, inkişaf üçün Şərqlə Avropa xalqlarının “beyinlərinin məsulu” lazımdır. Ə.Hüseynzadənin üçlü düsturuna daxil olan “Avropalaşmaq” konsepsiyası da Qərb zorakılığından və təhlükəsindən qorunmaq üçün Qərbin elminə, inkişaf etmiş sənayesinə və mədəniyyətinə dərinləndən yiyələnməyi nəzərdə tuturdu.

Ə.Hüseynzadə “Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi” məqaləsində aktual olan bir məsələyə toxunmuşdur. Ədib qeyd edir ki, Şərqlin görkəmli mütəfəkkirləri olan Əbunəsr Fərabî, İbn Sina, Cəlaləddin Rumi, Əlişir Nəvainin soykökü türk olsa da, bəzi subyektiv və obyektiv səbəblərdən türk dilində deyil, digər dillərdə yazdıqları üçün onların ərəb, fars olduğunu zənn edirlər. Lakin türk dilində yazmamaları onların türk olmadığı demək deyildir və onların uğurları türk xalqlarının uğurları sayılır. Müəllif fikrinə aydınlıq gətirmək üçün onunla eyni dövrdə yaşayan, əslən türk olan ədib və ziyalıların da zamanın tələbinə uğun olaraq rus, fransız dillərində yazdıqlarını

göstərir, digər dildə yazmağın onların milliyyətinə, soykökünə heç bir aidiyyəti olmadığını qətiyyətlə vurğulayırdı: *“Zəmanəmizdə Əlimərdan bəy ancaq rusca, Əhməd Rza ancaq fransızca yazır. Əməd bəy Ağayev, İsmayıl bəg Qasprinski rusca türkcədən daha yaxşı yazıyorlar. Abdulla Cövdətin fransızca əşarı daha məşhurdur. Belə olduğu halda bunların vücudu ilə yenə ancaq türklər fəxr edə bilirlər”* [83, s. 141-142].

Ə.Hüseynzadəni narazı salan problemlərdən biri də “Qafqaz türklərinin Molyeri” adlandırılan komediya ustadı M.F.Axundzadənin adının əvvəlində “mirzə” və sonunda “ov” olduğu üçün milliyyətçə fars və ya rus zənn edilməsi idi [94, s. 101]. Ədibə görə, türk ədib və şairlərin müəyyən şəraitdən, vəziyyətdən asılı olaraq başqa bir dildə yazmaları və ya digər bir ölkədə doğulmaları həmin şəxsiyyətlərin türk olmaması nəticəsinə gətirib çıxarmır. O, Türkiyə şairi Feyzinin timsalında bu problemi işıqlandıraraq göstərir ki, onun İranda doğulduğu və oranı sevməsi fars olduğu demək deyildir [94, s. 101]. Ə.Hüseynzadənin vurğulamaq istədiyi məsələ odur ki, harada yaşamasından, hansı dildə danışmasından asılı olmayaraq onlar milliyyətçə türkdürlər və türklərin tərəqqisi üçün çalışırlar.

Ə.Hüseynzadə “Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi” məqaləsində onu narahat edən bir məsələni də əks etdirmişdir: *“Türklərin zətən qüsurlarından biri bu olmuşdur ki, hər yerdə öz nəcib olan türk adlarını tətki ilə məşhur bir hökmdara, məsələn Cığatay ibn Çingizə, Noğay xana, özbək xana, Sultan ibn Ərtoğrula, Tatar xana özlərinə ayrı-ayr adlar taxmışlardır”* [83, s. 140]. Əlbəttə ki, bu müsbət hal deyil, ədibin də bildirdiyi kimi, heç bir Avropa xalqında bu adət yoxdur, heç bir alman özünü “Huhensular”, fransızlar “Burbon”, “Bonapart” adlandırmır.

Adıçəkilən məqalədə müəllif türklərin qüdrəti, fitri istedadı ilə bağlı bir məsələni də işıqlandıraraq göstərir ki, türklər ərəbin, farsın elm və ədəbiyyatına təsir etdikləri kimi, rus elm və ədəbiyyatına da təsirsiz qalmamışlar. Ə.Hüseynzadə hətta bir sıra tanınmış rus yazıçı və şairlərinin türk əsilli olduğunu da yazmışdır. Müəllif Rusiyada və dünyada tanınan həmin şəxsiyyətlərin soy-kökünün türk olduğunu göstərməklə türklərin hansı istedadla, qabiliyyətə, biliyə malik olduğunu göstərmək

istəmişdir: *“Müvərrix-şəhir Karamzin, ədibi-şəhir Turgenev, şairi-şəhir Derjavin, üdəbadan Radişev, Bulqakov, Çomina xanım, elmi iqtisad üləmasından Toqan Baranovski və bir çox sairələri həp türk və tatar nəslindən (bəzisi tatar xanları nəslindən) bulunduqları kibi, məşhur şair Jukovskinin də validəsi osmanlı türklərindəndir ...”* [83, s. 142].

Şərq və Qərb müqayisəsini Ə.Hüseynzadənin məqalələri ilə yanaşı, əsas mövzusu XX əsrin əvvəllərində rus inqilabının təsiri ilə oyanan Şərq xalqlarının milli-azadlıq hərəkatına qarşı çarizmin yeritdiyi müstəmləkə siyasəti və İran mütləqiyyəti, dövlət başçılarının, hakimlərinin zülm və cəhalətinin tənqidi olan *“Siyasəti-fürusət”* əsərində də aydın şəkildə görə bilərik. Müəllif əsərdə İranın timsalında Şərqdə bir sıra ədəbi-mədəni, elmi-texniki sahələrdə olan geriliyi Avropa ilə müqayisəli şəkildə verməklə problemlərin aradan qaldırılmasına cəhd edirdi. İlk növbədə, ədibin İranın mətbuat sahəsindəki geriliyi, ətəli ilə bağlı fikirlərinə diqqət yetirək: *“... Kölgə İran mətbuatına dair dəxi bir çox məlumat aldı. Bu məlumata görə Kölgə iddia etdi ki, İran mətbuatı qəlbən hürriyyət və tərəqqi tərəfdarı olmaqla bərabər, elmsizliyi, vüqufsuzluğu, bacarıqsızlığı cəhəti ilə irticapəsandan üçün o qədər təhlükəli olmayıb, hətta halətləri bunlar üçün bir az təsəllibəxşdir belə: Çünki bunların yazılarında ülum və fünuna və bilxassə ülumi-iqtisadiyyə, ictimaiyyə və tarixiyyəyə dair məlumat çox az olub, çoxu bağırır-çağırmadan, fəryaddan, naləvü-fəğandan ibarətdir....”* [90, s. 49]. Ə.Hüseynzadə İran mətbuatını Avropa mətbuatından fərqləndirir, onların elmi-texniki, ədəbi-mədəni, iqtisadi yeniliklərdən xəbər vermək əvəzinə *“hansı məqaləni ələ alsanız, mütləq mərsiyəyə bənziyor”* [90, s. 49], – deyər yazırdı. Nümunədən göründüyü kimi, Çar Rusiyasının qatı, irticaçı siyasətinin İranda yeridilməsinə vasitəçilərdən biri olan Kölgə İran mətbuatı haqda məlumat aldıqdan sonra bu qərara gəlir ki, xalqın başını mərsiyələrlə qatırlar, xalqa ayılmağa imkan vermirlər, buna görə də mənfur siyasətlərini İranda yeritmək üçün heç bir təhlükə yoxdur.

Ədibin mətbuatla bağlı diqqət etdiyi cəhətlərdən biri də yayınlanan məqalələrin mövzusunun daha çox dinlə, şəriətlə bağlı olması idi: *“Kölgə diqqət elədi ki, iranlılar*

təcəddüdü, tərəqqinin, mədəniyyətin, maarifin, lüzumuna dair hər nəyi isbat etsələr, yenə müraciətləri dəlayili-şəriyyə olur... Guya dəlaili-əqliyyə və elmiyyədən bunların heç xəbərləri yoxdur: Hansı iranlının məqaləsini yoxlasan, başdan-baş a “klerikalizm” qoxusu gəliyor...” [90, s. 50].

Şərqi maarif və elm böhranı özünü səhiyyə sahəsində də açıq şəkildə göstərirdi. Ə.Hüseynzadə İranın timsalında bu məsələni işıqlandıraraq qeyd edirdi ki, Avropada müalicəsi mümkün olan bir sıra xəstəliklər bir sıra səbəblərdən Şərqi bəlasına çevrilmişdir. Əsərdə problem ironik şəkildə şərin timsalı olan Bayquşun dilindən belə təsvir edilir: *“...Şah Abbas dövründə qırx minə baliğ olan nüfustən bu gün on beş milyon ya var, ya yox! Bu gün Avropanın həmişə heç bir tərəfində cüzami-illəti-müdhişəsindən əsər qalmadığı halda, mənim ölkəmin hər guşəsində bol-bol miskinlərə, məzumlara rast gələ bilərsiniz”* [90, s. 57]. Ədib Qərbi tanıdığı “liroluq”ları, “cüzamşünas”ları olan Hanson, Zambaqo, “sifliqraf”ı Furniye Jan Alfredin adlarını çəkməklə onların bu sahədə nə dərəcədə tərəqqi etdiyini göstərmişdir.

“Siyasəti-fürusət” əsərində ədibin Qərblə müqayisədə münasibət bildirdiyi problemlərdən biri də öz istedadlarını yanlış istiqamətə yönəldib mədh yazan şairlərdir. Müəllif burada İran şahı Nəsrəddin şahın səyahətlərini – dəniz səfərini mədh edən şairlərin simasında mərsiyə yazanları tənqid etmişdir. Ə.Hüseynzadə yunan şairi Homerin “İliada” əsərində dəniz səfərindən bəhs edən hissəsini nümunə göstərərək yazırdı ki, *“yunanın şairi-əzəmi Homer Troya qütbündə cari bir ırmağın tökülən qanlardan qəzəbə gəlib, qəhrəmani-səffak Aşili yaxaladığını, onunla mübarizəyə girişdiyini, onu coşğun suları, müdhiş girdabları arasında qər q və nabud etmək istədiyini qayət şairənə bir lisan ilə təsvir ediyor”* [90, s. 161]. Bizim şairlik iddiasında olanlarımız isə məzmun axtarışındadırlar, *“fəqət məddahlıqdan başqa bir şey ortaya çıxarmıyolar”* [90, s. 161]. Ədib *“dənizin bu hiddət və şiddəti Bayron tərzində bir mənzuməyə zəmin olmazmı?”* [90, s.161] söyləyərək ingilis şairi C.Bayronun (1788-1824) milli azadlığı uğrunda mübarizə aparan xalqını əsərlərinə

mövzu seçməsinə işarə edərək, şahlara mədh yazmaq əvəzinə, milli azadlığı, mübarizəni əks etdirən şeirlər yazmağı tövsiyə edirdi.

Ə.Hüseynzadənin diqqət çəkən müqayisələrindən biri də Şərq hökmdarlarının Avropaya səyahəti ilə bağlıdır. Bu məqamda müəllif İran hökmdarı Nəsrəddin şahı Rusiyanın Avropaya ilk səyahət edən hökmdarı Böyük Pyotr ilə müqayisə edərək göstərir ki, Nəsrəddin şahın Avropaya səyahəti İran üçün zərər və ziyandan başqa bir nəticə vermədi: *“Böyük Petronun cüzi bir xərcərlə etdiyi səyahətlərdən Rusiya üçün mənafeyi-əzimə hasil olduğu halda, Nəsrəddin şahın məsarifi-əziməyi mucibi seyr və səyahətlərindən İran üçün zərər və ziyandan bir nəticə çıxmadı...”* [90, s.147]. Nəsrəddin şah Avropada sirklərə, baletlərə getdiyi halda, dram və opera teatrlarına bir dəfə də olsun ayaq basmamış, Avropada şillərlərdən, İngiltərədə Şekspirdən, Fransada Molyerdən, musiqiləri ilə dünyada tanınan Bethoven, Motsart, Rossini, Verdi, List, Quna, Vaqner kimi Avropa bəstəkarlarından nə özü xəbərdar olmuşdur, nə də xalqını xəbərdar etmişdir. Ə.Hüseynzadə *“Avropaya səyahət edən Nəsrəddin şah Hacıtərxana qədər bir rus vapurunda gəlmiş idi. Çünki bu dənizdə bir dənə də olsun İran gəmisi yoxdur...”* [90, s.158] söyləməklə Nəsrəddin şahın timsalında göstərmək istəyir ki, bir sıra Şərq hökmdarları böyük əhəmiyyət daşıyan Avropa səyahətlərindən xalqına elm-texnika, ədəbi-mədəni cəhətdən heç bir yenilik gətirməmiş və bunun vacibliyinin belə dərk etməmişdilər. *“Heç düşünmədi ki, Böyük Petro nə niyyətlə Avropada səyahət ediyordu... Heç fikir etmədi ki, Böyük Petro Avropa səyahətindən övdətdən sonra, nə üçün dəmir yolların hələ mövcud bulunmadığı bir zamanda hezar zəhmət və məşəqqətlə Hacıtərxana qədər gəlib, məzkur qayıqları kəndi əlilə yaparaq xalqı gəmiçiliyə təşviq ediyordu!...”* [90, s. 158].

Ə.Hüseynzadə əsərdə Şərqdə qadın azadlığının olmaması (Fətəli şah və Nəsrəddin şahla bağlı hissələrdə), insanı mənəvi cəhətdən alçaldan cəzalar baxımından (Ağa Məhəmməd şah Qacarla bağlı hissədə) Qərbdən geri qalması məsələlərini də şərh etmişdir.

Ə.Hüseynzadə Şərq və Qərbi müqayisə edərkən Qərbi ideallaşdırıb Şərqi tənqid etmək məqsədi daşıyırdı. Əli bəy türklərin böyük qüdrətə, gücə malik olduqlarını dönə-dönə dilə gətirmiş, Şərqə əngəl olan cəhətləri sadalayaraq islahına ümid bəsləmişdir.

Ə.Hüseynzadənin simvolik və sətiraltı mənalarla zəngin olan “Qərbin iki dastanında türk” əsəri Qərbin – xristianların Şərqə – türklərə münasibətini əks etdirən dəyərli əsərlərindəndir. Məlumdur ki, 1926-cı ilin 26 fevral və 6 mart tarixləri arasında Bakıda türk xalqlarının bir sıra əhəmiyyətli, taleyüklü məsələlərinə, tarix, etnoqrafiya, dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, əlifbaya həsr olunmuş I Türkoloji qurultay keçirilmişdir. “Qərbin iki dastanında türk” əsəri də məhz Ə.Hüseynzadənin I Türkoloji qurultayda çıxış etdiyi məruzədən ibarətdir. Sözügedən əsərdə müəllif İntibah dövrünün iki böyük nümayəndəsi - Portuqaliya şairi Kamoensin (1525-1580) “Luziada” (1572) və italyan ədibi Torkvato Tassonun (1544-1585) “Qurtarılmış Qüds” (1575) [198] əsərlərində türk məsələsini müqayisəli şəkildə işıqlandırmışdır. Lakin bu zahiri baxımdan belə idi. Əslində isə əsər dərin, üstüörtülü şəkildə siyasi məsələləri özündə əks etdirirdi. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, müəllif məruzənin əvvəlində xatırlatma şəklində qeydlər vermişdir. Sözügedən qeydlərin birində göstərilir: “*Beynəlmiləl ədəbiyyatda türk siması: Firdovsidə, Rusiya ədəbiyyatında, Puşkində, Tolstoyda, Dostoyevskidə “Ölülər evi”ndə türk*” [93, s. 48]. Ədibin adlarını çəkdiyi fars şairi Ə.Firdovsinin “Şahnamə”, A.Puşkinin Qafqaza həsr etdiyi şeirlərində, L.Tolstoyun Hacı Murad” [112], F.Dostoyevskinin Omsk həbsxanasındakı həyatını və təəssüratını əks etdirən, real faktlara əsaslanan “Ölü evdən qeydlər” [49] əsərində Qafqaz xalqları, türklər canlandırılmışdır. Ə.Hüseynzadə nədən məhz T.Tassonun “Qurtarılmış Qüds”, Kamoensin “Luziada” əsərlərini seçmişdir? Çünki adları çəkilən əsərlərdə türklərin şücaətindən, igidliyindən, azadlıq uğrunda mübarizəsindən bəhs olunursa, “Qərbin iki dastanında türk” əsərində gətirilən nümunələrdə birbaşa xristian dövlətlərinin Şərq torpaqlarına təcavüzündən, işğalçı yürüşlərindən bəhs edilir. Ə.Hüseynzadə tarixilik və müasirlik kontekstində simvol və rəmzlərdən istifadə etmiş, 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyətinin süqutu, Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalı və burada etdikləri talanları göstərmişdir. Ədib Sovet Rusiyasının işğalçı siyasətini açıq şəkildə verə bilməsə də, bu hadisələri XI-XIII və XV əsrlərdə xristianların türklərə, müsəlmanlara qarşı apardıqları təcavüzkar siyasəti ilə paralellər apararaq təsvir etmişdir. Tədqiqatçı alim Bədirxan Əhmədlinin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, “*Xilas edilmiş Qüds*” əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin acı taleyinə işarə edildirsə, “*Luziada*”da Rusiyanın Azərbaycanı işğalı nəzərdə tutulur” [37, s. 191].

Qeyd etmək lazımdır ki, “Qərbin iki dastanında türk” əsərində sətiraltı mənaları, siyasi məsələləri ilk dəfə Ofeliya Bayramlı geniş şəkildə şərh etmişdir. O, əsərdə bəhs olunan hadisələrlə 1917-1920-ci illərdə Azərbayanda baş verən hadisələr arasında inandırıcı oxşarlıqları ortaya çıxarmışdır. O.Bayramlının əsərin ideyası, altqatları ilə bağlı fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil, çünki Ə.Hüseynzadənin türklərdən bəhs edən digər əsərləri deyil, məhz tarixi hadisələrə əsaslanaraq yazılmış “Luziada” və “Qurtarılmış Qüds” əsərlərini seçməsi təsadüfi deyildir. Tədqiqatçı 1998-ci ildə “Qərbin iki dastanında türk” [93] kitabını nəşr etdirmiş və əsər haqqında geniş məlumat vermişdir. Bundan əvvəl isə əsər üç dəfə – 1926-cı ildə Bakıda, 1992-ci ildə Türkiyədə Ali Haydar Bayatın “Azərbaycanın Yiğit evladı Ali Bey Hüseynzadə (Prof. Dr. Huseynzade Ali Turan) və Türkiyədə yayınladığı eserleri” [186] və 1998-ci ildə “Hüseynzadə Ali bey” [187] adlı kitablarda nəşr olunmuşdur.

Kamoensin “Luziada” əsərində portuqaliyalı səyyah Vasqo da Qamanın (1469-1524) Şərqə səyahət edərək 1497-ci ildə Hindistanı kəşf etməsindən bəhs olunur. Əsərdə Portuqaliyanın tarixi haqqında da məlumat verilmişdir. Əsərin “Luziada” adlanmasına səbəb isə əfsanəyə görə portuqalların əcdadı sayılan Luzla ilə bağlıdır. Maraqlı faktlardan biri də budur ki, müəllifin özü də vaxtilə Hindistana əsgər kimi göndərilmişdir: “...Hindistana əsgər kimi göndərilib və orada hərbi yürüşlərdə iştirak etmişdir. 1570-ci ildə əlində “Luziada”nın hazır əlyazması ilə qayıtmışdır” [194, s. 348]. Bu da onu göstərir ki, sözügedən hadisələr də şairin bu əsəri yazmasına səbəb olmuşdur.

T.Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərində isə qərblilərin din adı altında Şərq torpaqlarına istilacı, işğalçılıq məqsədilə edilmiş səkkiz Səlib (1096-1291) müharibəsinin ən əhəmiyyətli olan birinci Səlib (1096-1099) müharibəsindən bəhs olunur. Ə.Hüseynzadə də tarixboyu avropalılar və Sovet Rusiyası tərəfindən türk xalqlarına qarşı istilacı, təcavüzkar siyasəti Avropanın iki tanınmış nümayəndəsinin əsərləri təmsalında təqdim etmişdir.

Ə.Hüseynzadə Kamoens və T.Tassonun islama və türklərə münasibətinə nəzər yetirmiş, Kamoens və T.Tassonun islam dininə qarşı çıxaraq ifrat dərəcədə xristianlığın təəssübkeşi olduqlarını qeyd etmişdir. Kamoens bir xristian bütperəsti olduğu halda, Tasso daha çox təsəvvüfə meyilli xristiandır: *“Bu səbəbdəndir ki, Tasso islamiyyəti binnisbə daha iyi anlıyor, hətta bəzən təqdir ediyor və həzrəti-Məhəmməddən bəhs edərkən təhqiramiz bir lisan qullanmıyor, anlaşıliyor ki, şair islamdan, islam peyğəmbərindən ara-sıra bəhs ediyorsa, anlayaraq bəhs ediyor”* [93, s. 51]. T.Tasso türklərə münasibətdə də Kamoensdən fərqlənirdi. Ədib bu haqda yazırdı: *“Tasso islamı anladığı və təqdir etdiyi kimi türkü də tanımış və tədqir etmişdir. Çox dəfə onu ərəblə, ya yunanlı ilə qiyas edər və bunları çox faiq və pək yüksək bulur”* [93, s. 76]. Kamoens haqqında isə qeyd edirdi: *“Kamoens Məhəmmədi dənə, mələnətkar və islamı “Küruhi-ühələ” dini sifətlə tovsif etdiyi kimi, türk ismi keçdikcə buna zalım, qəddar, vəhşi, barbar sifətlərini əlavə etmədən keçməz”* [93, s. 75]. Nümunələrdən göründüyü kimi, Kamoensin islam və türklərə münasibəti T.Tassodan fərqli olaraq daha kəskindir.

Ə.Hüseynzadə “Qurtarılmış Qüds” əsərindən dərvişin yuxuda türk əsgəri Süleymana söylədiyi sözlərlə sanki 1920-ci ildə müstəqilliyini itirmiş Azərbaycan türklərini oyanmağa, azadlıq uğrunda mübarizəyə, yenidən müstəqil olmağa səsləyirdi: *“Süleyman, Süleyman, hüzur və rahəti başqa günlərə, daha məsud zamanlara burax! Şimdi əziz vətənin, sevgili təbəən əcnəbi boyunduruğu altında inləyib duruyor, uyqu zamanı degildir”* [93, s. 77].

Ə.Hüseynzadə istər məqalələrində, istərsə də “Qərbin iki dastanında türk” əsərində Qərb ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatı, elm-texnikası haqqında məlumat

verib təbliğ edərkən yenə də türklərin milli adət-ənənələrinə, soy-kökə bağlılığını, milli kimliyini ön plana çəkir, türklərin bu amilləri unutmayaq öz əslini, milliliyini qorumaq məqsədilə Avropanın elmi-texniki, ədəbi-mədəni yeniliklərindən bəhrələnməsini dəstəkləyirdi. Əli bəy 1926-cı ildə Bakıda Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətində söylədiyi nitqində deyirdi: *“Bundan igirmi sənə əvvəl burada çalışdığım zaman ədəbiyyatımızın geridə qaldığını şuna ətf etmiş idim ki, biz nümuneyi-məşq olaraq həp Şərqin asarını ittixaz edirik. Daima Şərqə təvəccöh edirik. Binaənəleyh Qərbə təvəccöh lüzumuna qail oldum.*

Bən nə ədib, nə şair idim, fəqət qərb asarını nümunə ittixaz edərək, göstərə bilirdim ki, bu yolda bir az çalışdım.

Ağac əgri idi, əks cəhətinə ikmal lazım idi ki, düzəlsin. Vəqəən ağac düzəldi. Fəqət bir də yüksəlməsi icab edərdi. Xəta edərək zənn etmiş idim ki, doğrudan-dogru yüksək şeylərə müraciət etmək kafidir.

Xeyr! Əvvəla aşağılara enmək lazım idi. Bunu bəndən sonrakılar yaptılar” [94, s. 299].

Göründüyü kimi, Ə.Hüseynzadə Qərb, qərbçilik, Şərq-Qərb müqayisəsində daim milli məsələləri ön plana çəkmiş, türk kimliyinin mühafizəçisi olmuş, əsərləri və fəaliyyəti ilə milli mücadilə aparmış və gələcək nəsillərə mühüm mənəvi dəyərlər, yüksək milli ideyalar təlqin etmişdir.

Qeyd edək ki, birinci fəsildə əksini tapan araşdırmaların əsas müddəaları, tezisləri müxtəlif elmi jurnallarda və konfrans materiallarında dərc olunmuşdu [147; 148; 156; 159; 160; 197].

II FƏSİL

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ QƏRB ƏDƏBİ FİKRİ

2.1. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında milli ədəbi ənənələrə münasibət və modern ədəbiyyata keçid məsələsi

Abdulla Şaiq “Füyuzat məcmuəsi” adlı məqaləsində Ə.Hüseynzadə haqqında yazırdı: *“Əli bəy Yaxın Şərq və Qərb xalqlarının dilini bilirdi... çox hazırlıqlı idi və o zamankı Azərbaycan ədəbiyyatına bir yenilik gətirmək, ədəbiyyatı məhdud çərçivədən kənara çıxarmaq istəyirdi. Bizi, gənc yazıçı və ziyalıları Qərb klassiklərinin sənət və yaradıcılığı ilə tanış etməyə çalışırdı. Onun ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyəti gəncliyə müəyyən təsir göstərirdi”* [3, s. 191]. Bu fikirdən aydın olur ki, yaradıcılığı boyu Ə.Hüseynzadə dövrün tələblərinə cavab verən yeniliklərə can atmış, müasir dövrdə ədəbi-mədəni sahədə (poeziya, dramaturgiya, teatr, tərcümə və sairə sahədə) onu qane etməyən məsələlər haqqında öz mülahizələrini, fikirlərini bildirərək, çıxış yolu tapmağa çalışmışdır. Müəttəfəkkir ədibin Avropada mövcud olan modern cərəyanlar barədə məlumatlı olması öz təsirini yaradıcılığında da aydın şəkildə göstərirdi. Ə.Hüseynzadə ədəbi-nəzəri, publisistik, bədii yaradıcılığında Avropa ədəbiyyatının təbliğinə yer verməklə yanaşı, mövcud milli ənənələrə, ədəbi formalara tənqidi münasibətini də bildirmişdir.

Ə.Hüseynzadə, ilk növbədə, həcv və pamflet şəklində olan poeziya nümunələrinə münasibət göstərərək onların bəzi şairlər tərəfindən eyniləşdirməsinə etirazını bildirirdi. Ədib həcv və pamflet haqqındakı tənqidi mülahizələrini “Zamanəmizin Ömər Xəyyamı” (“Həyat”, 1905, № 19) adlı məqaləsində konkret şairin – Türkiyənin satirik şairi Əşrəfin “Dəccal” adlı kitabı nümunəsində səciyyələndirmişdir. Müəllif görə, yazdığı şeirləri baxımından zamanəmizin Ömər Xəyyamı kimi tanınan Əşrəfə rəva deyil ki, hər hansı şəxsiyyət ələhinə qərəzli bir

kitab yazsın. Ədib həcvin cəmiyyətdə olan qüsurlar, nöqsanlar, eyiblər barəsində, pamfletin isə müəyyən bir şəxs əleyhinə yazıldığını və burada subyektiv münasibətin əsas yer tutduğunu göstərmiş, həmin əlamətlərinə görə də pamfletin ədəbi dəyər və qiymətinin olmadığını vurğulamışdır.

Müəllif dünya ədəbiyyatının tanınmış nümayyəndləri Horatsi, Yuvenal, Ömər Xəyyam, Əbülülə Muərri, Nəfi, Volter, hətta M.P.Vaqifin adlarını çəkərək onların da həcv formasında ədəbi nümunələr yaratdıqlarını, lakin şəxsiyyətə, mənliyə toxunacaq sözlər işlətmədiklərini qeyd etmişdir. Ə.Hüseynzadə həcv və pamfletin qarışdırılmasının qəti əleyhinə olsa da, Əşrəfə qarşı olan haqsızlıqlara, ədalətsizliklərə görə şairin sözügedən ədəbi formaya müraciətinə müəyyən qədər haqq qazandırmış, onun bu vəziyyətə düşməsində mühiti, cəmiyyəti günahlandırmışdır: *“Hər halda böylə nəbəcə bir kitab vücuda gətirdigi üçün biz bizzat Əşrəfin özünü ittiham edəmiyəcəyiz. Şairi bəzi ədəbsiz adamlar gər incitməyəydilər, o böylə bir şeiri əsla yazmıyacaqdır. Onu istintaqdan, istintaqa, məhbəsdən məhbəsə sürükləyənlər ələhində kizb və böhtandan ibarət bir taqım “jurnal”lar tənzim edənlər olmayaydı, “Dəccal” da şübhəsiz meydana çıxmıyacaq idi”* [65, s. 2]. Ədibin qeyd edir ki, istedadlı şəxslərə cəmiyyətdə doğru, düzgün qiymət, layiq olduğu dəyər verilməzsə, itirən yenə cəmiyyət olacaqdır.

XX əsrin əvvəllərində poeziyamızda klassik ənənədən gələn təkrar mövzulara (gül, bülbül, mey və məhəbub haqqında olan şeirlər) müraciət davam etməkdəydi. Ə.Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalının 1906-cı ilin birinci sayında çıxan “Həyat” və meyli-“Füyuzat” yazısında məsələ ilə bağlı tənqidi fikirlərini söyləyərək nəzərə çatdırmaq istəyir ki, İranla yanaşı, digər türk xalqlarının ədəbiyyatında da epqonçuluq ənənəsi hökm sürməkdədir. Onların ədəbiyyatı sükunətdə qalmış, durğunluq yaşanmış, heç bir inkişaf olmamışdır. Bu dövrdə, eyni zamanda, yeni bir tendensiya da formalaşmağa başlamışdı. Mövcud ənənəni aradan qaldırmaq məqsədilə şairlərdən tələb olunurdu ki, maarifçiliyi təbliğ edən şeir nümunələri yazsınlar. Bununla da poeziyanı süniləşdirən yeni epqonçuluq müşahidə olunurdu. Ə.Hüseynzadənin nəzərə çatdırdığı kimi, bədii yaradıcılıq azaddır, onu bir çərçivə dairəsində, süni

formada aradan qaldırmaq mümkün deyil. O, göstərir ki, rəhbərlərin bəziləri bu halı aradan qaldırmaq istəsələr də, buna nail olmaq əvəzinə şairləri mexaniki şəkildə elmi, maarifi mədh, təbliğ edən şeirlər yazmağa sövq edirdilər. Ədib, haqlı olaraq, yaradıcı insanların bədii nümunələri ilə həm ədəbiyyatı zənginləşdirməli, həm də ruhumuzu oxşamalı olduqlarını qeyd edirdi. Ə.Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalının 1907-ci il tarixli doqquzuncu sayında dərc olunan “Vəlvələ və zümzümə” adlı yazısında problemə kinayəli münasibət bildirərək müasir tendensiyanı dəstəkləyən şairin dili ilə söyləyir ki, klassik ənənədən gələn mövzularda yazsaq, bizə köhnəpərəst deyəcəklər, bunun üçün də müasir dövrdə modaya çevrilən “maarif”, “tərəqqi”, “sərbəsti” sözlərindən istifadə edərək yeni tipli şeirlər yazmalıyıq [82, s. 131].

Ə.Hüseynzadə hadisələrə qarşı belə çaşdırıcı laqeydliyi, etinasızlığı, cəmiyyətdə bir-birinə zidd olan fikirləri aydınlaşdırmağa çalışırdı. Ədib məqaləsində yaratdığı epiqonçu şair obrazının timsalında poeziyada ilhamın əsas olmadığını, vəzin və qafiyəni ilhamsız tapmağın mümkünlüyünü qeyd edən, cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən insanları bixəbər etmək üçün dəbdə olan sözləri süni şəkildə poeziyaya gətirməklə söz yığınınan ibarət şeir yazan “şairləri” tənqid etmişdir. Adıçəkilən məqalədə ədib simvolik, sətiraltı mənalar vasitəsilə cəmiyyətdəki xaosu, ziddiyyəti ironik şəkildə əks etdirməyə çalışmışdır. Poeziyada ilhamın lüzumsuzluğunu söyləyən, “qafiyəpərdazlıq” edən “şair” oxucuların gözü önündə söz yığınınan ibarət şeirini yazmağa başlayır: *“İştə başlayorum...Əvvəla bir vəzn intixab edəlim: bu xüsusda elmi-əruzi, “məfail”, ya “failat” kibi şeyləri bilməyə heç ehtiyac yoxdur. Vəznimiz şölə olacaq, balam lay-lay, balam lay-lay, balam lay-lay, balam lay-lay... İştə birinci qitəmizin qafiyələri: “əsarət”, “zülmət... Üçüncü ilə dördüncü xatirimə gəlmiyor... Buldum üçüncü ilə dördüncü qafiyə də budur: “ricət”, “qəflət”... Qafiyələrimizi sıra ilə səhifənin sol tərəfinə yazalım... “əsarət”, “zülmət”, “ricət”, “qəflət”....*

*Bizim yerlərdə hürriyyət əsarətdən ibarətdir,
Maarif nuru yoxdur, gur zülmətdən ibarətdir.
Tərəqqi eyləmək maziyə ricətdən ibarətdir,*

Bütün əşarımız asari, qəflətdən ibarətdir” [82, s. 130-131].

Məqalədən götürülən nümunədən də göründüyü kimi, müəllif ironik tərzdə yaratdığı, poeziyanın sadə poetik qaydalarından bixəbər şair tipinin simasında bu tərzdə yazan müasirlərini tənqid etmiş, düz yola səsləmiş, həmin üsulla əsl sənət yaratmağın mümkünsüzlüyünü göstərmişdir. Tədqiqatçı Rasim Mirzənin haqlı olaraq bildirdiyi kimi, *“təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatlarda əsrin əvvəllərində milli poeziyamızda yaranan bu yeni epiqonçuluq hadisəsi haqqında qətiyyəən heç nə deyilmədiyi kimi, Əli bəy Hüseynzadənin ona qarşı düzgün mövqedən olan çıxışları, həmin mənfi hadisəni aradan qaldırmaq naminə göstərdiyi prinsipiallığın əhəmiyyəti də etiraf olunmamışdır” [126, s. 157].* Ədib bu işdə ilk addım ataraq ədəbiyyatda olan mənfi yönümlü ənənəni tənqid edərək, müasirlərini düzgün yola səsləyirdi. Müəllifin tənqidi fikirləri, eyni zamanda, ədəbi prosesə yeni-yeni daxil olan istedadlı, gənc şair və yazıçılar üçün də dəyərli tövsiyələr idi.

Ə.Hüseynzadə sözügedən məsələni ümumi şəkildə dəyərləndirməklə yanaşı, onu konkret şairin – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuat orqanlarında şeirlər dərc etdirən İbrahim Tahir Musayevin (1859-1943) yaradıcılığına münasibət kontekstində də önə çəkir: *“... Nasıl ki, Musa Tahirov əski şairlərin ufaq, fəqət dilgüşa şeir qitələrinə uzun qafiyəli kəlalvər əski mənzumələri tərcih ediyor” [86, s. 371].*

Gənc şair və yazıçılara daim yol göstərən, dəstək olan Əli bəy “Həsəb-hal, yaxud bizim Hadinin iztirabı?..” (Füyuzat, 1907, № 25) adlı şeirində Məhəmməd Hadinin dili ilə XX əsrin əvvəllərində şairlərdən hələ də qafiyəli şeir yazmağı tələb edənlərə tənqidi münasibət bildirərək yazır:

*“Həytdən bəni tənfir edən bu halətdir!
Məfailün fəilatün... tühi əziyyətdir!
Quş ovlar kibi bən arxasında qafiyənin,
Peyində tairi-pərran nəğməyi-vəzinin,
Dəqiqələrlə degil, bəlkə ah günlərcə...
Dəqiqələrlə, günlərlə, ah gün və gecə*

Qoşar, qoşlar da nəhayət şikəstə tabü təvan.

Düşər də ağlaram !.. Əşar olur bütün bu fəğan!

Fəqət bu halı gəl anlat şu heyəti-cühələ!” [88, s. 405]

Əli bəy XX əsrin əvvəllərində müasir dövr üçün əhəmiyyəti olmayan, klassik Şərq ənənələrindən gələn mədh səpkili əsərləri, istedadını yanlış yola istiqamətləndirən şairləri də tənqid etmişdir. Müəllif onları şair Müslüm Şirvaninin simasında səciyyələndirmiş, “Həyat” qəzetinin nəşri ilə bağlı olaraq mədh formasında təbrik göndərən şairə “Qismi-ədəbi” başlığı altında cavab vermişdir: *“Müslüm Şirvani cənablarının bizə göndərdiyi mənzumə gözəl olduğu halda yenə hamısını qəzetəmizdə dərc etmədik. Çünki qəzetəmiz haqqında bir mədhiyyədən ibarətdir, həmi də mübaliğə söyləmiş bir mədhiyyədən ibarətdir. Camaatımıza, millət, vətənimizə, bir xidmətdə bulunmadıq ki, belə mədhiyyələrə müstəhəq olaq”* [116, s. 1]. Ədib mədhiyyə yazan şairlərə bildirirdi ki, *“...qəzetəmizi mədhiyyələrlə doldurmaq niyyətində deyiliz”* [116, s. 1]. Cəmiyyətin tərəqqisində, maariflənməsində, sükunətdən ayılmasında heç bir faydası olmayan şeirlər əvəzinə, cəmiyyətin qüsurlarını tənqid edən, nöqsanlarını islah etməsinə kömək olan şeirlərin yazılması daha uğurlu bir yoldur.

Ə.Hüseynzadə qafiyəpərzadlara, mədhiyyəçilərə müraciətlə bildirirdi ki, belə şeir yazmaqla əsl poeziya nümunələri yaratmaq mümkün deyil. Müəllif yeni şeir növü olan “ağ şeir” haqqında məlumat vermiş, bu formada qafiyəsiz şeir yazmağın qafiyəli şeir yazmaqdan daha çətin olduğunu qeyd etmişdir. Ə.Hüseynzadənin Avropa ədəbiyyatında geniş yayılmış “ağ şeir” haqqındakı fikirləri müasirləri üçün yenilik idi və müəllif bu barədə haqqında “İngilis əşarı türk dilində və “Şilyon məhbusu” (“Həyat” 1906, № 68, 69) adlı yazısında məlumat vermişdir. Bu formada yazılan şeirə nümunə kimi Abdulla Cövdət tərəfindən tərcümə olunmuş, ingilis şairi Vilyam Şekspirin “Hamlet” əsərin göstərmiş, Britaniya şairlərinə görə, şeirdə təbiilik varsa, qafiyəyə ehtiyac olmadığını, qafiyəsiz də məzmunlu şeir yaratmağın mümkünlüyünü yazmışdır. Ədib “Hamlet” əsərinin “Olum ya ölüm” sözləri ilə

başlayan monoloqundan bir hissə verərək müasirlərini əyani şəkildə yeni şeir forması ilə tanış etmişdir:

*Varmı olayım, yoxmu, budur məsələ,
İştə!
Zalım qədər qədrinə etməkmi təhəmmül,
Ya qarşı gəlib cüşinə bu seyli-fənanın,
Verməkmi bu tufani-bəlayayə nəhayət? [78, s. 2]*

Şair XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində formalaşmış modernist cərəyanlardan biri olan dekadentizm (fransız dilində incəsənətdə tənəzzülə, iflasa uğramaq kimi işlədilmişdir – G.Ş.), simvolizm haqqında da ilk dəfə “Ə.Hüseynzadə” imzası ilə 1906-cı ildə “Füyuzat” jurnalının 5-ci sayında nəşr olunan “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” yazısında ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Sözügedən məsələ digər paraqrafda geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Ə.Hüseynzadənin tənqidi münasibət bildirdiyi məsələlərdən biri də ənənədən gələn bəzi hikmətli və atalar sözlərinin müasir dövr üçün əvvəlki aktuallığını saxlamaması ilə bağlıdır. Ədib sözügedən problemə münasibət göstərərək, onları müasir dövrün tələblərinə cavab verən şəkllə salmağın tərəfdarı olmuşdur. “*Biz atababalarımızın “hikəmiyyat” deyər satdıqları sözlərdən, “təriqi-nicat” deyər tutduqları yollardan, “milli” deyər geyindikləri libaslardan çıxmaq istəmiyoruz. Lakin bu sözləri, bu yolları, bu libasları bir kərrə haddeyi tənqiddən keçirəcək olursaq, əksərisinin bu günə qədər ətalət və bətaətdən başqa bir şeyə yaramadığını görüyoruz*” [86, s. 370]. Ədib hikmətli və atalar sözlərindən nümunə gətirərək, müasir dövr üçün əhəmiyyətini itirən, ənənələrə əsaslanan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatda baş verən süstlüyü, ətaləti tənqid edirdi. Ədibə görə müasir dövr üçün öz aktuallığını itirmiş hikmətli sözlərin bir neçəsinə diqqət yetirək:

“Çirkaba daş atma üzərinə sıçrayar!”

“Tizrəftar olanın payinə damən dolaşar!” (Sürətli hərəkət edənin ayağına əmək dolaşar).

“Bedərya dor-mənafe bişomar əst”,

“Əgər xahi səlamət dər kənar əst” (Dənizdə mənafe çox olsa da ,
salamatlıq məkanı sahildədir) (Sədi Şirazi) [86, s. 370],

“Ağlamayan çocuğa məmə verməzlər” [90, s. 49].

Ə.Hüseynzadənin qeyd olunan hikmətli sözlər haqqındakı fikirlərinə diqqət yetirsək, müəllifin nə qədər haqlı olduğunu görə bilərik. Ədib Sədi Şirazinin (1210-1291) “Gülüstən” əsərindən seçdiyi bir neçə hikmətli sözün müasir zaman üçün əvvəlki dəyərini itirdiyini, intiqada ehtiyacı olduğunu bildirir. “Çirkaba daş atma, üzərinə sıçrar!” hikmətli sözünü də sözügedən hikmətli sözlər sırasına aid edərək söyləyir ki, əvvəllər bildirirdilər ki, bu sözü hikmət hesab edərək “çirkablara” daş atmırdıq ki, üzərimizə sıçraya bilər: “...Bir müddətdən bəri ələlxüsüs “İrşad” və təkfir edilən “Molla Nəsrəddin” qəzetləri bağlandıqları günlərdən bəri ətrafımız çirkablarla dolmağa başladı. Bu çirkabların qoxusu, üfunəti getdikcə artır. Oralardan süüd edən miyazmalardan insanlar xəstələnir, qırılıyır, nə edəlim? Atababa sözünə itaətdə davammı edəlim?” [86, s. 370].

Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, dövrün ictimai-siyasi ədalətsizliklərinə, zülmə, şərə qarşı biganə qalmaq olmaz. Hər kəs bu istiqamətdə etirazını, münasibətini bildirməlidir. O, söyləyir ki, “Xeyr əfəndim belə olmaz” [86, s. 370], mühitimiz üçün zərərli olan bu “çirkab”lara məhv olana qədər “daş” atmalı, daşla kifayətlənməməli böyük qayalar yuvarladılmalıdır: “Daş, qaya kafı degildir. Oraları tibbin tövsiyə eddiyi zəhərli-zəhərli mikrob öldürücü məvaddi-əfniyyə ilə doldurmalı...” [86, s. 370]. Yalnız bu yolla cəmiyyətdə baş verən ədalətsizliklərin, ictimai bərabərsizliklərin qarşısını almaq mümkündür.

Müəllif “Gülüstən” əsərindən seçdiyi “Tizrəftar olanın payinə damən dolaşır” hikmətli sözü haqqında yazır: “Tizrəftar olanın payinə damən dolaşır” kibi bir zərb məsəl ən xəfif bir intiqada belə qarşı duramayacaq böyük bir qələt olduğu təhəqqüq edər. Sözü dəyişməli, böylə deməlidir: “Diraz damən olanlar tizrəftar, hətta ahəstərfətar olmazlar” olmazlar da” [86, s. 371]. Ədib sözügedən zərb-məsəli tənqid edərək bildirir ki, ictimai-siyasi həyatda mübarizədən qalib çıxmaq üçün inkişaf etmək lazımdır, sükunətdə gözləməklə heç bir nailiyyət əldə etmək olmaz: “Koreya

imperatoru da Qarabağ şairlərinin kralı Musa Tahirov kibi deyordu ki, bən uzun damənli “milli” əlbisəmdən əl çəkməyəcəgəm, qısa damənli kəsirül-ədəd əskərlərə uzun damənli qəlilül-ədəd əskərləri tərcih edəcəgəm” [86, s. 371].

Ə.Hüseynzadə İbrahim Tahir Musayevin adını təsadüfi çəkmir, O, XX əsrin əvvəllərində hələ də epiqonçuluğu davam etdirərək, qafiyə xətrinə aktual olmayan şeirlər yazırdı. Ədib isə bu geriliyə, ətalətə, sükunətə qarşı etiraz edərək müasirlərini inkişafa, tərəqqiyə səsləyirdi.

Ə.Hüseynzadə “Siyasəti-fürusət” əsərindən misal gətirdiyi “Ağlamayan çocuğa məmə verməzlər” atalar sözü vasitəsilə Şərqdəki mətbuat orqanlarının Avropa mətbuatındakı kimi elmi, mədəni, iqtisadi, ictimai-siyasi hadisələrdən xəbər vermək əvəzinə, daha çox “bağır-bığırma”, “fəryaddan”, bəhs etdiklərini, “naləvü-fəğanla” məşğul olmalarını tənqid etmişdir. Müəllifin fikrinə görə, mətbuat nümayəndələri Avropa mətbuatından ibrət götürməkdənsə, “Ağlamayan çocuğa məmə verməzlər” atalar sözünü əsas gətirərək özlərini haqlı hesab edirlər: *“İran mühərrirləri hər nəyə dair yazı yazsalar, mütləq ağlamaq, ya ağlatmağa həvəs ediyorlar, diyorlar ki, biz ağlamasaq quşlarmı, balıqlarmı halımıza ağlayacaq?!..Əvvələn, Şərqi üsuli tərbiyəyi ətfala ədəmi vüqufundadır ki, çocuq ağlamayınca məmə vermiyorlar. Avropalılar məmə verməgi bir qayda təhtinə alıb əsla çocuğun ağlayıb ağlamamasına əhəmiyyət verməzlər...”* [90, s. 49].

Ə.Hüseynzadənin müasiri, Qərb ədəbi-nəzəri fikrinin tərəfdarı və təbliğatçısı Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) da Sədi Şirazinin “Gülüstən”, “Bustan” əsərlərindən götürülmüş bəzi hikmətli sözlərin müasir dövrü təmin edəcək mahiyyətdə olmadığını açıq şəkildə göstərərək qeyd edirdi ki, Şeyx Sədi dövrünün mütəfəkkiri olub... çox gözəl nəsihətamiz, əxlaqi-didaktik fikirlər söyləmişdir, *“fəqət, ümumiyyətlə, Şeyx Sədinin fəlsəfəsi, dünyaya baxışı, həyat haqqındakı təlakkiləri, fəzilət və gözəllik deyilən məfhumlara aid duyğuları bu gün iyirminci yüz ildə bizə ilham verəcək bir dəyər daşıyırmaqdadır”* [6, s. 73]. Ə.Ağaoğlu cəmiyyətimizdə hökm sürən bu ənənənin inkişafa mane olduğunu bəyan etməklə kifayətlənmir, Şərqi Avropa ilə müqayisə edərək belə məsələlərə daha kəskin tənqidi münasibət bildirirdi:

“Şeyxin, yəni bütün mədəni zümrəmizin bu nəzəriyyəsilə, indi girmək istədiyimiz mədəni zümrə təmsilçisi olan Monteskyenin “Qanunların ruhu” və Russonun “İctimai müqavilə” nəzəriyyələri və ya bugünkü Karl Markısın “Tarixi materializm” nəzəriyyəsi arasında nə böyük uçurum, nə dərəcədə uzlaşdırılması imkansız ayrılıq vardır!” [6, s. 76].

Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu sözügedən hikmətli sözlərə tənqidi münasibətdə heç də milli ənənəyə qarşı çıxmaq istəmir, müasir dövr, cəmiyyət üçün artıq əhəmiyyətini itirmiş, müasir nəzəriyyələrlə uyğun olmayan ənənəni tənqid edir, onların zamanın tələbinə adekvat, aktual olmasını tövsiyə edirdilər.

Ə.Hüseynzadə milli ədəbi ənənələrə münasibətdə çağdaş zaman üçün öz dəyərini, əhəmiyyətini itirmiş problemləri tənqid etməklə kifayətlənmir, dövr üçün müasir, aktual və yeni olan nəzəriyyələr, ənənələr haqqında məlumat verərək onların ədəbi-mədəni həyatın inkişafında böyük rol oynayacağını qeyd edirdi. O, mədəni, ictimai həyatda olan ətaləti aradan qaldırmaq üçün daha çox qərbyönlü ədəbi-nəzəri fikirlərin, nəzəriyyələrin tətbiq olunmasının tərəfdarı idi.

2.2. Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında Qərb ədəbi-nəzəri cərəyanlarına münasibət və “Siyasəti-fürusət” əsərində simvolizm

Ə.Hüseynzadə Avropa ədəbiyyatı, elm və mədəniyyətini təbliğ, Qərb yazıçılarının əsərləri ilə oxucuları, ədəbi ictimaiyyəti tanış etməklə yanaşı, orada mövcud olan elmi-mədəni yeniliklər haqqında da müasirlərini məlumatlandırmağa çalışmışdır. O, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Avropada meydana gəlmiş modern cərəyanlar olan dekadentizm, simvolizm haqqında “Ə.Hüseynzadə” imzası ilə 1906-cı ildə “Füyuzat” jurnalının 5-ci nömrəsində nəşr olunan “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” ədəbi-nəzəri məqaləsində məlumat vermişdir. Ədib *“Dekadent olmadığımız halda məqaləmizin sərlövhəsi (“Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” – G.Ş) dekadentizma qaydasında oldu”* [76, s. 65] deyərək özünü bu modernist cərəyandan uzaq tutsa da, Avropa ədəbiyyatının nümunəsi olan “dekadentizm” və “simvolizm” cərəyanlarını şərh etmişdir. Əli bəyin

“dekadentizm”dən bəhs etməsində məqsədi qırmızı qaranlıqlar içindəki yaşıl işıqları qarşılaşdırıb cəmiyyətin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni vəziyyəti haqqında məlumat verməyə çalışması idi. Ədib cəmiyyətdə olan xeyir, işıq, maarif, ədalət, humanizm kimi müsbət keyfiyyətləri “qırmızı qaranlıq içində yaşıl işıqlar”, zülm, şər, qaranlıq olan yerləri isə qırmızı qaranlıqlar hesab edirdi. “... *İnqilab ilə irtica güləşiyor, mübarizə ediyor*” bu mübarizənin sonunda şərin törətdiyi zülm nəticəsində hər tərəf zülmətə, qaranlığa bürünür. “*İştə qırmızı qaranlıq!..*” [76, s. 68]. Müəllif yazır ki, iki qüvvə arasındakı bu mübarizədən qopan dəhşətli gurultular şirin yuxuda olan biz müsəlmanları narahat edir, bizi oyanmağa, ayılmağa məcbur edir və biz özümüzlə bir yol tapıb ətrafımıza heç bir ziyan vurmada ziya saçmağa çalışırıq. Bu da qırmızı qaranlıq içində yaşıl işıqlardır.

Qeyd edək ki, məqalə “dekadentizm” haqqında deyil və əsər fərqli bir mövzuya həsr olunmuşdur. Bunu müəllif də etiraf edərək yazır: “*Nəhayət bu nömrəmizdə “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” sözlərindən ibarət qərib və naciyanə bir sərlövhəyə rast gəlirsiniz. Sizə ta ibtidadən ixtar edəriz ki, bu da dekadentizmə qaydasında bir sərlövhədir. ...siz də məqaləmizin məzmunundan əqdəm ehtimal bu dekadentizmanın nədən ibarət olduğunu bilmək istərsiniz. Lakin biz də bunu əriz və əmiq izaha başlayacacaq olursaq, sədədimizdən, yəni “Yaşıl işıqlardan” ibarət olan mətləbimizdən bilkülliyyə ayrılıb pək uzaqlara düşmüş oluruq*” [76, s. 66]. Əli bəy məqalədə sözügedən cərəyanlar haqqında təsadüfi olaraq məlumat verməmişdir. O, müasirləri üçün yeni olan cərəyanlar barəsində yığcam məlumat verərək, bu cərəyanların əsas əlamətlərini, meydana gəlmə şəraitini, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərənlərin haqqında da danışmış, fransız (Pol Verlen, Stefan Mallarme, Şarl Bodler) və türk (Tofiq Fikrət, Xalid Ziya Uşaklıgil) dekadentizm və simvolizminin nümayəndələrindən bəhs etmişdir. Rasim Mirzənin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi: “*Əli bəyi cəlb edən dekadentizmin konkret sənət prinsiplərindən, özgürlüklərindən daha artıq, onun nümayəndələrinin sənəti yeniləşdirmək ehtirası, novatorluğa can atmaları idi*” [126, s. 152].

Ə.Hüseynzadə yazıda adı çəkilən cərəyanların mahiyyətini aydın şəkildə şərh etmiş, bu cərəyanların başa düşülməsinin o qədər də asan olmadığını vurğulamışdır: *“Dekadentizma zamanəmizin, yəni bu son on beş, yigirmi sənənin məhsulu olduğu kibi, zamanəmizdəki növüsul bir növi-sənayenin, sənayei-nəfisənin əşar və ədəbiyyatın vücuda gətirdiyi bir çox asar da “dekadentizma” məhsuludur... Dekadentlər diyorlar ki, biz “ləb” demədən siz “ləbləbiyi” anlamalısınız, biz gözlə görünməyəcək, qulaq ilə eşidilməyəcək şeyləri sizə bir-iki qısa söz ilə göstərməyə, eşitdirməyə çalışacağız, siz də öz qüvvəyi-müdərrikənizlə, sürəti-intiqalınızla görüb eşitməyə çalışınız...”* [76, s. 66].

Sözügedən məqalədə ədib simvolizm ilə dekadentizmi eyniləşdirir, çünki tarixdən də məlumdur ki, *“bu termin (dekadans – G.Ş.) Fransada 1886-cı ildə “Dekadent” jurnalını nəşr etməyə başlayan simvolist şairlər dərnəyində ortaya çıxmış və ilk vaxtlar simvolizm anlayışına bərabər olmuşdur”* [123, s. 58]. Bununla yanaşı, modernist cərəyanların bir-biri ilə birbaşa da olmasa əlaqəsi var, həmçinin ədibin də qeyd etdiyi kimi, dekadentizmdə də simvollar sistemindən istifadə olunur. *“Dekadentizma”ya “simvolizma” dəxi diyorlar. Bu kəlmələri ərəbdən alınma istiləhat vasitəsilə türkcə ifadə etmək istəsək, bunlara “məsləki-inhitatiyun” və yaxud “məsləki rəmziyun” demək lazım gəlir... Demək oluyor ki, dekadentizma məsləkinin əsasi-batiniyyəsində guya ihitə imarələri, üslubi-ifadəyi-zahiriyyəsində isə rümuzat ibarələri mühüm bir rol oynayır”* [76, s. 66].

Ə.Hüseynzadə simvolizmi isə sadə və aydın şəkildə belə izah edirdi: *“simvolizma”, yəni rümuz və rümuzat ilə ifadəyi məram üsulu... Qarelər isə mübhəm olan bu rümuzat və kinayətdən özləri mənə çıxarmalıdırlar. Şair, ya rəssam heç bir vaxt fikrini açıq deməyəcək, ancaq zəhin və qəlbində müzmər olan bir fikri “təlqinə” çalışacaq: nə sövtə, nə rəngdə, nə də bir xəttə o fikir görünməyəcək, zikr olunmayacaq, şairin, ya rəssamın xəyal və vicdanında peyda olan bir hiss, bir fikir ancaq bir təsiri-mənəvi ilə gizli, üstüörtülü bir surətdə qarenin, tamaşağəranın qəlb və vicdanına intiqal edib orada yenidən müqabili olan hissiyyat və əfkəri oyandıracaq...”* [76, s. 66]. Ə.Hüseynzadənin doğru olaraq şərh etdiyi kimi, XIX

əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranan simvolizim cərəyanının nümayəndələri ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq fikirlərini açıq şəkildə izah etməyə çətinlik çəkdiyə görə üçün yeni bir metodla, simvollar vasitəsi ilə üstüörtülü şəkildə fikirlərini çatdırmağa çalışdılar.

Ədib türklərin sözü üstüörtülü eyhamla, gizli, sətiraltı, söyləməyə qədimdən meyilli olduqlarını bildirirdi ki, bu da simvolist ədəbiyyatın ruhən qədim Şərq poeziyasına müəyyən dərəcədə yaxın olmasından irəli gəlirdi. Müəllif yazırdı: *“Türk dekadentlərinin fikrincə avam olan türkün zətən qədimdən bəri dekadentizməyə bir meyli var idi... Ancaq keçmiş üdəbamız tərəfindən bu əlamətlər nəzəri-etibara alınmayıb tərəqqi etdirilməmiş idi. Türk dilindəki “qara günlər”, “qara xəbərlər”, “qırmızı yalanlar”, “yüz ağlığı” bu növ əlamətlərdən məduddur”* [76, s. 67].

Ə.Hüseynzadə konkret olaraq bizə daha yaxın olan Türkiyə şairlərinin “simvolizm” və “dekadentizm” kimi qeyri-adi üsullardan istifadəsinin başlıca səbəblərini göstərməyə çalışmışdır. O, bu üsullardan istifadəyə şərait yaradan səbəb kimi, ilk növbədə, mövcud mühit və cəmiyyətdə söz, fikir, yaradıcılıq azadlığının məhdud olmasını göstərirdi. *“İştə hürriyyəti-kəlamın məfqud olduğu bu dövrlərdə və bu yerlərdə dekadentizmə sayəsində bir sinif üdəbə və şüəra mübhəm-mübhəm rüumuzat ilə əhalinin əfkarını tənvirə bir çarə kəşf etmişlərdi. Osmanlı dekadentizmə nəzminin ən mahir şairi “Rübəbi-şikəstə”yi yazan Tofiq Fikrət bəg olduğu kimi, nəsrinin də ən bəliğ ədibi “Mavi və siyah” mühərriri olan hekayənəvisi-şəhir Üşəqizadə Xəlid Ziya bəgdir”* [76, s. 67]. Hətta müəllif dekadentizmin yayılma coğrafiyasından söz açarkən bu cərəyanın sözügedən dövrdə ictimai-siyasi cəhətdən gərgin vəziyyətdə olan Rusiya və Türkiyədə olduğunu qeyd edərək bunun səbəbini belə izah edirdi: *“Çünki bunların əhvalı siyasiyyə və ictimaiyyətlərində əvvəlki dövrlərə (Rusiyada altmışıncı, Türkiyədə isə yetmişinci sənələrə) nisbətən bir irticai-zəvalpəsəndənə əlayimi hökm etməyə başlamış idi. Rusiyada və ələlxüsus Türkiyədə hürriyyəti-əfkar və kəlam bilkülliyyə məfqud olmuş idi”* [76, s. 67]. Bu da bir daha onu göstərir ki, cərəyanların yaranmasında əsas səbəblərdən biri də cəmiyyətin mövcud ictimai-siyasi, sosial vəziyyətidir.

Ə.Hüseynzadənin Avropada mövcud olan modern cərəyanlara bələdliyi yaradıcılığından da müşahidə olunmaqdadır. Ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədovun da söylədiyi kimi, Ə.Hüseynzadə yaradıcılıq metodu baxımından romantik olsa da, modernist cərəyanlar olan simvolizm, dekadentizm, impressionizm (fransız sözü olub təəssürat deməkdir) kimi cərəyan və üslublardan da kənarda qalmırdı [47, s. 69]. Dekadentizm və simvolizm cərəyanlarının əsas elementləri olan simvollar sistemi, üstüörtülü, sətiraltı mənalar Ə.Hüseynzadənin əsərlərində də geniş şəkildə işlənmişdir. Müəllifin nəzəri cəhətdən aydın izah etdiyi simvolizmi praktik şəkildə “Siyasəti-fürusət” əsərində müşahidə edə bilirik.

Ə.Hüseynzadənin ədəbi irsində janr, mövzu, ideya, obrazlar sisteminin mürəkkəbliyi baxımından seçilən “Siyasəti-fürusət” traktatı müasirliklə tarixiliyin sintezindən ibarət modernist əsərdir. Təsadüfi deyil ki, çoxcəhətliliyi ilə seçilən bu əsəri Yaşar Qarayev “*Hüseynzadə yaradıcılığının Bakı dövrünün şah əsəri (“Şahnaməsi”)*” [91, s. 7] adlandırmışdır. Ofeliya Bayramlı isə əsərə layiq olduğu qiyməti verərək qeyd edirdi ki, “*Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan “Siyasəti-fürusət” XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi, bədii fikrinin ensiklopediyasıdır*” [90, s. 22].

Əsər 1908-1910-cu illərdə “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” qəzetlərində 30 oçerk şəklində çap olunmuş, kitab halında isə ilk dəfə O.Bayramlı tərəfindən 1994-cü ildə nəşr edilmişdir.

Əli bəyin yaradıcılığında, xüsusilə, sözügedən əsərdə hürriyyət və azadlığın tərənnümü əsas yer tutur. Əsərin başlıca mövzusu və tənqid hədəfi XX əsrin əvvəllərində rus inqilabının təsiri ilə oyanan Şərqi xalqlarının milli-azadlıq hərəkatına qarşı çarizmin yeritdiyi müstəmləkə siyasəti, eyni zamanda, İran mütləqiyyəti, dövlət başçıların, hakimlərinin zülmü, cəhalətdir. Ədib çarizmin ifşasını həmin dövrdə Çar Rusiyasının ən nüfuzlu dövlət xadimi olan Purişkeviç obrazı vasitəsi ilə vermişdir. “*Ə.Hüseynzadə əsərdə Pruşkeviçin ifşasını ön plana çəkməklə oxucunu dövrün ictimai, siyasi vəziyyətini, məhkum xalqların faciəsi ilə üzləşdirir*” [90, s. 4]. Əsərdə yazıçı “*...İrana səyahət edən zat Pruşkeviçin özü olmayıb onun xəyalı, ya kölgəsidir*”

müəllifin burada kinayə ilə işlətdiyi “zatən Pruşkeviçlə kölgəsi arasında böyük bir fərq yoxdur” [90, s. 40] deməklə Çar Rusiyasının İran inqilabına qarşı yeritdiyi mənfur siyasətini hər bir yolla həyata keçirməyə qadir olduğuna işarə edir.

Əsərdə çarizmin qatı millətçilik siyasətini müdafiə edən, mütləqiyyəti qoruyan irticaçı qüvvələr rəmzi mənada “quyruq” adlandırılmışdır. Cəmiyyət üzvlərinin “quyruq” məsələsinə – irticaçı qüvvələrə birmənalı yanaşmamasını ədib sətiraltı mənə ilə ifadə etməyə çalışmışdır: *“Doruşeviçin rəvayətinə görə, əzanın biri qalxıb uzun quyruqların atlara müziir olmasından, düşməyə, ya yerli əhali üzərinə əsnayı-hücumlarda seyr və hərəkətlərinə layiqi ilə cüftə atmalarına mane olmasından və binaənəleyh dibindən kəsilməsi lüzumundan dur-diraz bəhlər açılıyor. Sonra bir digər məbus qalxıb birinciyə cavabən quyruq deyilən üzv atlar üçün bir zinət olduğundan dibdən kəsilməyib, ancaq bir miqdar qısaldılmasına lüzum göstərir. Bir üçüncü məbus isə bunların hər ikisinə etiraz edərək quyruqlara əsla miqraz toxundurmamayı tövsiyə edir. Çünki deyir üzvi-məzkurəsinin qəbilindən bəzi müziir həvamm və həşaratı dəf üçün cənabi-xaliq tərəfindən atlara ehsan olunmuşdur və i.a...” [90, s. 37].* Nümunədən də göründüyü kimi, Əli bəy Dorişeviçin (1865-1922 – ci illərdə yaşamış rus yazıçısı, teatr tənqidçisi və jurnalist) adını təsadüfi olaraq çəkmir, belə ki, Dorişeviç “Kasyanın yuxusu” adlı felyetonunda çarizmin xalqların milli-azadlıq hərəkətinə qarşı yönəldilmiş misli görülməz tədbirlərini ifşa etmişdir və çarizmin millətçilik siyasətini dəstəkləyən bu irtica qüvvələri “Kazak atlarının quyruqları” adlandırmışdır. “Siyasəti-fürusət” əsərində də “quyruq”ların ifşası müxtəlif yollarla öz əksini tapmışdır. O.Bayramlının da qeyd etdiyi kimi, *“əsərdə bu tarixi şəxsiyyətlər (“quyruq”lar – Ş.G.) vahid ideya süjetində birləşdiyindən müəllif onları bir ad altında – Pruşkeviç obrazında cəmləşdirmiş və onu irticanın, müstəmləkəçiliyin, yəni purişkeviçliyin rəmzinə çevirmişdir” [90, s. 26].*

Pişdadiyan sülaləsinin birinci hökmdarı olan Kəyumərsin bələdçiliyi ilə Kölgə və heyəti-müsəlləsinin tarixə səyahəti başlayır. Bu tarixi səyahət axirət dünyasında baş verir. Dünyasını dəyişmiş hökmdarlar, şahlar, dövlət xadimləri, şairlər, yazıçılar, onların simasında müxtəlif mifoloji, simvolik obrazlarla söhbətlər aparılır. Müəllifin

tarixi şəxsiyyətlərə müraciətdə məqsədi müasir dövrün müxtəlif problemləri, ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı idi, bunları əks etdirmək üçün ədib həmin şəxsiyyətlərin tarixdə etdikləri əməllərinin axirətdə necə qiymətləndirilməsini göstərməklə müasirlərinin bundan nəticə çıxarmasını istəyirdi.

Axirət, ölümlər dünyasına səyahət motivi dünya ədəbiyyatı nümunələrində də geniş istifadə olunmuşdur. İki dünyanın qarşılaşdırılması ilə ibrət dərsi almaq, əməllərindən dərs götürmək kimi məsələləri önə çəkən sözügedən nümunələr arasında misirlilərin “Ölümlər kitabı”, “Maday Kara” dastanı, A.Dantenin “İlahi komediya”, V.Şekspirin “Maqbet” əsərləri vardır. Ə.Hüseynzadə “Siyasəti-fürusət” traktatında Dantenin “İlahi komediya”, Şekspirin “Maqbet” əsərini İrandakı hadisələr ilə müqayisə fonunda xatırlatmışdır.

Ədib V.Şekspirin “Maqbet” əsərindəki mağarada Maqbetin önündən kralların keçməsi səhnəsi ilə İran padşahlarının Kölgə ilə heyəti-müsəlləsinin qarşısından keçməsinə müqayisə edir və bu səhnələr arasındakı bənzəyiş ilə bağlı yazırdı: *“...Nasıl ki, ingilis şairi-əzəmi Şekspirin tərif və təsviri vəchilə, bir mağarada caduların qüvvəyi-əfsukaranəsi sayəsində Tan Maqbetin ənzarı önündən Yaqo sülhbübdən gələcək olan bütün Eskoçiya kralları keçiyordu. Öylə də İran padşahları sülaləbəşülalə Kölgə ilə heyəti-müsəlləsinin pişi-ənzarından keçməyə başladı”* [90, s. 64].

Ədib İranın acınacaqlı, dözülməz vəziyyətini aydın şəkildə göstərmək üçün onu cəhənnəmi ən xırda cizgilərinə kimi təsvir etməyi bacaran A.Dantenin “İlahi komediya” əsəri ilə də müqayisə edir: *“Xəyali bir cəhənnəmdə bir uçurumun kənarına gəlib, qaranlıqdan dud və buxarın kəşafətindən, gözlə bir şey görməyincə, qulaq vasitəsilə onun dibindəki mücriminin əhvalını dərkə çalışaraq yüz minlərcə dilxəraş nalə və fəryadlardan, cigərsuz ah-fəğanlardan təşəkkül edən ahəngi-müdhişi, tənəfüri-əsfatı mahir bir musiqişünas kibi təhlil və tərif edən İtaliya şairi-əzəmi Dante, İranın qeyri-xəyali bu “Veyl quyularından” çıxan sədaları dəxi bir kərə eşitməli idi”* [90, s. 54].

Qeyd etmək lazımdır ki, əsər İran mütləqiyyətinin, hakimiyyət özbaşınalığının tənqidi baxımından Mirzə Fətəli Axunzadənin “Kəmaləddövlə məktubları” və Zeynalabdin Marağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” (“Təəssübkeşliyin bəlası”) əsərləri ilə səsleşir.

Əsərdə diqqət çəkən cəhətlərdən biri də müəllifin əsər boyu Homer, Sofokl, Esxil, Evripid, Aristofan, Heradot, V.Şekspir, C.Svift, M.Lermontov, Hanson, Zambaqo (liroluq, cücamşünaslar), Furniye (sifliqraf), Sen-Sansın “Dans Maqaber”, N.Kopernik, Q.Qaliley, İ.Nyuton, V.Vereşagin (rus rəssam), Madam Papadur, Lombruzo, E.Renan, F.Şiller, İ.Repin (rus rəssam), F.Şopen, Aysedora Dulkan (Amerika rəqqasəsi), Alfons Dode, Lüdviq van Bethoven, V.A.Motsart, C.Rossini, C.Verdi, List, Qunonun, R.Vaqner, V.Hüqo, C.Bayron, Volter, Ş.Monteskye, Lombruzo və digərləri kimi Avropanın dünyaşöhrətli sənətkarlarının, incəsənət nümayəndələrinin, alim və filosoflarının adlarını çəkməsidir ki, bunlar müəyyən hadisələrin aydınlaşdırılmasına, xüsusilə müqayisəsinə şərait yaratmışdır.

Ə.Hüseynzadə müxtəlif simvollardan, mifoloji obrazlardan, sətiraltı, rəmzi mənələrdən istifadə etmişdir: “...*Simvolların polifoniya sistemi* (“Siyasəti-fürusət” əsərində – Ş.G.) *assosiativ planı gücləndirir. Ümumiyyətlə, modernist simvolika əsərdəki alogizmi (şərtiliyi) hazırlayır və şərtləndirir*” [91, s. 8]. Müəllif simvolikadan, mifoloji obrazlardan, sətiraltı mənələrdən, söz oyunundan istifadə edərək əsərdə sanki dekadent bir səhnə yaratmışdır.

Ədib əsərdə yalnız obrazlar simvolikasından deyil, rənglərin və rəqəmlərin simvolikasından da geniş şəkildə istifadə etmişdir ki, bəzən mətnə hətta bir cümlə, bütövlükdə bir abzas simvolik, rəmzi mənə ifadə edir. “Siyasəti-fürusət” əsərində obrazların dilindən deyilənlər göstərir ki, müəllif öz məqsədini ifadə etmək üçün yeni üsullardan istifadə etməlidir: “–*Sübhənallah!.. bir müddətdən bəri dünya nə qədər əcəyib olmuş! Quşlar, çiçəklər, yıldızlar, atəşlər nitqə gəliyorlar, başər kibi laqqırtı ediyorlar...*” [90, s. 96].

Simvolikanı, sətiraltı mənəni, ilk növbədə, əsərin adında görə bilərik. “Siyasəti-fürusət”in mənəsini müəllif özü belə şərh edir: “...“*Siyasəti-fərasət*”

yazmaqdan qorxdum. Çünki mürəttiblərimiz ehtimal göstərilərsə, kim anlaya bilir ki, “fərasət”dən muradım “fa”nın kəsrası ilə degil, fəthəsi ilə olan “fərasət”dir. Hal böylə olduqda “fürusət”, ya “fürusiyyət” yazmaq daha münasib olmazmı? Bunun isə “at yetişdirmək” və “at bimmək” elm və sənəti olduğunu və çox kərə də ümuri-siyasətdə lazım gələn “zehin açıqlığı” ilə “fərti-idrak” ilə bir münasibəti bulunmadığını hər kəs bilir” [90, s. 35]. Əlbəttə, sənətkar rəmzi mənada adı belə işlətməmişdir. Sətiraltı mənə daha çox Ə.Hüseynzadənin “siyasət” sözünə verdiyi izahda özünü göstərir: “Qaldı ki, “siyasət” kəlməsi... Siyasətin bir mənası cəza, cəza xüsusunda ibrəzi-şiddət və hətta, edam cəzası deməkdir... Bunlarca “siyasət” demək taziyanə, ya taziyanə ilə döğüb öldürmək və “siyasəti-fürusət” demək, atı ölüncəyə qədər qamçılamaq, qırbaqlamaq deməkdir” [90, s. 35]. Göründüyü kimi, mətnə Çar Rusiyasının öz milli-azadlığı naminə mübarizəyə qalxmış inqilabçıları məhv etməsi üçün öz qatı, mənfur siyasətinin yerinə yeritməsinə işarə vurulur.

Əsərdə konkret simvolik, mifoloji obraz olaraq Kölgə, bayquş, nur, şölə, nərgiz, nəsrin, Qəlb, feniks, simurq və digərlərini göstərmək mümkündür.

Kölgə Pruşkeviçə işarədir. Bu rəmzi adla müəllif əsərdə Çar Rusiyasının İranda yeritdiyi müstəmləkə siyasətinin ifşasını göstərir, yəni kölgə bu qatı, irticaçı siyasətin İranda yeridilməsində vasitəçilərdən biridir.

Əsərdə rəmzi səhnələrdən biri də Kölgənin İran sərhəddinə yaxınlaşarkən qarşılaşdığı mənzərədir. O, sərhədə yaxınlaşarkən iki qəbir mətin bir qala kimi onun qarşısına sədd çəkir və Kölgə bu türbələrdən qalxan nur və ziyanın təsirindən məhv olacağından qorxaraq buradan keçə bilmir. Bu qəbirlərdən biri Əmir Nizam Mirzə Tağı xanın, digəri isə Müzəffərəddin şahın qəbri idi. Ədibin Kölgəni belə bir səhnə ilə qarşılaşdırması təsadüfi deyildir. Türbədən “nur” və “ziyanın” şölələnməsi də rəmzi mənə daşıyır. Belə ki, Mirzə Tağı (1808-1856) İranın baş naziri, eyni zamanda, bütün İran qoşunlarının baş komandanı olmuşdur. O, iqtisadi-siyasi, mədəni həyatda bir sıra islahatlar həyata keçirmiş, ölkənin inkişafına böyük təsir etmişdir. Müzəffərəddin şah isə Nəsrəddin şahın oğlu idi. O, 1906-cı ildə ölkə tarixində ilk dəfə olaraq “Milli Məclis” yaratmış və Konstitusiya fərmanı imzalamışdır.

Ə.Hüseynzadə Müzəffərəddin şahın əməllərini “Müzəffərəddin” (“Füyuzat”, 1906, № 7) adlı məqaləsində də yüksək qiymətləndirmiş, onun xalq tərəfindən sevilən bir şah olduğunu göstərərək yazmışdı: “... *Müzəffərəddin şah vəfat etdi. Çünki millətini ehya edərək dünyada olan vəzifeyi-insaniyyəsini tamam elədi... Bir padşah üçün həyatı-tazə bulan bir millətin əyidiyi-şükran və ehtiramı üzərində vəfat etməkdən böyük bir səadət olamaz!.. İnsanlar vardır ki, onların vəfatında qəlblər xəndan olduğu halda, çöhrələr giryan kibi görünmək istər, lakin Müzəffərəddin şahın vəfatında bütün qəlblər giryan olduğu halda çöhrələr xəndan, əmin, parlaq bir istiqbala qarşı xəndan idi...*” [77, s. 97]. Demək Kölgənin keçib getməsinə mane olan qəbirlərdən şölələnən “nur” və “ziya” bu şəxslərin ölkə üçün gördükləri xeyirxah əməllərinə işarədir. Kölgənin köməyinə çatan isə “Heyəti-müsəlləsə” – Mirhaşım, Seyid Əli Yəzdi, Şeyx Fəzlullah olur. “Heyəti-müsəlləsə”nin simasında İran inqilabı zamanı demokratik hərəkatın əleyhinə qalxmış irtica qüvvələrə başçılıq edən, əksinqilabçılar sırasında duran din xadimləri nəzərdə tutularaq bu üçlüyün simasında İran inqilabına qarşı çıxan, Çar Rusiyasının siyasətini dəstəkləyən İran nümayəndələri təsvir edilmişdir.

Ədib əsərin digər bir hissəsində də “nur” simvolik obrazından istifadə etmişdir. “... *Heyəti-müsəlləsə ilə Pruşkeviçin kölgəsi Tehran şəhəri surinin darvazalarından biri önünə vasil olduqları zaman artıq axşam olub hava qaralmağa başlamışdı. Ancaq darvazanın pişgahı qayət aydın idi. Çünki darvazanın üzərində yüksək bir nöqtədən bir cismi-münəvvər şəşəpaş olaraq ətrafa gözqamaşdıran nurlar saçıyordu...*” [90, s. 46]. Tehran şəhərinin darvazaları üzərindən qalxan bu “nur” isə İran inqilabçılarının gücünə, qüdrətinə işarə idi. Qeyd edək ki, “nur” obrazı ədəbiyyatda hər zaman xeyir qüvvələri təmsil edir.

Əsərdə maraqlı simvolik obrazlardan biri də “Bayquş” surətidir. Kölgə və Heyəti-müsəlləsə şəhərə necə girəcəklərini düşünərək çəşqınlıq içində qalan zaman onların köməyinə mifoloji obraz, həmişə pis əməllərin carçısı, uğursuzluğun, xarabalığın simvolu olan Bayquş çatır. Bu obraz əksinqilabçılara yol göstərmək üçün ortaya çıxır. Əsərdə Bayquşun simasında ölüm, fəlakət gətirən çarizmin müstəmləkə

siyasəti ümumiləşdirilmişdir. Şər qüvvələri təmsil edən Bayquş öz növbəsində şəri təmsil edən əksinqilabçı tərəfdarlarından köməyini əsirgəmir. “– *Görüyoram, siz mənim bəndələrim, xadimlərimsiniz. Onun üçün sizə rəhbərlik edəcəyəm*” [90, s. 52]. Bayquş öz dili ilə kim olduğunu açır, dağıdıcı, xarabalıqları sevən şər qüvvə olduğunu etraf edir: “*Saniyyən, məlumunuz olsun ki, bən gözüünüzə göründüyüm kibi quş degiləm. Bən bizzat Əhrimənəm. Bənə müddəti-mədidə şər və zülam xalığı deyirlər idi*” [90, s. 53].

Heyəti-müsəlləsenin bir üzvü olan Mirhaşım “Bayquşun” da Şər əməllərinə görə onlardan heç də geri qalmadığını görüb deyir:

“– *Demək ki, sənə xidmət edən bizləri lütf və bəxşeyişindən məhrum etməyəcəksən?*”

Bayquş: – Əlbəttə!

Şeyx Fəzlullah: – (Yavaşca Mirhaşımın qulağına) Əzizim, bu nə sözdür ki, sən deyirsən? Biz irticapəsənd, köhnəpərəst olmaqla məgər şeytana, şeytanın məsləkinə xidmət edən adamları? Biz müsəlman deyilməyiz? Allah şeytana lənət etsin! Bizim mücahidatımız onun əleyhinə degilmi? [90, s. 55-56].

Bayquş isə Şeyx Fəzlullahın dediklərini duyaraq, ona etirazını bildirir, özünün şeytandan fərqləndiyini, əslində şər və zülmə şeytandan qat-qat üstün olduğunu göstərərək deyir:

“*Bayquş: (Şeyx Fəzlullahın nə dediyini sezərək) – Dostlarım, siz bihudə bəni şeytana iltibas ediyorsunuz? Bən əsla şeytan degiləm. Bən əvvəlcə sizə anlatdığım vəchlə Əhriman deyirlər. Şeytan ayrı, bən ayrı! Bənim onunla heç bir əlaqə və münasibətim yoxdur* [90, s. 56].

Nümunədən də aydın olur ki, Bayquş özünün nə qədər qorxulu qüvvə olduğunu etiraf edir, eyni zamanda, bu qədər zümlər törədən, vəhşiliyə qadir olan Bayquş son zamanlar qorxu içində olduğunu da Kölgəyə söyləyir. Bayquş bildirir ki, son zamanlar Almaniya ölkəsindən gələn Nitsşe adlı bir filosof Zərdüştün sözlərinə çox əhəmiyyət verir. Onun bir kitabının həm adı, həm məzmunu sərasər “Zərdüş şölə dedi, Zərdüş böylə dedi” sözlərindən ibarətdir... Əslində, Bayquşu qorxuya salan

kitabda gördükləri olur: *“Kitabı açıb gördüm ki, bəni vaxtı ilə İrana gətirib təvəttün etdirən bu Zərdüşt bir də şölə demişdir: “Bir müddət mübarizələrdən sonra axır Əhrimən Hörmüzə, zülmət nura külliyyən məğlub olub, yer üzündə daimi bir səadət-təkamül başlayacaqdır”* [90, s. 57-58].

Müəllif göstərir ki, şəhər, zülm əbədi qalmayacaq, vaxt gələcək, xeyir şəhər üzərində qələbə çalacaq. Həmçinin inqilabi qüvvələrə nə qədər qarşı çıxılsa da, onların gücünə, qələbəsinə inam var. Əsərdə Bayquşun məhvinin təsvirində də bunu müşahidə edə bilərik: *“Nagahan bir tərəfdən “Molla Nəsrəddin”in belə təsvirdən aciz qalacağı əcib bir məxluq peyda oldu. Bunun bədəni üç müxtəlif heyvanın əzasından mürəkkəb idi. Baş ilə ön ayaqları İran şirinin başına, pəncəsinə və geri tərəfi ilə quyruğu ərəb atına bənzədiyi halda Qafin ətrafında pərvaz edən üqabın qanadlarına müşabəh qanadları var idi. Bu məxluq əcib bir şəhəbi-saqib sürətlə bayquşun üzərinə hücum edib, onu parçaladı və bəl ilə nabud etdi...”* [90, s. 58].

Bu rəmzi vasitələrlə ədib göstərir ki, İran inqilabı tezliklə qələbə çalacaq. Ə.Hüseynzadə “Şiri-xurşud” gerbinin təsviri ilə İrana, “üqaba quşu”nun rəmzi ifadəsi ilə isə Qafqaza işarə etmişdir. Müəllif bu simvolik vasitə ilə Qafqazdakı inqilabi hərəkətin təsiri ilə Cənubi Azərbaycanda baş verən Səttar xan hərəkətinə (1905-1911) işarə vurmuşdur.

Əsərdə Bayquşun əksi olan simvolik obraz Simurq quşudur. O, Qafqaz dağlarında yaşayır, xeyirxahlıq rəmzi ifadə edir. Simurq burada inqilabi qüvvələri təmsil edir.

Əli bəy Çar Rusiyasının artıq yavaş-yavaş İrana daxil olmasını göstərmək, inqilabın qarşısını almaq, inqilabçıları məhv etmək üçün rəmzi mənadan istifadə edərək bunu Kölgə və Heyəti-müsəlləsənin dili ilə də təqdim etmişdir: *“Bu əsnada mağaranın bir guşəsindən qərrib və iranlıların məchuli bir musiqi ahəngi eşidilməyə başladı.*

Kölgə (Rusiyanın milli nəğmələrini tanıyaraq): – Diqqət ediniz, bu havalar bizim Rusiya havalarıdır” [90, s. 63].

Müəllif burada İran şahı Məhəmmədəli şahın İran inqilabını yatırtmaq məqsədilə II Nikolaya müraciətinə işarə edərək yazır:

“Heyəti-müsəlləsə: – Buna təəccüb etmiyoruz. Bir musiqi orkestrası cəlb etmək üçün hökumətimiz Rusiyaya Qulam xan Mirzə adlı bir zəti ezam etmiş etmiş idi... Ehtimal bunlar şimdi Tehrana vasil olmuşlar və bu havalar da onların çaldıqları şeylərdir” [90, s. 63].

Ədib əsərdə dünya şöhrətli fransız bəstəkarı, yazıçısı Sen-Sansın “Dans maqaber” (Ölülərin rəqsi) əsərinin bu məqamda səslənməsi ilə inqilabçılar üçün Rusiya tərəfindən bir matəm havasının əsməsini göstərir, buna qarşılıq isə Şərqi xalqlarının birliyinin timsalı olan “cəng” səsinə bənzər səs peyda olur: *“...Heyət kamalı diqqətlə Sen-Sansın musiqisini dinliyirdi. Dinlərkən cəng səsinə, daha doğrusu, kəmiqlərin bir-birinə çarpmasına müşabəh bir taqqırdı peyda oldu...”* [90, s. 63]. Bu simvol vasitəsilə isə müəllif göstərmək istəyir ki, əksinqilabçı qüvvələr qarşısında öz milli azadlıqları uğrunda mübarizə aparanları heç bir şey qorxudub çəkindirə bilməz.

Ə.Hüseynzadə axirət dünyasında Kölgə və heyətin qarşısından qədimdən başlayaraq ardıcılıqla keçən hökmdarların bu vəziyyətə düşməsinin səbəbinə aydınlıq gətirmişdir. Hökmdarlar öz yaxşı və pis əməllərinə görə axirətdə cavab verirlər. Ədib onların yaxşı və pis əməllərinə verilən qiyməti Kölgə və heyətə göstərməklə onların da bu pis əməllərinə görə cavab verəcəklərinə işarə edir. Kölgə və heyəti-müsəlləsə önündən ardıcılıqla keçən hökmdarlar, tarixi şəxsiyyətlərin əməlləri barədə məlumat vermək, onların əməllərindən nəticə çıxarmağı tövsiyə etmək İranın ən qədim sülaləsi olan Pişdadiyan sülaləsindən olan Kəyumərsin öhdəsinə düşür. Ədib hökmdarların müsbət və mənfi əməllərinə uyğun olaraq gəlişlərini təsvir edir. *“Bunların cümləsi qiyafəti-əsliliyləri ilə keçmiyordu. Bəzisi quru skelet halında bulunaraq içlərində öylələri də var idi ki, kəmiqlərinə müxtəlifül-ədəd ilan, kərtənkələlər, qurbağa, əqrəb kibi heyvanati-zahifə və həşaratın yapışdıqları müşahidə olunuyordu...”* [90, s. 64-65].

Müəllif Pişdadiyan sülaləsindən olan hökmdarları – xeyirxah əməlləri ilə seçilən Cəmşidin və tarixdə zülmkar bir şah kimi tanınan Zöhhakın səhnəyə gəlişini rəmzi mənada belə təsvir edir: “... *Sonra heyətin gözlərini qamaşdıran bir dərəcədə müvəqqədən gündüz kimi aydın oldu. Kəyumərsin skeleti: – İştə bu gələn Cəmşiddir, dedi: O əsnada göy rəngli və ulduzlarla müzəyyən bir əbayi labis və baş yerinə ətrafa əşşəpaş bir küreyi-şəms qaim olan bir heykəl, baharın bütün əzhari-rəngin dilnişini ilə pür və müzəyyən bir gərdunəyə rakib olaraq peyda oldu*” [90, s. 65]. Ətrafın birdən-birə işıqlanması, Cəmşidin gözəl təsviri, onun öz dövründə dövləti, xalq üçün gördüyü müsbət işlərə işarədir. Bunun əksinə olaraq, şər əməlləri ilə seçilən hökmdarları Zöhhakın timsalında belə təsvir edir: “*Dər əqəb gündüz işığı zail olub yerinə təkrar fosforun xəfif və mavimtıraqlı aydınlığı qaim oldu. Eyni zamanda, “Rəqsi-məqabir” ahəngində düdüklərin, fleytaların səsi ucaldı və ilanların isliq və xışiltılarını andırır bir çox əfsati-səfiriyyə eşidilməyə başladı. Bununla bərabər mağaranın havası qayət sıcaq və quraq bir yazın günlərindən nişan verəcək dərəcədə fəvqəladə kəsbi-hərərət etdi... Kəyumərsin skeleti: – Bu gələn Zəhhakdır*” [90, s. 65]. Ədib bu rəmzi təsvirlərlə İran hökmdarının zülmkarlığını, şərini təsvir etmişdir. Tarixdən də bilindiyi kimi Zöhhak öz zülmkarlığı, qəddarlığı ilə seçilmişdir.

Ə.Hüseynzadə tarixi şəxsiyyətlərin əməllərini rəng simvolikası ilə də göstərməyə çalışmışdır. “*Formaların çoxunu yadda saxlamazdan əvvəl biz rəngləri seçirik. Bu bizim ilk vizual tanışlığımız və o, şüurumuzda formalaşan simvollar dilinin təməlinə əsaslanır*” [195, s. 11]. Məlumdur ki, rənglər birbaşa bizim əhvalımıza, hisslərimizə təsir edir. Rənglər simvolik vasitə kimi keçirdiyimiz emosiyaların, hisslərin nəticəsi kimi ortaya çıxır: “... *Kəyumərs: – Şu gələn Sultan Səncəddir. Yanındakı zatlar şair Ənvəri ilə Xəyyamdır. Ənvərinin üzü qıpqırmızı, Xəyyamın isə bəmbəyaz idi*” [90, s. 70]. Ənvərinin üzünün qızarmasına səbəb vaxtilə astronomiya sahəsində bildirdiyi bir fikrin yanlış olması idi ki, bu səbəbdən Ənvəri Bəlxə qaçmışdır. İndi bu hadisəni xatırladıqca utanıb qızarırdı. Xəyyamın isə həm hökmdarların, həm də xalqın yanında gördüyü işlərə görə üzü ağdır. Qırmızı rəng burada günahın, utancaqlığın, doğru olmayan bir əməlin nəticəsini, ağ rəng saflığı,

doğruluğu, kamilliyi əks etdirir. Ağ rəngin “*əlavə assosiasiyaları da var: anlaşıma, müdafiə, sülh, müdriklik, maarifçilik, gənclik, sevinc, uğur və sairə...*” [195, s. 17].

Müəllif əsərdə Səfəvilər sülaləsinin hökmdarlarından biri olan Şah İsmayılın oğlu Şah Təhmasibi “bəyaz əlbisədə” təsvir etməklə Şahın günahlarından arınmasını, təmizlənməsini simvollaşdırmışdı: “*Şah Təhmasibin başındakı yaqut və zümrüdlə müzəyyən yaşıl əmmaməsindən başqa bütün əlbisəsi bəyaz idi.*

Şeyx Fəzlullah: – O, nə üçün bəyaz əlbisə geyinmişdir?

Şah Təhmasib : – “Aludegii-bud be hər rəng ke bud,

Şostim beabe tövbe, asude şodim”

(– “*Hər rəngdə bir bulaşılıq var idi ki, – deyib keçdi.*

Tövbə suyu ilə yuduq asudə olduq”) [90, s. 85].

Burada Şah Təhmasibin “bəyaz əlbisədə” təsviri onun günahlarının təmizlənməsinə, kamilləşməsinə işarədir.

Ümumiyyətlə, “Siyasəti-fürusət” əsərində yaşıl, qırmızı və ağ rənglərin simvolikasından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur: “... *Biri yaşıl , digəri qırmızı qiyafətli iki qız peyda oldu ki, qanla dolu zərrin bir təsti sürükləyib çəkirlərdi. Təşdin içində başdan-başa qızıl qanlara bulaşmış bir skelet oturmuş idi*” [90, s. 85]. Yazıçı Kəyumərsin dili ilə təstin içindəkinin bacısı, səkkiz qardaşı və minlərcə günahsız insanların qətlinə səbəb olan və bu günahlarının simvolu kimi qızıl qanlar içində təsvir olunan Şah İsmayıl Sani İbn Təhmasib olduğunu bildirir. Burada təsvir olunan bacılar isə öz əməllərinə görə yaşıl və qırmızı geyimdə təqdim olunurlar. “*Qırmızı qiyafətli olan onun məhbusiyyətdən azad edib hisseyi-ixlas üçün digər bəradərini qətl etdiyi halda kəndisi də bunun tərəfindən qətl edilmişdir. Yaşıl qiyafətli isə cümləsinin intiqamını alaraq onu təsmim etmişdir*” [90, s. 85]. Qırmızı rəng günaha, yanlış əmələ işarədirsə, təbiətin rəmzi kimi qəbul olunan yaşıl rəng təmizliyə, günahsızlığa, düzgünlüyə işarədir.

Digər bir rəng simvolikasına nəzər yetirək: “*Bu qülqülə “Şurayi-İran”dır ki, “fəryadə”, qırmızı bir fəryadə istihalə edib, İran hər tərəfindən şəhid olan əhrarın ruhi-pakları ilə fəzayi-ərşüllahə üruc eyləyir...*” [90, s. 124]. “Qırmızı fəryad” vətənin

acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu, minlərlə şəhid verdiyini, vətənin günahlar içində boğulmasını, günahsız insanların ah-naləsini rəmzləşdirmişdir.

Ə.Hüseynzadənin əsərdə canlandırıdığı simvolik obrazlardan biri də Qəlbdir. Qəlb “eşqin”, “məhəbbətin” simvoludur, müqəddəs bir sevgini, “vətən sevgisini” təmsil edir. Əsərdə Qəlb vətən uğrunda şəhid olmuş Azərbaycan şairi Səid Səlməsini simvolaşdırmışdır. Qəlb vətəni (İranı) hər cür vəziyyətdə sevir, dayanmadan qan ağlamaqdan gözləri çuxurlaşmış, nurunu itirmiş, kirpikləri tökülmüş, ahu-zar etməkdən ağzı böyümüş, qəm yeməkdən ovurdları çökmüş, qansızlıqdan yanaqlarının, dodaqlarının rəngi qaçmış bir vətəni sevir. Lakin o, tezliklə bu vətəndə “feniks”in gəlişinə inanır. Müəllif burada İranın vəziyyətini, orada baş verən hadisələri əfsanəvi feniks quşu ilə qarşılaşdırmışdır. Feniks yanıb məhv olsa da, yenidən dirilən, təzələnən intibahın simvoludur. Feniks milli azadlıqları uğrunda vuruşanlardır. İranın azadlıq, hürriyyət sevənləri də azadlıq uğrunda daim mübarizə aparırlar.

“Şeyx Fəzlullah Kəyumərsdən sordu:

“ – Şaha! Bu mürği-Hümaymıdır?

Kəyumərs: – Xeyr, bu əhli-qərbin “feniks” dedigi feniks, ya feqnusdur. Ey bədbəxtlər, “Siz həmiyyət quşunun dimdiyini kəsdiniz”. Şimdi feqnusun da bu minqardan çıxan əlhani-nəğməsinə qulaq verək” [90, s. 130-131]. İnqilaba mane olanlar heyətin simasında tənqid olunmaqla yanaşı, ədib Kəyumərsin dili ilə göstərir ki, nə qədər mane olsalar da bu “minqardan” səslənən nəğmə ülvyyə, məhəbbət, lətafət baxımından nə Əbdülqadir Marağayinin muğəməti, nə də Bethovenin simfoniyası və sonetləri ilə müqayisə edilə bilər: *“Bu səslər insanlara həyəcanı-vücud içində bir zövqi-ələməfzud, sükuni-ədəm önündə bir hüznü-zövqalud verir”* [90, s. 131].

Həmin nəğmə öz müqəddəsliyi ilə seçilir, çünki o, insanların azadlıq, hürriyyət nəğməsidir. Ə.Hüseynzadənin İranı əfsanəvi quşa bənzətməkdə məqsədi əsrlərlə İran xalqının milli azadlıq səsinin boğulmasına cəhd göstərilərsə də, bu mübarizədə onlar feniks kimi yansalar, məhv olsalar da azadlıq uğrunda mübarizədən

yorulmayacaqlarını göstərmək idi. Əsərdə Səid Səlmasinin dili ilə deyilir: “... *İran şu rəmzi-mücəssəm olan Feniks kibi dəfəatla pərişaniyi-suzan içində yandıqdan, məhv olduqdan sonra yenə hər dəfə öz xakistərindən yeni bir həyati-şəşədarilə cılvanüma olmadımı?*” [90, s. 132].

Ə.Hüseynzadə Nadir şahın tarixdə tutduğu mövqeyi, dövləti üçün etdiklərini, vətən sevgisini göstərmək üçün Şölə obrazından istifadə etmişdir. Şölə özünü heyət və kölgəyə belə tanıdır:

“*Şölə: – “Sənin və əmsalının qəlbində bulunmayan, fəqət vətəninin dağlarında, obalarında, meşələrində gəzən hər bir çobanın, hər bir əkinçinin, odunçunun, vətənin qəryələrində, alın tər ilə çörəyini qazanan hər bir kasıbın, hər bir kürəkçinin, kürəkçi oğlunun qəlbində müzmər bulunan atəşəm”* [90, s. 88]. Şeyx anlamadığını söylədikdə isə Şölə özü haqqında daha geniş məlumat verərək deyir: “*Bənim kimi şölələrə firəng dillərində “patriotizma” və müsəlman dillərində həmiyyəti-vətəniyyə deyirlər. Bən isə İran həmiyyəti-vətəniyyəsiyəm. Bən İranın səadətində, hətta nimsədətində uyuyuram. Lakin ani təhlükə və müxatirədə, bir fəlakətdə əcanibin təhdidinə məruz gördükcə oyanır, bidar oluram. O vaxt qiyamətlər qoparıyoram. Çobanlardan, odunçulardan, kürəkçilərdən, hətta əşqiya və qüttaiüt-təriqlərdən ortaya Nadirlər, minlərcə Nadirlər çıxarıb düşmənlərin canına müsəllət edəram...Vətəni əğyardan xilas edən Nadir degildi, bən idim. Nadir bənim üçün vasitə idi...* [90, s. 88]. Ə.Hüseynzadə onun timsalında insanların qəlbində yaşayan vətən sevgisini, bağlılığını verərək Şölənin bəşəri bir hiss olduğunu göstərirdi. Şölənin də təsdiq etdiyi kimi, o, vətənin dar günündə hər bir vətəndaşın qəlbində oyana, alovlanma bilər ki, Nadir şah da onlardan biridir. Obraz olaraq Şölə bəşəri bir hiss kimi vətənpərvərliyi təmsil edir.

Ədib tarixdə zülmkarlığı, qəddarlığı ilə seçilən İran şahı Ağə Məhəmməd şah Qacarın səhnəyə gəlişini, səbəb olduğu fəlakətləri rəmzi olaraq təsvir etmişdir: “*Bu əsnada qatır üzərində, qısa boylu, zəif vücutlu, bürüşük çöhrəli, kosa və qayət çirkin bir adam peyda oldu*” [90, s. 100]. Qatırın simvolik mənası artıb-törəməkdən məhrum olan deməkdir, şahın qatır üzərindən səhnəyə gəlməsi də təsadüfi deyil, bu

Ağa Məhəmməd şah Qacarın tarixdə başına gətirilən müsibətə (xədim olmasına) işarədir. Müəllif Kəyumərsin dili ilə insanlıq cinayətini pisləyərək bunu edənlərin də cəzasız qalmadığını göstərir: *“Ağa Məhəmməd xan irəlilədikcə önündə yerdən üzüqoyulu uzanmış insanlar peyda oluyordu. Əstər bunların sırtlarını, bellərini əzə-əzə yürüyüb keçiyordu!..* [90, s. 101]. Şeyx və Kölgə gördüyü mənzərəyə işarə edərək bunların kim olduğunu, nə üçün belə bir vəziyyətə düşdüklerini soruşduqda Ağa Məhəmməd xan cavab verir: *“Bunlar xülafəyi-əməviyyə və bilxassə Yezid dövründən başlayaraq bu günədək bütün islam hökmdarlarının saraylarına, hərəmlərinə “xədim ağalar” yetişdirmək üçün insanları, insan oğullarını, məsum və bigünah, bulunan insan oğullarını, bənim başıma gəlmiş olan bir fəlakətə düçar edənlərdir...”* [90, s. 101].

Müəllif Ağa Məhəmməd şah Qacardan sonra İranın vəziyyətinin daha da pisləşməsinə, şahın varislərinin bütün İranı “kor” etdiklərini sətiraltı mənada Kəyumərsin dili ilə belə ifadə edir: *“Kəyumərs: – Ey Ağa Məhəmməd xan! Sənə müjdə. Səni qərribən bu alam və izzirabatdan xilas edəcəklər. Şu əzabı sənə yerinə ayrı-ayrı adamlara çəkdirəcəklər!.. Sən bir əsr əvvəl İranda ancaq bir neçə bin əfradın gözlərini çıxartdın. Bugünkü varisinin övnəsi isə bütün İranın gözünü çıxartdı”* [90, s. 101].

Ədib Qacarlar sülaləsi bölməsində Ağa Məhəmməd şah Qacarın dövründə baş verən hadisələri, xalqın çəkdiyi zülm, əzab-əziyyəti göstərmək üçün “nərgiz”, “nəsrin” rəmzi surətlərindən istifadə etmişdir. Nərgiz qədim mifoloji obrazlardan biridir. *“Əli bəy yunan mifologiyasındakı Narsisi simvolist-ezoterist mənalarla rəngləyərək mətnin altqatında saxlamaqla, onu oxucuya heç göstərməməklə çıxarılmış gözlərin rəmzi olan nərgizlərin yağışını, qanlı bağçasını, passajını, assosiativ səhnəsini də yaratmışdır”* [168, s. 163]. Nərgiz yunan mifologiyasında “Narsist” – özünə vurğun, eqoist deməkdir, lakin müəllif sözügedən obrazı tamam fərqli şəkildə, xalqın günahsız çıxarılmış gözlərini təmsil edən simvolik obraz kimi təsvir etmişdir.

Əsərdə təsvir olunur ki, Şeyx Fəzlullah əlini uzadıb yerdə olan nərgizi götürən zaman Kəyumərs onu xəbər edir ki, *“Şeyx ehtiyatlı olun, üz-gözüünüzü qana*

bulaşdırmayın! “Bu xunin çiçəklər İranın qanlı gözləridir!...” Şeyx (Çiçəkləri əcələ ilə əlindən ataraq): – Nasıl qanlı gözlər?! [90, s. 94].

Ona cavab olaraq Kəyumərs söyləyir ki, İranda Nadir övladlarından, başçılardan Əfşar və Bəxtiyar rüəsasından, Əfqan sərkərdələrindən, səfəviyyə xanədanı əzasından başqa bir də Zənd və Qacar nümayəndələri qarışıqlıqdan istifadə edərək torpaq əldə etmək üçün bir-birləri ilə mübarizə apararkən zülmü, əziyyəti xalq çəkdi, bu savaşda günahsız insanların gözləri çıxarıldı. *“Şu binlərcə yağan nərgislər o gözlərdir! Ən çox göz çıxaran Ağa Məhəmməd xan Qacar idi” [90, s. 94].* Ağa Məhəmməd şah Qacarın etdiklərinin cəzası olaraq gözlərini ziya, işıq telləri deşib keçir. Ə.Hüseynzadə bununla göstərmək istəyir ki, sülalələrin hakimiyyət uğrunda mübarizəsində ən çox əziyyət çəkən günahsız xalq olur. Müəllif bunların səbəbi kimi insan qəlbində bəşəri bir hissin – “eşq”, “məhəbbət” duyğusunun böhranını göstərir: Kəyumərs heyət üzvlərinə “eşq” barədə suallar verdikdə, hətta bunu günah bir iş kimi göstərən Şeyx təəccüblə deyir: *“Xeyr şahım! Biz əhdi-şəbabımızı ətəbatda təhsili-ülum ilə keçirdik... Lakin böylə qərrib bir sual nədən icab etdi?*

Kəyumərs: – Eşq və əlaqədən bulunanlar lisani-əzharə vüquf peyda edərlər və bu vüquflardan istifadəyə çalışarlar...Güllər, çiçəklər, həm çeşmi-nur, həm xətti-hüsn, həm şiveyi-eşqdirlər. Bu üç halın arasındakı nisbət və irtibati dərk edə bilsəniz, eşq və məhəbbətdən məhrum edilən Ağaməhəmməd xanın irtikab etdiyi zülmərin mənasını anlaya bilərsiniz...” [90, s. 96]. Kəyumərs bu sualı heyət üzvünə təsadüfən vermir, çünki bu elə bir hissdir ki, digər duyğuların insanda mövcud olub-olmamasına səbəb olur. Sanki bu hissin bir cinayət, günah olduğunu, ruhani adına yaraşmadığını vurğulayan Şeyx əslində öz iç üzünü açmış olur. Çünki belə olmasaydı, o və onun kimilər irticaçı qüvvələrə qoşulub vətənin talan olmasına icazə verməzdilər. Eyni zamanda, bu hissdən məhrum olan Qacar qətl, göz çıxartmaq kimi mənfi əməlləri törədir.

Ə.Hüseynzadə əşya simvollikasından da uğurlu şəkildə istifadə etmişdir. Əsərdə Hülakü xanın dövlət üçün etdiyi yaxşı və pis əməllərini göstərmək üçün müəllif belə bir üsuldən istifadə etmişdir. *“Guya atın üstündə iki Hülakü var idi. Biri digərinə*

nisbət Xacə Nəsir təbirincə “*nəqşə-dovvomine çəşmə-əhvəl*” kibi idi. Biri qırmızı alovlar içində yanaraq əlində qanlı bir qılınc tutmuş, digəri isə heyəti-əsliyyəsi ilə ziyalar içində görünərək əlinə yaşıl bir budaq ilə bir çıraqla almış idi...” [90, s. 72]. Ədib bu iki bir-birindən fərqli təsvirlə Hülakü xanın tarixdə həm ədalətsizliyini, həm də maarifə, elmə olan rəğbəti, himayəsi ilə seçildiyini göstərmək istəmişdir. Əgər o bir tərəfdən Bağdadda qətləmlər törədib, günahsız insanları qırırdısa, digər tərəfdən Marağada akademiya, darülfünunlar, rəsədxanalar, kitabxanalar tikdirməklə xalqının maariflənməsinə çalışırdı. Müəllif bir şəxsə cəmlənən ziddiyyətləri göstərmək üçün yenə də simvolikadan istifadə etmişdir.

Ə.Hüseynzadə “Teymurnamə” bölməsində Teymurilər dövlətinin ən əzəmətli şahı Teymurun öz dövründə tutduğu yeri, şan-şöhrətini, əzəmətini göstərmək üçün da əşya simvollarından bir vasitə kimi istifadə etmişdir: “*Getdikcə təqərrüb edən məzkur dağı tozun, dumanın içində səf-səf, hədsiz-hesabsız türk və tatar atlısı təqib ediyordu. Dağın zirvəsində cəvahir ilə müzəyyən əsləheyi-hərbiyyədən mürəkkəb 770 tarixli bir taxt qurulmuşdur. Taxtın üzərində qayət heybətli bir zat oturub, sağ əlində bir kəmənd və sol əlində dünyanın xəritəsi və şəklini göstərən cəsim bir kürə tutmuşdur*” [90, s. 75]. Ədib bu təsvirlə Teymurun hansı qüdrətə, gücə, əzəmətə sahib olduğunu göstərmiş, əlindəki “kəmənd” və “dünyanın xəritə və şəklini” verməklə, demək olar ki, bütün cahanda tanınan şahın dünyaya hökmdarlıq etmək, yeganə hökmdar olmaq istəyinə işarə etmişdir.

Ə.Hüseynzadə “*Kürreyi-ərzin rübi-məskunini iki hökmdar bölməyə dəyməz*” [90, s. 75] deyən Teymurun əməllərinin cavabını yenə rəmzi surətdə təsvir etmişdir: “*Teymur göy gurlar kimi bir səslə bağıraraq: – Ya Əbussəlatin! Gör nə hallara qaldım. Bəni bu taxta bağlayan zəncirlər bədənimdə yaralar peyda etdi. Əlimdən buraxmadığım bu kəmənd ovcumun içini yaxıb qovuruyor. Atamadığım bu ağır kürə qolumu yorub əziyor...Heyhat! Bu halımla öylə tək və tənha, yoldaşsız, müsahibsiz bu soyuq, quru səririn üzərində nə vaxta qədər qalacağam?!...*” [90, s. 75]. Ədib göstərir ki, vaxtı ilə şahı şöhrətləndirən, dünyada tanından bu vasitələr indi ona əziyyət verir,

onu yorur, həmçinin dünyanın tək sahibi olmaq istəyən Teymur axirətdə yalnız, kimsəsiz, dostsuz, yoldaşsız qalmışdır.

Ə.Hüseynzadə əsərdə güzgü simvolik obrazını Makedoniyalı İsgəndərin əfsanəvi güzgüsü vasitəsi ilə işlədərək onu teatrla müqayisə edir: “... *Kəyumərs bağırır dedi ki: – Ya Şeyx, sən İsgəndərin aynasına baxmaq istiyordun, işdə günah dediyin teatr, o da bir aynadır. Zətən İsgəndər zamanında şu aynaya pək əhəmiyyət vermiş idi*” [90, s. 93]. Müəllif teatrın əhəmiyyətini, vacibliyini işıqlandıraraq onun İsgəndərin güzgüsü kimi indini, gələcəyi özündə əks etdirməklə doğrunu, yanlışını göstərməyə çalışan bir vasitə olduğunu vurğulayır. Ümumiyyətlə, güzgü obrazı şifahi və yazılı ədəbiyyatda düzlüyü, haqqı, doğrunu göstərən bir vasitə kimi geniş işlənən klassik obrazdır. Nizami Gəncəvi də “Zalım padşahın Zahidlə dastanı” hekayəsində güzgünü doğruluq, haqqın simvolu kimi təqdim etmişdir:

*“Mən sayıram eybini düzgün sənin,
Bil, mənə yaxşı pisə güzgün sənin.
Güzgü düz əks etsə səni, bigüman,
Sən səni sındır, onu qırma, dayan”* [51, s. 164].

Əsərdə həmçinin Qacarlar sülaləsindən olan Fətəli şahın laqeydliyi rəmzi bir səhnədə təsvir olunmuşdur. 1913-cü il “Gülüstən” müqaviləsinə əsasən Rusiya Xəzər dənizində hakimlik tələb edirdi. Bu vəziyyət Fətəli şahı bildirildikdə, o bunun əhəmiyyətini dərk etməyərək söyləyir ki, “şor sudur, nə faydası var” verin, getsin. Ədib təsvir edir ki, Fətəli şah bir gəmini yedəkçilər kimi iplə sürüyüb dənizə salmaq istəyir ki, yelkənlər açsın, lakin o, dənizə yaxınlaşdıqca “şor su” adlandırdığı dəniz ondan uzaqlaşır. Şah tarixdə etdiyi səhvin – laqeydlik, biganəlik göstərərək xalqın sərvəti haqqında düşünmədən verdiyi qərarın cəzasını çəkir: “*Dərya bir xeyli-gürizən kibi uzaqlaşıyordu, Fətəli şah zənn ediyordu ki, oraya yetişsə, yelkənləri açsa biləcəkdir, yedəkçilik məşəqqətindən qurtulacaq, kəştisini mütamadiyyəni bəpəyan qumları üzərində sürükləmək zəhmətindən xilas olacaq*” [90, s. 106].

Ədib əsərdə Nəsrəddin şahın səhnəyə gəlişini də əməllərinə uyğun simvolik şəkildə təsvir etmişdir: “*Mütəəddid vagonlardan mürəkkəb bir dəmiryol qatarı gurultu*

ilə təqqərrüb ediyordu. Vaqonların çoxu vaqon-məhbəslərdən ibarət olub, pəncərələrinə dəmir barmaqlıqlar taxılmışdı. Bunları arxasına qatıb sürükləyən əjdaha qəbilindən canlı bir məxluq, həm maşın, həm maşinist xidməti görüyordu. Qatarda nə konduktor, nə kontroyor, nə də bir məmur var idi... Pəncərələrdən birinin dəmir barmaqlığı arxasında bir baş görünməyə başladı. Bu Nəsrəddin şah idi. Hisdən-pasdan üzü-gözü simsiyah olmuş idi. Şah olduğu başındakı cıqqalı tacından məlum oluyordu” [90, s. 139-140]. Tarixdən məlumdur ki, Nəsrəddin şahın dövründə də İran Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilmişdir. Ədib “*vaqonları arxasına qatıb sürükləyən əjdaha qəblində canlı bir məxluq*” deyərkən Çar Rusiyasını, onların müstəmləkə siyasətini nəzərdə tuturdu. Vaqonlarda dəmir barmaqlıqlar arxasında olan məhbuslar da əsarətdə olan İran xalqıdır. Nəsrəddin şahın yarıtmaz siyasəti nəticəsində həm özü, həm də xalqı məhbus vəziyyətindədir. Əsərdə vaqonların üzərindəki yazılar simvolik, sətiraltı mənə daşıyır.

“Səid Səlməsi: – *Doxsanıncı vaqon ümumi kitabxana!*”

Kəyumərs: – *Əlsəneyi-islamiyyətdə ülum və sənayeyə, tarix və siyasiyyətə, fəlsəfə və ədəbiyyata dair yazılması mən edilən, yaxud yazılmış ikən senzurlu-senzursuz məhv və ehraq olunan kütübi-nafə*” [90, s. 146]. Əsərdə üstü yazılı vaqonlar Nəsrəddin şahın tarixdə etdiyi günahlarının simvolu kimi verilmişdir ki, indi günahlar onu arxasınca sürükləyir. Ədib Kəyumərsin dili ilə Nəsrəddin şahı hər vaqonda xalqı, vətəni üçün böyük zərbə olan günahlarını göstərməklə ifşa edir.

Azər Turanın haqlı olaraq bildirdiyi kimi, “*Siyasəti-fürusət*” əsəri “... bir mütəfəkkirin bizdən çox-çox sonrakı nəsillərin yaddaşına ünvanladığı politik məzmunlu açıq məktubdur” [168, s. 172]. Müəllif hər bir hökmdarın, dövlət xadiminin əməllərinin axirətdə qarşılığını aldığını göstərməklə müasirlərinə ibrət dərsi verir. Axirətdə peşman olan hökmdarların, tarixi şəxsiyyətlərin çəkdikləri cəza bir növ onların etirafıdır, təmizlənməsidir, sanki əməllərinin qarşılığını görərək arınırlar.

Ə.Hüseynzadə əsərdəki rəmzi mənaları elə ustalıqla işlətmişdir ki, bu oxucuları çətinə, dolaşığa salmır, asanlıqla anlaşılır. Müəllifin əsərdə simvolikadan, sətiraltı mənadan, söz oyunundan istifadə edərək tarixə müraciəti, əslində, müasir dövrünün

ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini bildirmək üçün bir yol idi. O, tarixi hadisələri, tarixi şəxsiyyətləri, onların düşdüyü vəziyyəti göstərməklə müasirlərinə bu yanlışlardan uzaq olmağı tövsiyə edirdi.

Qeyd edilməlidir ki, ikinci fəsildə əksini tapan araşdırmaların elmi yenilikləri və əsas müddəaları müxtəlif elmi jurnallarda çap olunmuş elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır [152; 157].

III FƏSİL

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Əli bəy Hüseynzadənin görüşlərində bədii tərcümə Qərbi öyrənməyin vasitəsi kimi

Tərcümə sənəti milli ədəbiyyatın, ədəbi-bədii əlaqələrin inkişafına, zənginləşməsinə yardım edən vasitələrdən biridir. Qarşılıqlı tərcümə vasitəsilə xalqlar bir-birinin tarixi-mədəni həyatı, məişəti, adət-ənənələri ilə yaxından tanış olmaq və bəhrələnmək imkanı əldə edir. Tərcümə geniş mənada insanlar arasında qarşılıqlı anlaşıma vasitələrindən biri olub, vacib, əhəmiyyətli və məsuliyyətli sahələrdəndir. Belə ki, “...mütərcim başqa dildən öz dilinə əsərlər tərcümə etməklə öz xalqının görüş dairəsini, onun elm və mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin vüsətini genişləndirir, özgə xalqların mütərəqqi ideyalarını, görkəmli elmi nailiyyətlərini, diqqətəlayiq ədəbiyyat nümunələrini ona tanıtdırır, öz ana dilinə yeni sözlər, yeni istilahlar, yeni ifadələr gətirərək onu zənginləşdirir” [46, s. 5]. Tərcümə zamanı ən mühüm məsələlərdən biri onun nəzəri məsələlərini bilmək və çevirmədə bunu doğru, düzgün tətbiq etməkdən ibarətdir. Bu, bir həqiqətdir ki, mütərcim hər hansı bir ciddi əsəri nəzəri biliksiz düzgün, dolğun, mükəmməl tərcümə edə bilməz.

Azərbaycanda bədii tərcümənin ilk nümunələri hələ orta əsrlərdə meydana çıxmış və ilkin tərcümələr ərəb və fars dillərində yazılan lirik əsərlərin dilimizə çevrilməsi şəklində özünü göstərmişdir. Şərq dillərindən ilk tərcümə əsəri XIV əsrdə İmadəddin Nəsiminin Marağalı Əhvədinin qəsidəsinin fars dilindən dilimizə tərcüməsidir. Qeyd edildiyi kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq – Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) sülh müqavilələri əsasında Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyanın tərkibinə daxil olması ilə Azərbaycan və Rusiya arasında siyasi, iqtisadi əlaqələrlə yanaşı, ədəbi-mədəni əlaqələr də formalaşmağa başladı. Sözügedən proses tərcümə sahəsinə də təsir göstərdi. Belə ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq rus dilindən Azərbaycan dilinə

tərcümə edilmiş müxtəlif nümunələr müşahidə olunurdu. Rus dilindən ilk tərcümə Abbasqulu Ağa Bakıxanov tərəfindən İvan Krılovun “Eşşək və bülbül” təmsilinin tərcüməsi idi.

Azərbaycan-Rusiya əlaqələri Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqəsində bir körpü olmuş və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tərcümə işi daha geniş vüsət almışdır. Artıq Avropa klassiklərinin də əsərləri ana dilimizə tərcümə olunmağa başlanmışdı. Bir məqamı da qeyd edək ki, sözügedən dövrdə Qərb ədəbiyyatından tərcümələr orijinaldan deyil, daha çox rus dili vasitəsilə edilmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə ədəbi-nəzəri məqalələrində dövrünün bir çox aktual problemləri ilə yanaşı, tərcümə sənətinin nəzəri məsələlərini də işıqlandırmış, geniş təhlilini aparmışdır. Ə.Hüseynzadə müxtəlif məqalələrində tərcümənin əhəmiyyətindən dönə-dönə bəhs edərək sənətkarlardan başqa dillərdən tərcümə etməyi tələb etməklə yanaşı, özü də bələd olduğu Şərq (fars, ərəb) və Avropa (rus, ingilis, alman, yunan, italyan) dillərindən orijinaldan tərcümələr etmişdir. Bu haqda növbəti paragrafda geniş məlumat veriləcəkdir.

Mütəfəkkir ədib tərcümənin nəzəri əsaslarını “İntiqad”, “Bir balaca intiqad”, “İngilis əşarı türk dilində və Şilyon məhbusu”, “Tolstoyluq nədir”, “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” kimi məqalələrində aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

Ə.Hüseynzadə “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 129-cu sayında “Əbülhafiz” imzası ilə dərc etdirdiyi “İntiqad” məqaləsində nəzm əsərlərinin tərcüməsi və onun nəzəriyyəsi ilə əlaqədar bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. O, sözügedən problemi böyük mütəfəkkir, ictimai-siyasi xadim Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu Məmməd Əmin Rəsulzadənin fars şairi Hafiz Şirazinin “Bu nə qovğadır qəmər dairəsindən görürəm” mısrası ilə başlayan qəzəlindən etdiyi tərcümə əsasında şərh etmişdir. Ədib bəzi məqamları üzə çıxararaq, çevirmədə olan çatışmazlıqları göstərmiş, M.Ə.Rəsulzadənin Hafizin qəzəlini layiqincə tərcümə edə bilmədiyini vurğulayaraq yazmışdır: *“Rəfiqi-möhtərəmimiz “İrşad”ın beşinci nömrəsində felyeton qismində “Hafizdən tərcümə” sərlövhəli şeirdə cənab M.Ə.R.zadə ol şairi-*

əzəmin bir gözəl və mənidar qəzəlini tərcümə surəti ilə başdan-başa hərcü mərc etmişdir" [67, s. 4].

Müəllif M.Ə.Rəsulzadənin tərcüməsində ən ciddi qüsurlardan biri kimi vəzn və qafiyə qaydalarına düzgün riayət etmədiyini göstərərək şeir dilində vəzn və qafiyənin vacibliyini qeyd edir. Məlum olduğu kimi, peşəkar mütərcim tərcümə zamanı vəzn və qafiyələnmə qaydalarını mütləq nəzərə almalıdır. Bu qaydalar mühafizə edilməsə, şeirin ritmi, ahəngdarlığı, ifadə etmiş olduğu məna da itmiş olur. Ə.Hüseynzadə diqqəti bu nöqtəyə yönəldərək yazırdı: *"Bu nə qovğadır qəmər dairəsindən görürəm". Cənab mütərcim, "qovğa"dan sonra "dır" kəlməsini yazdıqda nəzmin vəzni itdiyini dərk etməyiblər. Əgər onun əvəzində "di" yazsa, şeir vəznə gələr*" [67, s. 4]. O, həmçinin şeirin qafiyələnməsinə münasibət bildirərək qeyd edirdi ki, *"mənzumə elmi-əruza müxalif olduğu kibi, qafiyələr də dürüst degildir. Hərgiz "dairəsindən", "şərdən", "gündən", "atalardan", "atasından" görürəm bir-birinə qafiyə ola bilməz. "Dən" qafiyə degil, vəli ancaq şeirin nəqaratıdır..."* [67, s. 4].

Məlum olduğu kimi, *"Orişinalın milli və tarixi koloritini, özünəməxsusluğunu başqa dildə canlandırmaq bədii tərcümədə başlıca şərtidir"* [113, s. 206]. Təbii ki, Ə.Hüseynzadə, tərcümə sənətinin məsuliyyət tələb edən sahələrdən biri olduğunu, tərcümə zamanı, birinci növbədə, öz doğma ana dilini və tərcümə edilən əsərin aid olduğu dilin özünəməxsusluğunu bilməyi dərk edir və tərcümə sənətində dil normalarına riayət etməyi əsas qaydalardan biri kimi dəyərləndirirdi. Aydındır ki, tərcümə sənəti yalnız dil bilgisi ilə məhdudlaşmır və mütərcimdən hər iki dilin leksik, qrammatik, üslubi qaydalarına bələdlik, bunları ustalıqla işlətmək səriştəsi tələb edir. Ə.Hüseynzadə məqalədə sözügedən problemlə bağlı yazır: *"Tərcümə dilinə gəldikdə "Analar ilə qızın cəngü cədal varlarıdır". Türk dilində Hafiz misrasının tərcüməsi gərək böylə olsun ki, analar ilə öz qızları arasında cəngü cədal olur və ya analar öz qızları ilə cəngü cədal etməkdədirlər... Zəmani ki, "analar" ləfzi cəm"də gələndə "qız" sözü müffrəddə caiz deyildir. Çünki türk nəhv-sərfinə müxalifdir"* [67, s. 4]. Nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, cümlə dilin leksik və qrammatik

normalalarına uyğun olmadığı üçün fikrin oxucuya doğru, düzgün çatdırılması çətinlik yaradır.

Ə.Hüseynzadənin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, tərcümə sənətinin məsuliyyəti, çətinliyi ondan ibarətdir ki, konkret olaraq əsər müəllifi üçün məqbul hesab olunan bir sıra sərbəstlik imkanları tərcüməçi və tərcüməçilik peşəsinə uyğun deyil. Belə ki, tərcüməçi hər iki dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarını və üslubi qaydalarını mükəmməl şəkildə nəzərə almaqla yanaşı, orijinalın məzmununu da qorumaq, tərcümə prosesində mümkün qədər sərbəstlikdən qaçmalıdır.

Ə.Hüseynzadə mükəmməl tərcümənin digər bir şərti kimi tərcüməçinin çevirdiyi əsər və onun müəllifi barəsində kifayət qədər məlumatla malik olmasını, əsərin yazıldığı dövrü, ictimai şəraiti, həmin xalqın məişəti, adət-ənənələrinə bələdliyini göstərirdi. Fikirlərini konkret nümunələr əsasında ümümləşdirən müəllif yazırdı: *“Hafiz Şirazini rus dilinə Ftomi və Avropa dillərinə, ələlxüsus alman və nemsə dillərinə tərcümə edənlər çox olmuşdur və bu tərcümə edənlərin cümləsi Rozensvay Bodenştedt kibi məşhur şairlərdir ki, həm Hafizi gözəl anlayırlar və həm öz dillərini gözəl bilirlər”* [67, s. 4].

Məqalənin sonunda isə mütərcimə bir çox iradlar bildirərək yazırdı: *“Ey cənab M.Ə.Rəsulzadə, siz bu toyun (Hafizin şeirinin tərcüməsi nəzərdə tutulur – G.Ş.) şəxəssini türkcədə göstərə bildinizmi?! Xeyir, sizin tərcüməniz Hafiz üçün toy olamadı, matəm oldu!”* [67, s. 4]. Qeyd edək ki, müəllif sözügedən tərcümə ilə bağlı söylədiyi fikirlərdə haqlı olsa da, lakin tərcüməyə qarşı sərt mövqedən yanaşır, nəzərə almaq lazımdır ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə yaradıcılığının ilk mərhələsində, gənc yaşında bu tərcüməni etmişdir.

Ə.Hüseynzadə sözügedən məsələyə “Bir balaca intiqad” (“Həyat”, 1905, № 116) məqaləsində də münasibətini bildirmişdir: *“Məhəmmədül-hac Əbdülsəlimzadəyi-Şirvani (Burada söhbət Məhəmməd Hadidən gedir – G.Ş.) cənabları Kürdəmir kibi bağı, bağçası bol bir qəsəbədə buyururlarsa da, lakin ağaclara, çiçəklərə və ələlümum elmi-nəbatatə dair görünüyür ki, məlumatları bir az nöqsanlıdır. Bir elmdə nöqsan və məlumatsızlıq, əlbəttə, eyib deyil. Ancaq böylə bir nöqsan səbəbinə*

mumaun-ileyh, bir bəhri-ülumi-müxtəlifə, mücəssəm bir darülfünunun-külliyə deməgə şayastə olan Mövlanə Cəmaləddin Rumi kimi bir sufiyi-mütəbəhhrin “Məsnəvi”sini səhih və dürüst tərcümə edəmiyorlar” [66, s. 1]. Ə.Hüseynzadəyə görə, mütərcim tərcümə obyektini haqqında geniş biliyə malik olmalıdır ki, tərcüməni doğru, düzgün çatdırıb bilsin. Müəllifin söylədiyindən belə anlaşılır ki, Əbdülsəlimzadə Şirvani nəbatatdan geniş məlumatı olmadığı üçün tərcüməni doğru çatdırıb bilməmişdir.

Müəllif yazır: *“Mövlanə həzrətləri buyurur ki: “An derəxti ku şəvəd ba yar coft, Əz həvaye-xoş ze sər ta pa şokoft.*

Əbdülsəlimzadə Şirvani cənabları bu beyti böylə tərcümə ediyolar:

Bir dirəxt baranın müzavicətilə və nəsimi-ənbər şəmimi-baharın əsməsilə şüküftələndi və meyvəbəxş oldu,

Halbuki, məzkur beyti böylə tərcümə etməli idi:

Hər bir ağac ki, tək olmayıb yoldaşlı və cüft (cüt) olur, xoş bir havada başdan ayağa qədər çiçəklənir!” [66, s. 1]

M.Hadinin tərcüməsində nəzərə çarpan digər bir qüsurlu onun dilinin çox qəliz olması idi ki, bu da Ə.Hüseynzadəni narazı salırdı. Ə.Hüseynzadənin öz ədəbi dili orta səviyyəli oxucu üçün tamamilə anlaşılan olmasa da, o, mütərcimdən tərcümə dilinin sadə, aydın və səlis olması tələbini çox gözəl anlayırdı. Ona görə də, M.Hadinin tərcüməsində olan nöqsan da Əli bəyin nəzərindən qaçmamış, ondan təvəqqe etmişdir ki, hər kəsin başa düşəcəyi türkcədə yazsın: *“Yazdıqları lisan ilə ancaq bundan beş on sənə sonra qəzetə çıxarmaq mümkündür, çünki ancaq o vaxta qədər cəmaətimiz öz türkcəsinə bu gündən ziyadə aşına ola bilər. Fəqət bu gün xəlqimiz o dərəcədə hazır deyildir!”* [66, s. 1].

“İntiqad” məqaləsində tərcümə ilə bağlı müəllifin vurğuladığı digər məsələ tərcümə işi ilə yaradıcılıq qabiliyyəti olanların məşğul olmasının vacibliyi idi: *“Hafiz Şirazi kibi bir düha şairin divanını tərcümə edən heç olmaz isə Hacı Seyid Əzim Şirvani “Seyyid” təxəllüs və Molla Pənah Qarabaği “Vaqif ” təxəllüs kibi təbi-şairənəsi gərək ola. “Şekspir” kibi faciənəvisi tərcümə edən “Şiller” kibi böyük bir*

faciənəvis olub, “Maqbet” kibi bir əsəri mahiranə bir surətdə tərcümə eləsin” [67, s. 4]. Burada Ə.Hüseynzadə tərcüməni yalnız yaradıcı təxəyyülə, fitri istedadla sahib olan şəxslərin edə biləcəyini göstərmişdir. Doğrudur, lirik əsərləri yaradıcı şəxslərin tərcümə etməsi daha məqsədəuyğundur. Bununla belə, dilləri mükəmməl bilən, dünyagörüşlü, yaradıcılıqla az məşğul olan və ya məşğul olmayan şəxslər də tərcümə edə bilirlər. Görkəmli dilçi alim Ağamusa Axundovun da bildirdiyi kimi, bədii çevirmə ilə məşğul olanları iki qismə ayırmaq olar: *“Sənətkar tərcüməçilər, bir də peşəkar tərcüməçilər. Sənətkar tərcüməçilər deyəndə o, xüsusi bədii yaradıcılıq istedadı, yüksək yazıçılıq, şairlik qabiliyyəti olanları, peşəkar tərcüməçi deyəndə isə, ümumiyyətlə, dilləri bilən, lakin özləri bədii əsər yazmaqla az məşğul olan, yaxud heç məşğul olmayan mütəxəssislər nəzərdə tutulur*” [164, s. 75].

Ə.Hüseynzadəni M.Ə.Rəsulzadənin Hafiz Şirazidən etdiyi tərcümə qane etməsə də, türk ədibi Abdulla Cövdət (şair, tərcüməçi, jurnalist, həkim – G.Ş.) tərəfindən Şillerin “Şilyon məhbusu” əsərinin tərcüməsini yüksək qiymətləndirmişdir. Əli bəy bu haqda “İngilis əşarı türk dilində və Şilyon məhbusu” (“Həyat”, 1906, № 68, 69) məqaləsində yazır: *“Bu saat qarşımda Abdulla Cövdət bəy tərəfindən tərcümə edilib bizə hədiyyətən göndərilən “Şilyon məhbusu” duruyor... Bayronun əşarını əvvəlcə rus və Avropa dillərində mütaliə etmiş idim. Lakin heç bir vaxt o əşarı-büləndamal məzkur dillərdən bənə öz dilimizdə olduğu qədər zövq və ləzzət verməmişdir. Bən bu andakı zövq və məmnuniyyətimi tərif edəməm*” [78, s. 2]. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, M.Ə.Rəsulzadə Hafiz Şirazinin adıçəkilən qəzəlini tərcümə edərkən hələ çox gənc idi, bu baxımdan da tərcümənin qüsurları nəzərə çarpan dərəcədə çox olmuşdur.

Bədii əsərin mənasını tam şəkildə çatdırmaq tərcümənin əsas şərtlərindən biridir və tərcüməçi çalışmalıdır ki, tərcümə olunan əsər orijinaldakı təsiri çevrildiği dildə də saxlasın. Ola bilər ki, bir sənətkar öz dilində yazdığı əsərlərdə yüksək sənətkarlıq qabiliyyətinə malikdir, lakin tərcümə olunduğu dildə həmin təsir görünməyə bilər. Bu da ilk növbədə, mütərcimdən asılıdır. Mütərcim çalışmalıdır ki, tərcüməni mümkün qədər orijinala uyğun çatdırsın. Ədib bu cəhətdən də Abdulla

Cövdətin tərcümələrini yüksək qiymətlədirərək yazırdı ki, Abdulla Cövdət Avropa şairlərini bəzən şeir, bəzən də nəslrlə tərcümə edir, lakin hər hansı formada edirsə-etsin, bu tərcümələri o qədər mükəmməl verir ki, orijinalından heç bir cəhətdən geri qalmır.

Ə.Hüseynzadənin bədii tərcümədə xüsusi diqqət yetirdiyi problemlərdən biri də, tərcümə zamanı sözlərin orijinalda ifadə etdiyi mənanı tam şəkildə digər dilə çevirmək məsələsidir. Cümşüd Əzimov “Tərcümənin prinsipləri” adlı kitabında haqlı olaraq bildirir ki: *“Mütərcim hansı dilə əsər tərcümə edirsə, o dilin bütün sərvətinə sahib olmalıdır. Başqa cür desək mütərcim həqiqi söz ustadı olmalı və bütün lazımı hallarda öz dilinə dərinlən nəzər salıb lazım olan sözü və ya formanı tapmalıdır, ya da heç olmazsa bunları yaratmaq üçün material tapa bilməlidir”* [46, s. 8]. Bu sahədə tərcüməçinin üzərinə daha çox iş düşür, çünki tərcümə zamanı sözləri, ifadələri sətiri tərcümə etmək olmaz, sözlər tərcümə olunan dilə ən uyğun şəkildə verilməli, düzgün ekvivalentləri seçilməlidir. Sənətkar bu məsələyə “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” (“Həyat”, 1905, №7) və “Tolstoyluq nədir” (“Füyuzat”, 1906, № 1,2) məqalələrində aydınlıq gətirmişdir. Müəllif “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” yazısında belə bir sualla müraciət edir ki, bir əsəri Avropa dillərindən tərcümə edərkən sözü ifadə etdiyi həqiqi mənə ilə tərcümə etməliyik və ya xalqımız tərəfindən asan başa düşülməsi üçün əsl mənasını təhrif etməliyik? [64, s. 3]. Əli bəyin sözügedən sualı təsadüfi deyildir, çünki ədibin dilinin çətinliyi tez-tez vurğulanırdı, buna səbəb isə dilində ərəb-fars sözlərinin çox işlənməsi idi. Ə.Hüseynzadə həmin məsələyə belə aydınlıq gətirmişdir: *“Keçənlərdə bir məqalədə rusca “Mir zakluçit” sözünü “sülh əqd etmək” surətilə tərcümə etmək istəyirdim”* ki, dostlarımdan biri etraz edərək dedi ki, belə çevirsən heç kim anlamayacaq, *“sülh əqd etmək” əvəzinə “sülh etmək” yazılmalıdır”* [64, s. 3]. Müəllifin də doğru olaraq söylədiyi kimi “sülh etməklə” “sülh əqd etmək” eyni mənanı vermir, ədib bu sözlərin fərqlərini göstərərək nəzərə çatdırır ki, “sülh etmək” sadəcə barışmaq deməkdir, “əqdi sülh” isə hüquqi qayda və qanun çərçivəsində, şahidlərin önündə, imzalanmış şərtnamələr olduğu halda barışmaq deməkdir. Ə.Hüseynzadə bunu da qeyd edir ki,

əgər ana dilində “sülh bağlamaq” sözü olsa idi, əlbəttə, ən uyğun tərcümə o olardı. Lakin “sülh bağlamaq” kəlməsi çox qərribə göründüyündən, mənanı ən doğru ifadə etmək üçün çarəsiz “əqdi-sülh” kimi tərcümə etdim. Nümunədən də aydın olduğu kimi, ədib çevirmə zamanı sözlərin, ifadələrin nə qədər mühüm əhəmiyyət daşıdığını vurğulamağa çalışır, bildirir ki, bir sözü dəqiq yerində işlətməyəndə həmin cümlənin də mənası dəyişir, bu səbəbdən də, orijinala uyğun sözlər, ifadələr seçilməlidir. Sözügedən məsələ ilə əlaqədar ədib “Tolstoyluq nədir” məqaləsində fikrini belə şərh etmişdir: *“Zəmanəmizdə Tolstoy ilə bərabər bir sinif Rusiya üdabasının ağzında, qələmində bir “narod” kəlməsi dolaşır. Bu “narod” nədir? Bunu türkcəmizə nasıl tərcümə edəlim? Tolstoyun “narod” ləfzindən muradı nə ümmət, nə millət, nə cəməatdır. Bunu bir xalq, nas, amma, əvamün-nas, əhli-qəriyə, əkinçi, ya fəhlə cəməati kibi kəlmələrlə də tərcümə edəməyiz, daima naqis qalır. Bana qalırsa bizim xalis türkcə olan “el”dən başqa heç bir kəlmə haqqı ilə bu “narod” mənasını ifadə edəməz...”* [71, s. 15]. Ədib bu işdə mütərcimin üzərinə böyük məsuliyyət düşdüyünü vurğulayır və göstərir ki, mütərcim hər iki dilin bütün qayda və qanunlarını dərinlən bilməlidir.

Ə.Hüseynzadənin tərcümənin nəzəri əsasları ilə bağlı mülahizələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Tərcüməçi hər iki dili mükəmməl bilməli;
2. Ədəbi dil normalarından düzgün istifadə etməli;
3. Tərcüməçi dil bilməklə yanaşı, tərcümə etdiyi əsəri, onun müəllifini hərtərəfli araşdırmalı, onun haqqında kifayət qədər məlumata malik olmalı;
4. Tərcümə zamanı vəzn və qafiyyə qaydalarına düzgün riayət etməli;
5. Tərcümə edən şəxs yaradıcılıq qabiliyyətinə malik bir sənətkar olmalı;
6. Tərcümə olunan əsər öz dilində göstərdiyi təsiri tərcümə olunduğu dildə də saxlamalı;
7. Əsərin ifadə etdiyi məna tərcümə olunan dillə tam şəkildə çatdırılmalı;
8. Sözlərin orijinalda ifadə etdiyi məna səlis, dəqiq və düzgün şəkildə digər dilə çevrilməlidir.

Ə.Hüseynzadənin tərcümənin nəzəri əsasları ilə bağlı fikirləri müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Qeyd olunan bu prinsiplər üzərində müəyyən təkmilləşdirilmələr aparılsa da, çağdaş zamanda da istifadə olunur. Bir daha aydın olur ki, ədib tərcüməni nəzəri cəhətdən aydınlaşdırmaqla mütərcimləri düzgün istiqamətləndirməyə çalışmışdır.

Tərcümə sahəsində Ə.Hüseynzadə və onun redaktorluq etdiyi “Füyuzat” jurnalının xüsusi rolu danılmazdır. Qeyd edildiyi kimi, böyük mütəfəkkirin yaradıcılığında Avropa ədəbiyyatına maraq da diqqəti cəlb edirdi. Bu marağın nəticəsidir ki, o, Avropa sənətkarları haqqında məlumat vermiş, onların əsərlərini tərcümə etməklə bu istiqamətdə xeyli işlər görmüşdür.

Ə.Hüseynzadə teatrın inkişafında da tərcümə sənətinin əhəmiyyətini önə çəkmişdir. Çünki həmin dövrdə kifayət qədər səhnə əsərləri yox idi və bu da teatrın inkişafına mane olan səbəblərdən biri idi. Ədib bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün ilk çıxış yolu kimi müxtəlif dillərdən tərcümələrin vacibliyini irəli sürürdü. Ə.Hüseynzadə “Füyuzat”ın 1906-cı il 5-ci sayında dərc olunan “Şiller” adlı məqaləsində sözügedən problem ilə bağlı yazırdı: *“Bizim Qafqaz müsəlmanları arasında tənvir-i-əfkarın vasitələrindən biri qəzetə olduğunu ilk əvvəl Həsən bəy Məlikov dərk etmiş bulunduğu kibi, təhzibi-əxlaqın da vasitələrindən biri teatr və darülbədaye olduğunu ən əvvəl mərhum Mirzə Fətəli Axundov anlamış idi. Bunların hər ikisi də öz məsləklərində böyük bir istedad, qabiliyyət göstərmiş olduqları halda təşəbbüs etdikləri iş paydar olmayıb tərk edildi”* [75, s. 76]. Müəllifin də söylədiyi kimi, ilk təşəbbüsdən bir müddət ötsə də, mətbuata olduğu kimi teatra da maraq göstərilməyə başlandı. Xeyriyyə təşkilatlarının köməyi ilə teatr kompaniyaları meydana çıxdı ki, bunun müqabilində də yeni-yeni səhnə əsərləri lazım idi. M.F.Axundzadədən sonra bir sıra ədiblərimiz bu istiqamətdə əsərlər yazsalar da, bunlar yetərinə deyildi və kifayət etmirdi. Ə.Hüseynzadə də bunları nəzərə alaraq bildirirdi ki, Mirzə Fətəli Axundzadə kimi dramaturq bir daha dünyaya çətin gələr, yeni belə bir dramaturqun doğulması üçün gözləmək lazım deyil. Çıxış yolunu ədib Avropa ədəbiyyatından tərcümələrdə görürdü: *“...Şimdi bəkləmək, gözləmək zamanı*

deyildir... Onun üçün naçar Avropa mühərrirlərinin asarını ələ alıb bunları bir-bir tərcüməyə, ya təhvilə qeyrət etməliyiz” [75, s. 76].

Ədib adı çəkilən məqalədə sevindirici hal kimi nəzərə çatdırırdı ki, bəzi gənc mühərrirlərimiz bu istiqamətdə ilk təşəbbüslərini göstərirlər. Müəllif nümunə olaraq diş həkimi, teatr xadimi, aktyor, tərcüməçi Məhəmmədəli bəy Səlimbəyovun rus yazıçısı Qoqolun “Müfəttiş” əsərini və alman yazıçısı Şillerin “Qaçaqqlar” pyesini tərcümə etdiyini və onların səhnələşdirildiyini yazırdı. Ə.Hüseynzadə qeyd edirdi: *“Tərcümənin bəzi nöqsanlarına, lisanının ədəbi olmamasına rəğmən teatrı dolduran cəmaət məmnun və xoşnud qaldı” [75, s. 77].* O, həmin nöqsanların tədricən aradan qalxacağına ümid edirdi.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində müəllifin özü ilə bərabər, onun redaktorluq etdiyi “Füyuzat” jurnalı da bu istiqamətdə xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. Füyuzat jurnalında həm fars, türk, həm də Avropa dillərindən tərcümələr nəşr olunurdu, əsas məqsəd də xalqı digər xalqların ədəbiyyatı ilə tanış etmək və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmək idi. “Füyuzat” jurnalında nəşr olunan tərcümələr aşağıdakılardır:

1. İ.V.Hötenin “Faust” əsərindən “İthaf” hissəsi. Tərcümə edən: Ə.Hüseynzadə, 1906, № 1.
2. İ.V.Hötenin “Faust” əsərindən (Teatr səhnəsində müqəddimə: müdir, şair məddah). Tərcümə edən: Ə.Hüseynzadə, 1906, №1, № 3, 1907, № 16.
3. Con Miltondan qitə (“Cənnəti qaibə” , yəni “İtirilmiş cənnət” əsərindən bir hissə). Tərcümə edən: Ə.Hüseynzadə, 1906, № 2.
4. Qitə. Fars dilindən tərcümə edən: Ə.Hüseynzadə, 1906, № 2.
5. H.Heynenin “Bir nəğmə” şeiri. Tərcümə edən: Ə.Hüseynzadə, 1906, № 3.
6. C.Bayronun “Tamaşei-təbiət” şeiri. Tərcümə edən: Əhməd Raiq, 1907, № 9.
7. L.N.Tolstoyun “Tanrımı, yoxsa qarunamı xidmət etməli” əsəri. Tərcümə edən: Ə.A.Həsənzadə, 1907, № 9.
8. Sədi Şirazinin “Bustan” əsərindən bir hissə (“Cəvanmərdlik və yaxud fəzaili-aliiyyə”). Tərcümə edən: M.Hdi, 1907, № 15.

9. Prüdom F.Süllüdən şeir. Fransız dilindən tərcümə edən: A. Səhhət, 1907, № 16.
10. Hafiz Şirazidən “Zümzümei-aşıqanə”. Tərcümə edən: M.Hadi, 1907, № 20.
11. “Ehtizarda bulunan müftinin tərcümei-əhvalıdır” (Şeyx Məhəmməd Əbdö haqqında). Tərcümə edən: A.Y.Talıbzadə, 1907, № 22.
12. Şeyx Məhəmməd Əbdonun “Tərcümei-qövlil-müfti”. Tərcümə edən: Ə.Sabir Tahirzadə, 1907, № 22.
13. Sədi Şirazi, “Mərəzi-ibrət, yaxud Şamda qəhəlik”. Tərcümə edən: M.Hadi, 1907, № 25.
14. V.Şekspir, “Jül Sezar” (əvvəlinci pərdə). Tərcümə edən: A.Cövdət, 1907, № 25, № 26, № 27, № 29, № 30, № 31, № 32.
15. Şeyx Məhəmməd Əbdodan şeir. Tərcümə edən: Əli Sabir Tahirzadə Şirvani, 1907, № 26.
16. Prüdom F.Süllü. “Qrlanğıc”. Fransız dilindən tərcümə edən: Müəllim Naci, 1907, № 30.
17. İ.V.Hötenin “Faust” əsərindən “Mefistofel”. Tərcümə edən: Ə.Hüseynzadə, 1907, № 31.

“Füyuzat” jurnalı bir illik fəaliyyəti müddətində oxucularını dünya ədəbiyyatının müxtəlif nümunələri ilə tanış etməyə çalışırdı. Həmçinin jurnalın bu istiqamətdəki işləri digər müasirlərini də tərcümə sahəsinə yönəltməyə həvəsləndirmişdi.

Ə.Hüseynzadə ədəbi-nəzəri məqalələrində tərcümənin əhəmiyyətindən bəhs edərək sənətkarlardan müxtəlif dillərdən tərcümə etməyi tələb etməklə yanaşı, özü də bələd olduğu Şərq və Avropa (fars, ərəb rus, ingilis, alman, yunan, italyan) dillərindən orijinaldan tərcümələr etmişdir. Sözügedən dövrdə dünya ədəbiyyatından edilən tərcümələrin çoxu rus dili vasitəsilə edilirdi. Məlumdur ki, orijinaldan edilən tərcümə xüsusilə əhəmiyyətlidir, bu zaman mütərcim dünya ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığını yaxından öyrənir, həmin xalqın adət-ənənəsinə, dilinə, ədəbiyyatına dair çox incə mətləbləri tədqiq edir, sənətkarın yazı manerası,

yaradıcılıq psixologiyasına yaxından bələd olmaqla yanaşı, bunları tərcümə etdiyi dilin nümayəndələri ilə də tanış edir. Bu istiqamətdə Ə.Hüseynzadənin əməyi danılmazdır, ədib müxtəlif dillərdən etdiyi tərcümələri ilə bu işin öhdəsindən gəlmişdir.

3.2. Əli bəy Hüseynzadənin Qərbi Avropa ədəbiyyatından tərcümələri

Tərcümə sənəti vasitəsilə mütərcimlər xalqlar arasındakı əlaqəni, ədəbi və mədəni tərəqqini təmin etməyə çalışırlar. Bununla yanaşı, tərcümə sayəsində ədəbiyyatın *“bədi imkanları da artır, ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılıq metodu, üslubu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri də xeyli dəyişir, inkişaf edirdi”* [113, s. 346]. XIX əsrə qədər Azərbaycanda bədi tərcümə nümunələri ərəb və fars dillərindən çevirmələr şəklində olmuşdur. Lakin XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus və Qərb ədəbiyyatından tərcümələr də geniş vüsət almağa başlamışdı. XX əsrin əvvəllərində tərcümə sahəsində Ə.Hüseynzadə, A.Səhhət, A.Şaiq, Y.V.Çəmənzəminlinin fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Həmin dövrdə rus və Avropa ədəbiyyatı ilə xalqımızı tərcümələr vasitəsilə tanış edən müəlliflərdən biri də Abbas Səhhət (Mirzə Abbasqulu Mehdizadə) (1874-1918) olmuşdur. Sənətkar ərəb, fars, rus, fransız dillərini mükəmməl bildiyi üçün həmin xalqların ədəbiyyatlarından geniş şəkildə tərcümələr etmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Kamal Talıbzadə ədibin tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bağlı qeyd edirdi: *“Səhhət bu sahədəki fəaliyyəti ilə mədəniyyət tariximizdə peşəkar tərcüməçiliyin əsasını qoymuşdur: ...tərcümələrinin istər kəmiyyəti, istərsə keyfiyyəti ilə elə bir səviyyəyə yüksələ bilmişdir ki, bu sahədə onunla müqayisə oluna biləcək ikinci şəxsiyyət nişan vermək çətindir”* [142, s. 207]. Ədibin həmin dövrdə tərcüməyə həsr olunmuş *“Məğrib günəşləri”* (1912) adlı iki hissəli kitabı nəşr olunmuşdur və bu kitab ədəbiyyat tarixində tərcüməyə həsr olunmuş ilk nümunə hesab olunur. Akademik İsa

Həbibbəylinin sözləri ilə desək, *“Azərbaycan milli bədii tərcümə məktəbinin banisi Abbas Səhhətdir... Bu (“Məğrib günəşləri” – G.Ş) Azərbaycanda nəşr olunmuş birinci tərcümə müntəxəbatı kimi də mühümdür”* [56, s. 234-235].

Abbas Səhhət “Məğrib günəşləri” kitabının müqəddiməsində tərcümənin əhəmiyyətindən bəhs edir, tərəqqidə tərcümənin önəm kəsb etdiyini vurğulayır və Qərbin ədəbi-mədəni həyatındakı inkişafda da tərcümənin mühüm rol oynadığını qeyd edərək Şərqi bu sahədə tərəqqi etmədiyindən təəssüflənərək bildirirdi ki, Qərb ədəbiyyatının əsas inkişafının səbəbi onların qədim Roma və yunan ədəbiyyatını öz dillərinə tərcümə etmələridir. Avropadan fərqli olaraq Şərqdə ədəbiyyatın məhdud dairədən kənara çıxma bilməməsinin səbəbini ədib tərcümənin zəif inkişafı ilə əlaqələndirirdi. Bu cəhəti o, *“Avropa lisanlarına aşina olanlarımız türkcə bilməyə tənəzzül etməmişlər və həmçinin türkcə kamil bilən şairlərimiz əcnəbi lisanlarını öyrənməyə etina etməmişlər”* [142, s. 34] fikri ilə əsaslandırırdı. Müəllif tərcümənin ədəbi-mədəni həyatın inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etməsini doğru qeyd etmişdir. Eyni zamanda, onun XX əsrin əvvəllərində Şərqdə tərcümə sənətinin geniş yayılmamasına səbəb kimi göstərdiyi məsələlər müəyyən qədər məhdud xarakter daşıyırdı. Çünki sözügedən dövrdə Avropa dillərini (rus, alman, ingilis, yunan, italyan) bilənlərdən biri də Əli bəy Hüseynzadə idi ki, bu istiqamətdə böyük işlər görmüşdü.

A.Səhhətin tərcümələri sənətkarlıq baxımından səlisliyi, aydınlığı, orijinala müvafiqliyi ilə də seçilir. Görkəmli ədəbiyyatşünas M.Arifin də doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, A.Səhhət mexaniki tərcümə ilə məşğul olmurdu, sətiri tərcümə etmirdi: *“O, əsərin ruhunu, əsas fikrini, ideyasını alır, onu düzgün və orijinalına müvafiq bədii bir qüvvətlə ifadə etməyə çalışır”* [113, s. 42]. Sənətkar tərcümə sahəsinə böyük əhəmiyyət verir və dünya ədəbiyyatı inciləri ilə Şərq xalqlarını tanış etməyi özünə borc bilərək bildirir ki, avropalılar ədəbiyyatlarının yüksək inkişafına baxmayaraq, yenə də Şərq xalqlarının tanınmış ədib və şairlərinin əsərlərini ana dillərinə tərcümə edirlər. Belə olan halda bizim də avropalıların ədəbiyyatında olan yenilikləri öyrənməyimiz üçün Qərb ədib və şairlərinin əsərlərini ana dilinə çevirməmiş

lazımdır. *“...Qərb ədəbiyyatından bəqədri-qüvvə öz dilimizə tərcümə etməklə əhalimizi onların asarına aşina edir. Təbii ki o şümusi-elmü ürfanın ənvari-əşüəsilə bizim də zülmətdə qalan duyğularımız işıqlansın”* [142, s. 35]. Kamal Talıbzadənin də qeyd etdiyi kimi, ədib “Qərb”, “Avropa” terminlərini “rus” sözünün əvəzinə işlətməmişdir. Bunu biz onun iki hissəli kitabına “Məğrib günəşləri” (Qərb günəşləri) adı verməsinə baxmayaraq, tərcümələrin çoxunu rus ədəbiyyatından çevirmələrin təşkil etməsində görə bilərik. Bu da onu göstərir ki, müəllif Qərb, Avropa ədəbiyyatı dedikdə rus ədəbiyyatını da nəzərdə tutmuşdur. Bildirdiyimiz kimi, ədibin tərcümə yaradıcılığı sayəsində oxucular rus və Qərbi Avropa sənətkarlarının əsərləri, yaradıcılıqları ilə tanış ola bilmişlər. Tərcümə sənəti mədəniyyətlərin, ədəbiyyatların qarşılıqlı inkişafına, zənginləşməsinə şərait yaradaraq geniş mənada insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma vasitələrindən biri olmuşdur.

Görkəmli ədibimiz Abdulla Şaiq cəmiyyətin tərəqqisində digər xalqların ədəbiyyat və mədəniyyəti ilə əlaqənin əsas rol oynadığını bilirdi. Bu səbəbdən digər müasirləri kimi rus və Qərbi Avropa müəlliflərindən tərcümələr etmişdir. A.Şaiqin tərcümə yaradıcılığını (rus dilindən etdiyi tərcümələri) araşdıran tədqiqatçı Tamilla Xəlilova ədibin tərcümə sahəsindəki işləri ilə bağlı yazır: *“Bu işdə qələm yoldaşları ilə birlikdə Abdulla Şaiq də yaxından iştirak edirdi; həm Azərbaycan ədəbiyyatının orijinal simalarından biri, yaradıcılığında dünya ədəbiyyatından çox şey öyrənən sənətkar, həm də doğma xalqının mənəvi inkişafında və Azərbaycan ədəbiyyatının daha da tərəqqi etməsində tərcümənin roluna ciddi əhəmiyyət verən və bu yolda böyük əmək sərf edən istedadlı mütərcim kimi”* [96, s. 85,].

Qeyd edək ki, ədibin tərcümələri həmin dövrdə daha çox uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi və müəllif Qərb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri rus dili vasitəsilə etmişdir. Ədib D.Defonun “Məşhur ingilis Robinzonun hekayəsi” (ixtisarla tərcümə edib), V.Şekspirin “Maqbet”, C.Sviftin “Qulliverin səyahəti” romanından “Qulliver liliputlarda” hissəni, Q.Hauptmanın “Toxucular” dramını tərcümə etmişdir.

Fars, ərəb, rus, fransız və başqa dilləri bilən Yusif Vəzir Cəmənzəminli də Şərq və Qərb ədəbi nümunələri ilə tanışlıqla yanaşı, sayca az da olsa, rus və Qərb ədəbiyyatından tərcümələr də etmişdir. Bu haqda Ş.Hümmətli yazır: *“Müxtəlif illərdə, xüsusilə, mühacirətdən qayıtdıqdan sonra ardıcıl surətdə tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan, 30-cu illərdə “Azərnəşr”də tərcüməçi-redaktor vəzifəsində çalışan Yusif Vəzirin dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini Azərbaycan oxucusuna çatdırılmasında olduqca böyük xidməti var”* [60, s. 188]. Ədibin Qərbi Avropa – fransız ədəbiyyatından, orijinaldan iki tərcüməsi, Anatol Fransın “Korinf toyu” [31] poemasından bir parça və Onore de Balzakın “Qulan dərisi” romanının tərcüməsi məlumdur. Ədibin dörd çap vərəqi həcmində tərcümə etdiyi bu əlyazmasını (“Qulan dərisi”) ədəbiyyatşünas M.Teymurov M.Rzaquluzadənin şəxsi arxivindən tapmışdır. M.Teymurov bu barədə yazır: *“Cəmənzəminli “Qulan dərisini” fransızcadan tərcümə etmişdir. Bu əsər Azərbaycanda əslində bədii tərcümənin ilk nümunələrindən biri kimi qiymətlidir... Görünür sonralar tərcüməni tamamlayacaqmış. Əfsus, onun öz gözəl yaradıcılıq niyyətləri kimi tərcümə də yarımçıq qalmışdır”* [32, s. 4].

Sözügedən dövrdə Əli bəy Hüseynzadənin də tərcümə sahəsindəki fəaliyyəti danılmazdır. Ədib bələd olduğu Şərq və Avropa (fars, ərəb rus, ingilis, alman, yunan, italyan) dillərindən orijinaldan tərcümələr etmişdir. Türkiyəli tədqiqatçı Hilmi Ziya Ülkən Ə.Hüseynzadə haqqındakı yazılarının birində mübahisəsiz olaraq bildirir ki, Ə.Hüseynzadə böyük fars şairi Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən də tərcümə etmişdir. *“Şərq və Qərb humanizmlərini uzlaşdırmaq istəyən və türk millətinin tarixi lazımınca bu iki humanizmə əsaslanmasına məcbur olduğuna inanan Hüseynzadə, bir yandan “Şahnamə”nin mənzum tərcüməsinə çalışarkən, bir yandan da Qərb dastanlarına nüfuz edirdi”* [191, s. 395]. Ədibin fars dilini mükəmməl bilməsi və həmin dövrdə öz aktuallığı ilə seçilən əsərlərdən tərcümə etdiyini nəzərə alsaq, bu məlumatın doğru olduğunu güman etmək olar. Lakin Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında bu barədə məlumat yoxdur və sözügedən tərcümənin heç bir nüsxəsi əldə deyildir.

Müəllifin tərcümələri içərisində başlıca yeri Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri tutur. Ədib Peterburqda oxuyarkən Avropa ədəbiyyatını daha dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. Bu haqda Ali Haydar Bayat yazır: *“Peterburqda Mendeleyev, Menşutkin, Vaqner və Beketof kimi dövrün böyük professorları, müəllimləri arasında olmuşdur: Rusiyada fikir hərəkətlərinin çox canlı olduğu bir zamanda yaşamış, lakin yaradılışı etibarilə yumşaq xasiyyətli, sərtlikdən xoşu gəlməyən biri olduğu üçün, tələbə hərəkətlərinə qoşulmaqdan çox, dərslərdən artıq qalan zamanını universitetin Şərq, xüsusilə türkoloji bölümü dərslərinə davam edərək; ədəbiyyata olan marağı səbəbilə, orta məktəbdən etibarən tanımağa başladığı Homer, Dante, Tasso, Şiller, Bayron kimi Qərb klassiklərini daha dərin anlamağa çalışaraq keçirmişdir”* [187, s. 10]. Ə.Hüseynzadə Qərbi Avropa və rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən – yunan ədəbiyyatından Homer, Esxil, Vergili, rus ədəbiyyatından Qavril Derjavin, Delavar, ingilis ədəbiyyatından Con Milton, italyan ədəbiyyatından Torkvato Tasso, alman ədəbiyyatından Fridrix Şiller, Henrix Heyne və Yohann Volfqanq Hötenin əsərlərindən hissələri orijinaldan dilimizə çevirməklə, qismən də olsa bu müəlliflərlə Şərq xalqlarını tanış da edə bilmişdir.

Ədibin tərcümələri bəzən yarımçıq olsa belə, o, tərcümə işinə hər zaman diqqət və maraq göstərmiş və tərcümələri də bir qayda olaraq ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir.

Ə.Hüseynzadə yunan ədəbiyyatından Homerin (b.e.ə XII-b.e.ə.VII əsrlərdə yaşadığı ehtimal edilir) “İliada” əsərinin on dördüncü nəğməsi olan “Aldadılmış Zevs” hissəsini dilimizə tərcümə etmişdir. Bu hissədə Zevsin həyat yoldaşı Heranın yunanların Troya müharibəsində qalibiyyət əldə etməsi üçün Zevsi yuxuya verməsindən bəhs olunur. Müəllifin özünün bildirdiyi kimi, bu əsər “İliada”dan tərcümə olunsa da, orijinala xələl gətirmədən sərbəst tərcümə kimi edilmiş və o, tərcümə zamanı Şərqin lisan təsərrüfündən istifadəyə çalışılmışdır. Bunu tərcümənin adından da görmək olar. Belə ki, ədibin tərcümə etdiyi hissə “Aldadılmış Zevs” adlansa da, Ə.Hüseynzadə çevirməsini tərcümənin məzmununa uyğun olaraq “Truva pərisinin hekayəsi” adlandırır:

*“Əzəl sabahında dururdu məstur,
Göstərdi məşriqdən didarını Nur
Fəza miratına əks etdi camal,
Etdi canan o dəm məğribdən zühur”* [95, s. 38]

Tərcümədəki bu sərbəstliyi, ilk növbədə, surətlərin adlarındakı dəyişiklikdə görə bilərik. Orijinal mətnə “Nur”, “canan”, “Yelda”, obrazları yoxdur. Orijinalda həmin surətlər Zevs, Hera və Pasifeyadır:

*O hakimə canan dedi: Ey Mənam,
Dinlə bəni, vardır sana bir ricam,
Sevgilim bənim, Nur olduqca bidar,
Olmayacağam naili-məram...
Bir an olsun uyut yarımı bənim,
Yoxsa Qərb əhlinin hali pək ələm,
Bu işdə müvəffəq olursaq şayəd,
Bir mükafat əlbət mən də verərəm!...
Anlamam, der canan, şu müddəayi!..
Bilirəm, sevərsən gözəl Yeldayı.
Rədd etməzsən əgər ricamı bənim,
Bəxş edəərəm sənə o dilrübayı* [95, s. 40] (Ə.Hüseynzadənin tərcüməsi)

Müqayisə üçün başqa bir müəllifin tərcüməsinə diqqət edək:

*Hera isə, həmin saat Olimpin dik zirvəsidən,
Atılaraq, qəlbə munis Piyeriyadan, Emafiyadan,
Ötüb, keçdi qasırğatək, ötdü, dağlıq Frakiyadan.
Ölüm ilə qardaş olan Yuxunu tez tapdı orda.
Tutub onun bir əlindən belə dedi o, Yuxuya:
“Ölməzlər, fənilərə hakim olan ey Yuxu! Sən
Bir zamanlar sözlərimi dinləyərdin... İndi də gəl
Əməl elə, həmişəlik minnətdarın olum sənin.*

*Zefs mənə qucaqlaşib bir yatağa girən kimi,
 Onun parlaq gözlərini yum, qoy yatsın şirin-şirin.
 Əvəzində sənə qızıl bir taxt peşkəş eylərəm mən.”...
 Di gəl gedək! Sənə ən gənc bir xəritə verərim mən,—
 Çoxdan sevib həsrətində olduğun o Pasifeya
 Sənin olsun, al özünə arvad elə, həmişəlik!” [59, s. 308-309]
 (M.Rzaquluzadənin tərcüməsi)*

Göründüyü kimi, müəllif sözügedən obrazların adlarını dəyişmiş və bu dəyişikliyi də izah etmişdir. “Nur” obrazının şərhində o bildirir ki, *“Homerdə Zevs, yəni Yupiter, Rəbbül-bariq vəs-səma olub yunan qədim müşriklərinə ilahların ən böyüyüdür. “Allahi-nur..”dan mülhəm olaraq “Nur” dedim”* [94, s. 38]. “Canan” obrazı ilə əlaqədar isə ədib belə söyləyir: *“Zenon, Homerdə “Hera” Yupiterin zövcəsidir. İzdivacın, ailə həyatının hamisi bir ilahədir. Tərcümədə müşahibəti-ləfziyə və mənəviyyə dolayısı ilə Canan dedim”* [95, s. 38]. Eyni zamanda onun “Yelda” surətinin izahı ilə bağlı şərh belədir: *“Homerdə Paziteyadır. Hipnosun zövcəsi Gecə olduğuna baxılırsa bu sevgilisinin şəbi-yelda olması lazım gəlir”* [95, s. 40].

Məlumdur ki, Zevs yunan mifologiyasında baş Allah – Günəş Allahıdır, ədibin özünün də bildirdiyi kimi, həmin cəhətinə görə Zevs deyil, Nur kimi qeyd etmişdir. Onun xanımı Hera isə yunan mifologiyasında “ailə həyatının hamisi, qoruyucusu” olduğu üçün ədib onu Canan adı ilə vermişdir. Yuxu Allahının xanımını müəllifin Yelda (gecə) kimi qeyd etməsinə səbəb isə yuxu məfhumu ilə gecə anlayışının bir-biri ilə bağlılığı idi.

Ə.Hüseynzadə “Turuva pərisinin hekayəsin”də kontekstdən çıxış edərək A.S.Puşkindən (1799-1837) dörd misralıq bir tərcümə təqdim etmişdir. Müəllif bu misraları Cananın Yeldanı təsviri zamanı işlətməmişdir:

*Gecədən qaradır, gündüzdən aydın,
 Sevdə oyandıran gözləri baygın,
 Uzun siyah saçı gizlər nəzərdən
 Sərvi-əndamını o məhliqanın* [95, s. 41].

Tərcümənin sonundakı dördlük haqqında isə Ali Haydar Bayata istinadən demək olar ki, *“son dördlük nəşr olunan mətnə olmayıb şeirlərini nəşr etmək üçün hazırladığı dəftərdə vermişdir”* [187, s. 119].

*Canan isə getdi irəli doğru,
Və... Homerə görə uyutdu Nuru...
Onu dörd bin sənə sonra uyqudan,
Oyandıran Kamal Atatürk oldu!* [95, s. 43]

Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə etdiyi sətiraltı mənanı, simvolikanı tərcümələrində də görmək olar. Homerə aidliyi olmayan bu dördlükdə müəllif dünyanı lərzəyə gətirən Osmanlı imperiyasını Mustafa Kamal Atatürkün 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti kimi bərpa etməsinə işarə etmişdir.

Müəllifin məhz “İliada”nın on dördüncü nəğməsinə tərcümə etməsi də təsadüfi deyil və Ə.Hüseynzadə sərbəst şəkildə tərcümə etdiyi hissəni müasir dövrlə səsleşdirmişdir.

*Yəldanın eşqilə pür olan könül,
Bir bülbüli-zarə etdi təməssül.
Ninni havasilə, sərvə dalında,
Lahüti əlhanə başladı bülbül...* [95, s. 43].

Müəllif son misranın şərhində yunanların on illik müharibənin sonunda Troyanı hərb ilə deyil, “Hədiyyə at”la alması hadisəsinə işarə edərək, hiylə ilə qalib gəlməyi insanlığa yaraşmayan bir hal kimi diqqətə çatdırmış və bunu hər bir zaman üçün aktual olan xəyanət, hiyləgərlik hesab etmişdir.

İnsandakı mənfi xüsusiyyətlərlə barışmayan, orijinal bədii və elmi əsərlərində onlara tənqidi münasibət göstərən mütəfəkkir, tərcümə əsərlərində də bu prinsipə əməl etmişdir. İtaliyan şairi A.Dantenin “İlahi komediya” əsərinin adını çəkməklə bildirir ki, şəhər əməllərin sonu cəhənnəmdir və bu əməllər cəzasız qalmır. Ədib yazır: *“Hiyləgər Ulyss, mərdanə cəng etməyərək belə bir dəsisə ilə Truvanın alovlar içində xarab olmasına bais olduğu için İtaliyan şairi məşhur Dantenin “İlahi*

komediya”sındakı *cəhənnəmdə* adi bir alovla *mutad olaraq yanıb duruyor*” [95, s. 43].

Ə.Hüseynzadəni belə sual da maraqlandırır: “*Əcaba, bu günün Ulysslərini hansı dövrün, hansı əqalimin Danteləri cəhənnəminə qoyacaq!*)” [95, s. 43]. Bu sualla ədib, əslində, müasir dövrdə bundan daha dəhşətli xəyanətlərin olmasına işarə edirdi. Lakin o, əmindir ki, “*Ulyşçilik yolu hər tərəfdə cəhənnəmə mütəhi olur*” [95, s. 43].

Homerin “İliada” əsəri Azərbaycan dilinə tam halda ilk dəfə Mikayıl Rzaquluzadə tərəfindən rus dili vasitəsilə tərcümə edilmişdir. Ə.Hüseynzadənin orijinaldan etdiyi tərcümə ilə M.Rzaquluzadənin etdiyi tərcümənin bəzi məqamlarını müqayisə edək:

Ə.Hüseynzadə:

*Mənam eşidincə sevgili adı,
Məhzun gözlərində sevinc parladı,
Dedi gerçəkdir, yoxsa röyamı?
Qəsəmlə təmin et bana bu vədi!..
Yəmin etdi canan müqəddəsata,
And içərəm, dedi şu kainata,
Yerə, göyə, günə, aya, dənizə,
Zülmətə, mövtə, abı-həyata* [95, s. 41].

M.Rzaquluzadə:

*Bu sözlərdən bərk sevinib, cavab verdi ona yuxu
“Onda and iç, bu saatca Stiksin pak sularına!
Əllərini aç, birini bərəkətli torpağa vur,
Birini də pak dənizə: qoy Kronun yanındakı
Yer altının allahları şahid olsun bu andakı,
Çoxdan sevib həsrətində olduğum o Pasifeya
Mənimkidir, – bu vədinə yəqin əməl edəcəksən!”
Belə dedi İlahə də əməl etdi sözlərinə.*

O deyəntək and içərək bir-bir çəkdi anlarını

Yer altında – Tartardakı Titan adlı allahların [59, s.310].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, Ə.Hüseynzadənin etdiyi tərcümə daha axıcı, ritmik və ifadəlidir. Ola bilsin ki, ədib hansısa bir sözü artıq və ya əskik işlətməmişdir, lakin ümumilikdə şeirdə məna, ideya aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

Ə.Hüseynzadə digər yunan sənətkarı, tarixdə faciənin atası sayılan Esxilin (e.ə 525-456) “Zəncirlənmiş Prometey” əsərindən bir qitə tərcümə etmişdir. Bu tərcüməni müəllif “Həyat qəzetinin” 1906-cı il tarixli 143-cü sayında dərc olunmuş “Kuhi-Qaf və Simurğ” məqaləsinin daxilində vermişdir. Müəllif bu qitə haqqında yazırdı: *“Yunan lisanına və ədəbiyyatına həvəs etdiyim zaman yunancadan tərcümə etmişdim”* [81, s. 1]. Ədib “Kuhi-Qaf və Simurğ” məqaləsində həmin qitəni yazının ruhuna uyğun olaraq vermiş, əfsanəvi yunan qəhrəmanı Prometey obrazından simvolik olaraq istifadə etmiş, onun simasında Qafqaz xalqlarını daim hürriyyət, azadlıq uğrunda mübarizə edən, “ölər, hicrət edər, lakin qul olmaz” sözləri ilə təsvir etmişdir. O, insanlara odu bəxş etdiyi üçün düçar olduğu ağır cəzadan qorxub geri çəkilmədiyi kimi, Qafqaz xalqları da əsarət altına alınsalar da, yenidən ayağa qalxıb azadlıq uğrunda mübarizə aparırdılar. Ə.Hüseynzadə bu kontekstdən çıxış edərək antik yunan faciə ustadının “Zəncirlənmiş Prometey” əsərindən bir qitə verərək söyləyir ki, belə bir vəziyyəti eramızdan bir neçə yüz il əvvəl yaşamış olan yunan şairi Esxil Prometeyin simasında təsvir etmişdir. Qafqaz qayalarına zəncirlənən, ciyəri hər gün qartal tərəfindən parçalanan Prometeyə xəbər göndərirlər ki, tutduğu yoldan dönsə, o zaman bu əzabdan xilas olar. O isə cavabında deyir:

Sizlər kibi aləmdə bir qul olmadan,

Bu izzirabı çəkmək övladır bana.

Bəncə sitəmgəranı – dəhrə bəndəlik,

Bu daşlara bənd olmadan bin qat fəna” [81, s. 1].

Ədib göstərir ki, Prometeyin ciyəri hər dəfə parçalansa da, onun qəlbindən hürriyyət hissini silmək mümkün olmadı. O bu əzablardan xilas olmaq üçün kimsəyə

əyilmədiyi kimi, Qafqaz xalqları da heç bir istila nəticəsində qəlbindən azadlıq, hüriyyət hissini çıxarmayacaqdır.

Abdulla Cövdət 1908-ci il “İctihat” dərgisinin 5-ci sayında çap olunan “İhyai La-Yəmut həkim, ədib Əli bəy Hüseynzadə” məqaləsində Əli bəyi Prometeylə müqayisə edərək ədibin Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” əsərindən tərcümə etdiyi şeir haqqında deyirdi: *“Nuru çalib insanlara verən Prometey üdəbə və hükəmadır. İnsanların nuri-maariflə münəvvər olmasından qəzəbə gəlib Prometeyləri zincirbənd edənlər müstəbidlər, çarlar, sultanlardır. Hüseynzadə bir Prometeydir ki, onun taleyi yenə Prometeyin qərarəgahi-şükəh və qalası olan Qafqazda tutuyor. Onunla Prometey arasında bir incizabi-əzəli bulunduğundandır ki, İstanbul türkcəsiylə yazı yazmaya başlar-başlamaz Prometeyi türkcə söyləmişdir:*

Şəxsin kibi bir zalimə qul olamadan

Şu daşlara bağlanmaq evladır bana” [169, s.7].

A.Cövdətin də haqlı olaraq bildirdiyi kimi, Ə.Hüseynzadə də dövrünün Prometeyi idi. Böyük mütəfəkkir Prometey kimi ömrünün sonuna kimi xalqı maarifləndirmək və Qərb ədəbi-nəzəri fikrini təbliğ etmək yolunda yorulmadan çalışmışdır.

Ə.Hüseynzadə Roma ədəbiyyatından faciə ustadı Vergilinin (e.ə.70-19) “Eneida” əsərinin ikinci bölümünün sonu olan “Turuvanın son gecəsi Eneyin başından keçənlər” hissəsini tərcümə etmişdir. Müəllif əsəri 1936-cı ildə tərcümə etmiş, elə həmin ildə “Yeni Adam” məcmuəsinin 135-136-cı saylarında dərc etdirmişdir. Bu hissədə Truvanın qəhrəmanlarından olan Eney Truvanın müdafiəsinin son günündəki hadisələri, şəhərin on illik mühasirədən sonra yunanların hiyləsi və truvalıların ayıq-sayıq olmaması səbəbindən gecə basqını ilə üzləşdiyini, igidliklə vuruşmalarına baxmayaraq, sarayla bərabər yandırıldığını, kral Piramın öldürüldüyünü nağıl edərək fəlakət gecəsi ailəsinin başına gələnləri də danışır:

Sayın hökmdarımız, ağsaçlı qoca Piram,

Bogazlandı gözümün önündə getdi qurban;

Bu acıqlı görəyin qarşısında inlədim!..

Xatirə gəldi babam, qarımla oğlum Askan;

O təhlükəli anda möhtacdılar yardıma:

Çox keçmədən evimiz ediləcəkdir yağma!.. [95, s. 45]

Ə.Hüseynzadənin “Eneida” əsərinin ikinci hissəsinin sonu olan “Turuvanın son gecəsi Eneyin başından keçənlər” hissəsini tərcümə etməsi təsadüfi hala bənzəmir, çünki bu hissədə də ədib müasir zaman üçün aktual olan bir sıra problemləri işıqlandırmağa çalışmışdır. Bu məsələlərdən biri budur ki, bəzən fəlakətlərin əsas səbəbkarları, idarə edənləri cəzadan kənarda qalır, onların yerinə günahsız insanlar, cəzalandırılır və ya məhv edilir:

Nə yapıyosun, oğlum?! Ağlınımı oynatdın?!

Bu hiddətə səbəb nə?! Zavallı bir qadınımı?!...

Bu fəlakətə səbəb nə Pirusdur, nə Helen!..

Olimpin tanrıları qızmışlar bu dövlətə :

Onlardır bu qurumu təməlinədək yıxan!..

Onlardır Truvanı atəşə verib yaxan!.. [95, s. 47]

Bu hissədə diqqət çəkən məqamlardan biri də Eneyin atasının simasında troyalıların vətənə bağlılığının verilməsidir. Həmin hissəni Ə.Hüseynzadə belə tərcümə edir:

İlk olaraq babamı qurtarmaqdır niyyətim...

Tərk etməsi gərəkdir bir an əvvəl diyarı...

Götürməyə oraya hazırdım ixtiyarı...

Vardı yaxın dağlarda pək əmin bir barınaq...

O, halbuki evindən istəmədi ayrılmaq...

Dedi: -Madəm ki, böylə dağıldı getdi yurdum,

Yaşamama bənim də qalmadı artıq lüzum!...

Babam bölə söylüyor, bölə düşünüyordu,

İnad edib bir türlü buraxmıyordu yurdu [95, s. 49].

Təqdim olunan misralarda Eneyin simasında torpağının, ailəsinin müdafiəsində tək qalmasına baxmayaraq, müqəddəs qəbul etdiyi varlıqlar uğrunda ölümü belə

gözə alıb düşmənlərə qarşı mübarizə aparmaqdan çəkinməyən insanların “vətən sevgisi” də canlanır:

*Önümdə kəsilsin babamla oğlum, qarım?!
Xeyr!.. Böylə şey olmaz! Silahımı gətirin!..
Sığınağı ölümdür hərbdə yenilmişlərin,
Buraxın yenə gedib düşmənlə döyüşəlim,
Hər öləcəksək barı oç alaraq öləlim!.. [95, s. 51]*

Nümunələrdən də göründüyü kimi, müəllif əsərdən bəyəndiyi hər hansı bir hissəsini deyil, məhz müasiri olduğu dövr və özünün ideali ilə səsleşən bölmələri tərcümə etmişdir.

Ə.Hüseynzadə ingilis klassisizminin nümayəndəsi, şair, siyasi xadim Con Miltonun (1608-1674) “Cənnəti qaibə” (“İtirilmiş cənnət”) əsərindən bir hissəni də tərcümə etmişdir. “İtirilmiş cənnət” mövzusu “Tövrat” və “İncil”dən götürülmüş on iki hissəli epik poemadır. Ə.Hüseynzadə əsərin görmə, gözlərinin tutulması ilə bağlı şairin sanki özü ilə həsb-i halı olan hissəni tərcümə etmişdir. C.Milton 1652-ci ildə görmə qabiliyyətini itirmişdir. Ə.Hüseynzadə bu haqda yazır: “*İngilis şüərasından iki gözü bilaxirə kor olmuş Milton “Cənnəti qaibə” ünvanlı əsərində zəlamın tərifi itmam edib aləmi-nuraniyyəti vəsfə girişməzdən əqdəm şu vəchlə korluqdan iştika eliyir:*

*Gözdən, o mübbəri-ziyədən,
Görməkdən, o ən böyük səfadan.
Məhrum olaraq ömür güzarım,
Əfkarü xəyali-ruhpərvər.
Eylərsə də məğzimi münəvvər,
Sönməz yenə nari-ahü zarım” [73, s. 30].*

Tərcümə zamanı mütərcimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür ki, ədib də tərcümə prosesində bu məsuliyyəti hiss etmişdir. Ədibin hər iki dili leksik və qramatik cəhətdən dərinlən bilməsi, orijinala sadiqliyi, yüksək yaradıcılıq qabiliyyəti, tərcümə zamanı orijinalda ifadə olunan fikirləri sətəri deyil, ruhunu

dolğun, düzgün çatdırmaq bacarığı bu tərcümədə də özünü göstərir. Müəllifin digər tərcümələrində olduğu kimi, “Cənnəti qaibə” (“İtirilmiş cənnət”) əsərindən etdiyi çevirmədə də bu məsuliyyəti görə bilirik. Fikrimizin təsdiqi üçün müqayisə edək:

Orijinal:

*Tunes her nocturnal note. Thus with the year
Seasons return; but not to me returns
Day, or the sweet approach of even or morn,
Or sight of vernal bloom, or summer's rose,
Or flocks, or herds, or human face divine;
But cloud instead, and ever-during dark* [202, s. 22].

Tərcümə:

*Aylar sənələr gəlib keçər,
Hər fəsil bitər, təbəddül eylər,
Dönməzmi bənim gecəm nəharə?
Olmazmı bənə şəfəq nümayan,
Olmazmı tülui-mehrxəndan,
Verməzmi ümid bir sitarə* [73, s. 30].

Görkəmli ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyevin haqlı olaraq bildirdiyi kimi, “*hərfi tərcümədə əsər ideyaların, obrazların məcmusu kimi deyil, ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin, əksər halda da onların lazımı mənasında uzaq çalarlarının tərcüməsi kimi təqdim olunur*” [129, s. 87]. Müqayisədən də aydın olur ki, Ə.Hüseynzadə sözləri mexaniki şəkildə yan-yana düzərək sətiri tərcümə etmir, əsərin əsas ideyasını, ümumi mənasını, ruhunu əsas götürərək, orijinala uyğun tərcümə edir və istəyinə də nail olur.

Ədib şeirin sonundakı izahda göstərir ki, “*bu mənzumə göz təbiblərindən bir dostuma ithaf olub İstanbulda “İrtika” qəzetəsində “Səlyani” imzası ilə təb olunmuş idi. Burada bəzi əhibbamin tələbi üzərinə “Füyuzat”da dərc edildi*” [73, s. 31]. Çox guman ki, ədib “göz təbiblərindən bir dostuma” dedikdə göz həkimi Abdulla Cövdət bəyi nəzərdə tutmuşdur.

Tərcümə ilk dəfə 1892-ci ildə İstanbulda “İrtika” qəzetində, 1906-cı ildə isə Bakıda “Füyuzat” jurnalının 2-ci nömrəsində “Ə.Hüseynzadə” imzası ilə dərc olunmuşdur.

Əsər Azərbaycan dilinə tam halda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilinə nəşr edilməsi” barəsində 2007-ci il 24 avqust tarixli sərəncamı əsasında Zəhid Sarıtorpaq tərəfindən tərcümə edilmiş və “Con Miltonun seçilmiş əsərləri” kitabında 2013-cü ildə nəşr edilmişdir.

Əli bəy görkəmli alman ədəbi F.Şillerin (1759-1805) “Kəfalət yaxud vəfakar dostlar” poemasını və “Dirilər” şeirini də ana dilimizə tərcümə etmişdir. Qeyd edək ki, F.Şillerin poeması orijinalda “Die Bürgschaft” (Damon und Bhintias), yəni “Zəmin durmaq” (Damon və Bintiəs) adlanır. Əli bəy (Damon və Bintiəs) hissəsini əsərin məzmununa uyğun olaraq obrazlı şəkildə “Vəfakar dostlar” kimi adlandırmışdır.

Əsər əvvəlcə 1923-cü ildə “İctihad” jurnalının 159-cu sayında, sonra isə həmin ildə İstanbulda “Kader” mətbəəsində ayrıca kitab kimi çapdan çıxmışdır.

Məlumdur ki, tərcüməçi əsərlə yanaşı, onun müəllifi haqqında da məlumatla malik olmalıdır, çünki *“...müəllifin ictimai siması, dünyagörüşü, şəxsi zövqü və yaradıcılıq metodu haqqında aydın və dürüst təsəvvür hasil etmədən, əsərin ruhunu tamamilə qavramaq və onun dürüst tərcüməsini vermək çətinidir”* [46, s. 16]. Ə.Hüseynzadə “Kəfalət yaxud vəfakar dostlar” poeması və “Dirilər” şeirinin müəllifi haqqında ətraflı məlumatla sahib idi, sənətkarın tərcümələri də buna bariz nümunədir. Müəllif F.Şillerin əsərlərinin dilimizə tərcüməsindən xeyli əvvəl “Şiller” adlı məqalə yazaraq “Füyuzat” məcmuəsində dərc etdirmişdi (“Füyuzat”, 1906, № 5). Məqalədə dünya klassiklərinin əsərlərinin dilimizə tərcüməsinin teatrımızın inkişafında əhəmiyyətindən, vacibliyindən danışılarkən Şillerin “Qaçaqqlar” əsərinin Mehdi bəy tərəfindən dilimizə çevrilməsindən də söz açılmış, alman ədəbiyyatının böyük sənətkarı haqqında məlumat verilmişdir: *“...Tərcümə etdiyi əsər (Mehdi bəyin – G.Ş.) Germaniyanın ən böyük dühati-şüarasından olan Şillerin “Əşqiya”, yaxud “Qaçaqqlar” ünvanlı faciəsidir... Şiller Göte ilə bərabər Almanıyanın ən böyük üdəba*

və şüərasından olub Almaniya teatrını o vaxta qədər eşidilməmiş bir dərəcəyi-təkamülə isal etdiyi kibi, asarı ilə, ələlxüsus teatra aid asarı ilə də ümumi-German qövminə əfkari-hürriyyəti ilqa edib, bu sayədə vətəninə mühəyyirül-üqul bir tərəqqiyə məzhər edənlərdən biridir” [75, s. 77]. Ə.Hüseynzadə bu sözləri ilə F.Şillerin alman ədəbiyyatındaki mövqeyini yüksək dəyərləndirmişdir. Ədib tərcümə etdiyi müəlliflərdən yalnız F.Şiller haqqında deyil, dünya ədəbiyyatının digər nümayəndələri haqqında da geniş məlumat əldə etmiş, yazılarında onlar barəsində təqdimatlar vermişdir.

“Kəfalət yaxud vəfakar dostlar” poeması əxlaqi-didaktik əsərdir. Burada işıqlandırılan sadıqlıq, vəfalılıq, düzgünlük, sözübütövlük kimi humanist keyfiyyətlər bütün zamanlar üçün aktuallığını saxlayır. Əsərin qəhrəmanının qarşısına çıxan heç bir çətinlik onu verdiyi sözdən döndərmir, o, insanları dostluqda sədaqətə, düzgünlüyə, vicdanlı olmağa səsləyir. Ədib də tərcümə zamanı iki vəfalı dost obrazı simasında müasir həyata, ictimai hadisələrə obyektiv münasibətini bildirmişdi:

*Qaldı böhtü heyrət içində hüzzar,
Mütəhəyyic iki yarı vəfadar.
Atılıb sarıldı yekdigərinə,
Ağladı sevinclən, yaxud ələmdən...
Yoxdu orada göz yaşı tökməyən,
Hökmdara xəbər verildi vəqiə;
Oyandı qəlbində bir insaniyyət,
Hüzuruna etdi onları dəvət,
İki dostu heyran baxdı bir müddət.
Dedi ki: Nə böyük müvəffəqiyyət!
Qəlbimi bənim siz təsxir etdiniz:
Bildim ki, dünyada var imiş vəfa,
Bildim ki, sədaqət deyilmiş rəya!...
Şimdi bir ricam var: aranızda siz,
Bəni də alınız! Olayım müxlis*

Bəzmi, vəfada bir həmbəzmi-salis!..” [95, s. 79]

Tədqiqatçı alim Füzuli Əsgərovun “Bədii tərcümə prinsipləri” adlı kitabında da göstərildiyi kimi, “*Bədii ədəbiyyatın ən başlıca məziyyətlərindən biri obrazların mənəvi-psixoloji aləminə nüfuz etmək, onun daxili xarakterinin xüsusiyyətlərini açıqlamaqdan ibarətdir*” [44, s. 83]. Ə.Hüseynzadə digər tərcümələrində olduğu kimi, sözügedən tərcüməsində də obrazların, xüsusilə, Damon obrazının mənəvi-psixoloji aləmini orijinala xələl gətirmədən əks etdirə bilmişdir:

*Kəsmədi ümidi sonuna dəkin:
Daim müstəbidin müstəhziyanə,
Sözlərinə qarşı durdu mərdanə
İmanına əsla gəlmədi xələl!
Şəhərin qapısına yetişib naümid,
Damon gördü hazır bir dar ağacı,
Ətrafında şaşqın bir izdiham var,
Dostunun boynuna ip taxıyorlar...
O, cəmmi-kafiripür şiddət yardı,
Hayqırdı: “İştə bən! Cəlladlar aman
O deyil! Bənəm bən! Olacaq qurban” [95, s. 79].*

Ə.Hüseynzadə bu poemanın tərcüməsində də əsərin məzmununu, ideyasını təhrif etmədən orijinalda olduğu kimi verə bilmişdir. Müqayisəyə diqqət yetirək:

*“Zu Dionhs, dem Thrannen, fchlich
Damon, den Dolch im Bemande;
Thn fchlugen die bafcher in Bande.
“Was mollteft du mit dem Dolche, fprich!”
Entgagnet ihm finfter der Wütherich. –
Die Stadt vom Thrannen befreien!”
“Das follft du am Rreuze bereuen.”
“Tch bin,” fpricht jener, zu fterben bereit
Und bitte nicht um mein Leben;*

*Doch millft du Bnade mir geben,
Tch flehe dich um drei Tage Zeit,
Bis ich die Schmeifter dem Batten gefreit;
Tch laffe den Freund dir als Bürger,
Thn magft du, entrinn' ich, ermürgen” [200, s. 232].*

Sətri tərcümə:

*İblis xəncərlə sürünərək Dionisin evinə gəldi,
Lakin mühafizəçilər onu gördü. “Xəncərlə nə etmək istəirsən?
De görək!”
Yırtıcı qaşqabaqla cavab verdi: “Şəhəri zülmkardan təmizləmək!”
“Çarmıxa çəkiləndə bundan peşman olacaqsan!”
“Mən ölməyə hazıram”, – o dedi,-
Taleyimi olduğu kimi qəbul edirəm,
Lakin səndən üç gün möhlət istəyirəm:
-Bacımı ərə verəcəyəm,
Dostum mənim əvəzimə sənin yanında zəmin qalsın.
Əgər qaçsam – onu boğub öldürə bilərsən”.*

Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi:

*Damon namında gənc bir vətənpərvər
Əsvabı altında gizləyib xəncər,
Müstəbid Denisə təkəbbür etdi,
Fəqət yaxalandı. Denis hiddətlə
Hayqırdı, dedi ki: saxlama, söylə!
Bu xəncər nə için? Qəsdin nə idi?
Qəsdim qurtarmaqdır zalimdən nası!
Olsun dar ağacı bunun cəzası!
Müstəbidə Damon dedi: Ey zalım,
Bən ölümdən qaçmam, ona hazırım,*

*Yaşamaq için bən yalvarmam sana!
Edamımı ancaq üç gün təxir et,
Bir lütf olsun bana səndən bu möhlət.
Ki, təzvic edəyim nişanlısına həmşirəmi
Dostum zəmin, qaçarsam
Kəndisini edə bilirsən edəm!”* [95, s. 75]

Orijinala uyğun tərcümə dedikdə, burada sətiri tərcümə nəzərdə tutulmur, tərcüməçi tərcümə zamanı hər hansısa sözü artıq və ya əskik verə bilər, lakin əsərin ideyasını, poetik ruhunu, məqsədini düzgün çatdırmağa çalışmalıdır. Örnəkdən də aydın olduğu kimi, Ə.Hüseynzadə orijinala sadıq qalaraq əsərin məzmununu, ideyasını, obrazın keçirdiyi hissləri, daxili təlatümünü dəqiq, düzgün çatdırıb bilmişdir.

General Sadıq Ağabəyov (Ə.Hüseynzadənin xalası oğludur, Fransada yaşayırdı – G.Ş.) 10 noyabr 1923-cü ildə Ə.Hüseynzadəyə yazdığı məktubunda onun Şillərin “Kəfalət yaxud vəfakar dostlar” poeməsindən etdiyi tərcüməni yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

“Əzizim Əli bəy!

Dünən mən 4 noyabr tarixindəki məktubunu aldım, məktubda bir gündən sonra sənədlər olan paketi göndərəcəyinə və növbəti məktubunda mənim əvvəlki məktubuma ətraflı cavab verəcəyinə söz verirsən. Sağ ol əzizim, əziyyətinə görə, bir də “İctihad” dərgisindəki Şillərin “Kəfalət yaxud vəfakar dostlar” əsərindən olan şeirinə görə təşəkkür edirəm. Mən məmnuniyyətlə şeirlərini oxudum, lakin orijinalsız. Seçilmiş mövzu gözəldi, məzmunu artıq dərəcədə həssasdır, mövzusu kimi asan və aydın dildə yazılmışdır. Dostluq (burda general Sadıq Ağabəyov əsərdə danışılan dostluğu nəzərdə tutur – G.Ş.) – ürəyin ən yüksək ifadəsidir; o yalnız insanlar arasında deyil, heyvanlar arasında da mövcuddur. O, sevgidən yüksəkdir, çünki o, əbədidir. Çalışacağam heç olmasa Şilləri fransız dilində tərcüməsini tapıb sənə tərcümənlə müqayisə edirəm” [50, s. 3].

Ümumiyyətlə, Ə.Hüseynzadənin arxiv materiallarını araşdırarkən görürük ki, ədibin davamlı olaraq məktublaşdığı dostlarından biri də general Sadıq Ağabəyovdur. S.Ağabəyov məktublarında Ə.Hüseynzadənin şeirlərinə, tərcümə və rəsm əsərlərinə dəfələrlə öz münasibətini bildirmişdir.

Ə.Hüseynzadənin F.Şillerin fəlsəfi, didaktik məna daşıyan “Dirilər” şeirindən etdiyi tərcümə isə tanınmış yazıçı və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun (1870-1925) 1906-cı il iyulun 14-də “Həyat” qəzetinin 154-cü sayında “Nər” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi “Həftə fəryadı” felyetonunun başlığında verilmişdir. N.Nərimanov felyetonunun məzmununa uyğun olaraq bu tərcüməni epigraf kimi təqdim etmişdir: *“...Bəli, istəyirsiniz adınız baqi qalsın, tək özünüüz üçün, öz nəfsiniz üçün yaşamayınız, həmcinslərinizi arayınız, arayıb tapınız, sonra toplanınız, cəm olunuz və cəm olub birlikdə ümumi və müştərək bir məqsədə çalışınız. Təklidə bədəninizlə bu əfkarınız, amalınız, mənəviyyatınız da fani olar, fəqət ümumi işdə çəkdiyiniz zəhmətlərin asarı baqi qalar, çünki baqi qalan ancaq “cəmaat ”olacaqdır...”* [130, s. 2].

Şeirin fəlsəfəsi bundan ibarətdir: insan ölümdən qorxmamalıdır, o adının daimi yaşamasını arzulayırsa, cəmiyyətə xidmət etməlidir, xeyirli olmalıdır, çünki o, müqəddəsliyə yalnız bununla çata bilər:

*Ölmək sənə gər versə də dəhşət,
Müştaqi isən bəqa və ömrün.
Cəmiyyətə sən gəl eylə xidmət,
Qüdsiyyətin ola bölə əmrün.
Baqi bu cahanda tək cəmaat,
Hər fərdə bəqa onunla qismət?! [130, s. 2]*

“Dirilər” şeirində də müəllif orijinalın ruhuna sadıq qalaraq əsas motivi, şeirdəki fəlsəfəni açıq-aydın şəkildə ifadə edə bilmişdir.

Ə.Hüseynzadə alman romantizminin məşhur nümayəndəsi Henri Heynenin (1797-1856) romantik səciyyə daşıyan “Gecələyin Vapur kamarasında” (“Bir nəğmə”) şeirini tərcümə etmişdir. Müəllif bu şeiri əvvəlcə, tərcümənin önündə də bildirdiyi kimi, “Məlumat” məcmuəsinin 23 sentyabr 204-cü nömrəsində “Səlyani”

imzası ilə dərc etdirmişdir. *“Almaniya şairlərindən Henri Hayne qaranlıq, fəqət saf və bərraq bir gecədə dərya üzərində bir gəmi ilə seyrü səfər edərkən şu qitəati-şeyriyyəyi söyləmişdir ki, vəqti ilə tərcümə olunub İstanbulda çıxan “Məlumat” məcmuəsində “Səlyani” imzasilə dərc olunmuş idi”* [74, s. 39]. Daha sonra isə bu tərcümə “Füyuzat” jurnalının 1906-cı il tarixli 3-cü sayında “Bir nəğmə” başlığı və “Ə.Hüseynzadə” imzası ilə nəşr edilmişdi:

*Ziynət verər asimana əncüm,
İncilər ilə dolu şu dərya,
Könlümsə diyor, diyorki, könlüm:
Var bəndə də nəcmü dürri-sevda!* [74, s. 39]

Ədib uğurlu tərcüməsi vasitəsilə H.Heynenin “Bir nəğmə” şeirindəki lirik, romantik məhəbbət hisslərini, duyğularını, izzətlərini aydın şəkildə əks etdirə bilmişdir:

*Yox bəhrü səmayə həddü-payan,
Lakin yenə dar bu könlə nisbət;
Həm gövhəri nəcmdən dirəxşan
Könlümdəki nəyyiri-məhəbbət!
Ey sevgilim, ey misali-huri!
Sən füşəti-qəlbimi qıl imla,
Dəryayi, səmayi, qəlbi, ruhi
Həp yaxmada nari-eşqü sevda* [74, s. 39].

Ə.Hüseynzadə H.Heynenin adıçəkilən şeirinin tərcüməsini “Füyuzat” jurnalında (1906, № 3) nəşr etdirdikdən sonra tərcümə Cənubi Azərbaycan ziyalılarından Mirzə Cəfər Xamneyinin marağına səbəb olmuş və bu tərcüməni fars dilinə çevirərək “Füyuzat” jurnalında dərc olunması üçün göndərmişdir. Həmin tərcümə jurnalın 1907-ci il 7-ci nömrəsində “Mütərcim M.C.Təbrizi” imzası ilə çap edilmişdir. Bu haqda Ə.Hüseynzadə yazır: *“Henri Heynedən türkcəyə tərcümə olunub “Füyuzat”da dərc olunan bir nəğmə Təbrizdə Mirzə Cəfər Xamneyini tərəfindən təkrar türkcədən farsiyə təhvil olunub məcmuəmizə ehda edilmişdir ki,*

bər vəchi-atidir” [163, s. 110]. M.C.Xamneyi Ə.Hüseynzadənin tərcüməsində heç bir dəyişiklik etmədən eyni ilə fars dilinə çevirmişdir:

*Zinət dəhəd əncom aseman ra,
Por əz dor-o-gouhərəst dərya
Quyəd delə-mən, dela ke mən həm,
Darəm dor-o-nəcme-eşq-osounda!* [163, s. 110]

Ə.Hüseynzadə İtaliya intibahının tanınmış siması olan Torkvato Tassonun (1544-1595) “Qurtarılmış Qüds” əsərindən bir parça tərcümə edərək 1926-cı il 6 martda Bakıda çap edilən “Qərbin iki dastanında türk” əsərinə daxil etmişdir. Müəllif əsərin sonunda tərcümə ilə bağlı yazır: “*Torkvato Tassonun “Qurtarılmış Qüds”ündən nəzmən tərcümə etmiş olduğum bu parça, italyan şairinin dühayi-sənətkaranəsi haqqında kafi dərəcədə bir fikir verdiyindən artıq bu xüsusda fəzlə bir şey söyləməyi zaid görüyorum*” [93, s. 80].

General Sadıq Ağabəyov 1923-cü ildə Ə.Hüseynzadəyə yazdığı digər məktubunda ədibin sözügedən tərcüməsi haqqında yazırdı: “*Sənin son məktubunu “İctihad” jurnalından bir nüsxə, gözəl çəkdiyin portret və gözəl yazmış olduğun (Sadıq bəy tərcüməni nəzərdə tutur – G.Ş.) Torkvato Tasso şeiri ilə bərabər aldım. Portretdən uzun müddət zövq aldım, şeirlərini isə məmnuniyyətlə oxudum*” [50, s. 3].

Torkvato Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərindən götürülmüş bu hissədə xristianlarla müharibədə yaralanmış bir türk əsgərinin yuxuda qoca dərvişlə söhbətindən bəhs olunur. Ə.Hüseynzadə müharibənin törətdiyi fəlakətlər qarşısında türk əsgərinin keçirdiyi həyəcanı, daxili təlatümü, vətən sevgisini əslində olduğu kimi oxucuya çatdırma bilmişdir:

*Ey tanımadığım piri-dil agah,
Ey mürşidi-kamil, arifi-billah.
Bütün söylədiyin eyni kəramət,
Əsrarını açmış sana təbiət.
Bir razi-aşınayi-qəlbi bəşərsən,
Oldunsa atiyi-kəşfə müqtədir,*

*Söylərmisin bana əncamı nədir?
Verə bilirmisin bana bir xəbər,
Nədir şu fəlakdən bizə mükəddər?
Yoxmudur bu mülkə ümmidi-nicat,
Bitməyəcəkdir bu izzirabat?..* [93, s. 77]

Qeyd olunduğu kimi, tam tərcümə olmamasına baxmayaraq, Ə.Hüseynzadənin bu tərcümələri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ə.Hüseynzadənin ən çox müzakirə və mübahisəyə səbəb olan tərcüməsi isə alman şairi İ.V.Hötenin (1749-1832) “Faust” əsərindən etdiyi tərcümədir.

Ümumiyyətlə, Ə.Hüseynzadənin İ.V.Höte yaradıcılığına böyük marağı olmuşdur. Bununla bağlı Ali Haydar Bayat yazırdı: “...Orta məktəbdən etibarən tanımağa başladığı Homer, Dante, Tasso, Şiller, Bayron kimi Qərb klassiklərini daha dərin anlamağa çalışaraq keçirmişdir. Lakin ruhuna ən yaxın, ən sevimli gələn Höte olmuşdur. Hötenin səssizliyi və soyuqqanlılığı, ətrafa qarşı biganəliyi, sakit ruhunu yaradılışına yaxın gördüyü üçün ömrü boyunca onu rəhbər edinmişdir” [187, s. 10].

Həyat və yaradıcılığının çoxcəhətliliyi ilə seçilən İ.V.Hötenin maarifçi və romantik görüşləri, Qərb və Şərq klassisizminə marağı Əli bəyin diqqətini çəkmişdir. Abdulla Şaiqin bildirdiyi kimi, Əli bəyin “Faust” əsərindən etdiyi tərcümələr ədəbiyyatımıza yeni bir ruh gətirmişdir: “Əskidən bəri ruhunun yeganə munisi olan alman şairi Götenin “Faust”undan parçalar tərcümə edərək “iblis” mövzusu ilə gəncliyi maraqlandırdı. Xüsusən o vaxta qədər bir beyt belə yazmamış olan Hadini dilləndirdi” [1, s. 202].

Ədib əsərdən etdiyi ilk tərcüməni 1893-cü ildə Türkiyədə “Salyani” imzası ilə “Məlumat” məcmuəsində, sonra “İctihad” dərgisində dərc etdirmişdir. 1906-1907-ci illərdə isə “Faust”dan edilən tərcümlər hissə-hissə “Füyuzat” jurnalında nəşr olunmuşdur. Ə.Hüseynzadə əsəri bütöv halda deyil, bəzi hissələrini tərcümə etmişdir.

Əsərin “İthaf” və “Səhni tamaşada müqəddimə (Müdir, Şair, Məddah)” hissələri “Füyuzat” jurnalının 1906-cı il tarixli birinci nömrəsində, davamı isə 1906-cı il 3-cü sayında və “Səhni-asimanda müqəddimə (Nur, süfufi-əflakiyan,

Mefistofel)” 1907-ci il 16-cı sayında, “Faust” əsərindən “Mefistofel” hissəsi isə 1907-ci il tarixli 31-ci sayında dərc edilmişdir. Birinci nömrədə “Faust”un tərcüməsindən əvvəl Almanıyanın Veymar şəhərində Şillerlə Hötenin abidəsinin şəkli verilmişdir. Bu şəklin verilməsi də təsadüfi deyil, çünki həm Şiller, həm də Höte alman maarifçiliyinin ən görkəmli nümayəndələri olmaqla yanaşı, XVIII əsrin 70-80-ci illərində Almaniyada despotizmə qarşı etiraz kimi meydana gələn “Fırtına və hücum” ədəbi cərəyanına mənsub olan iki böyük ədib idi. “Füyuzat”ın 3-cü nömrəsində isə Hötenin tək təsviri verilmiş və “Faust” əsərinin müəllifi kimi təqdim olunmuşdur. Ümumiyyətlə, “Füyuzat” jurnalında Avropa və Şərq yazıçı, alim və siyasi xadimlərinin şəkilləri təqdim olunurdu ki, bu da Şərq xalqlarını həmin şəxsiyyətlər haqqında maarifləndirmənin bir yolu idi.

“Faust” əsəri ayrıca kitab şəklində Hötenin vəfatının 100-cü ildönümü münasibətilə 1932-ci ildə İstanbulda “Hamidi” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Müəllifin özü də “Bioqrafik müxtəsər məlumat” yazısında bu haqda məlumat vermişdir. Kitab şəklində çap olunan bu tərcüməyə ilk yüksək dəyər verən isə Əbdülhəq Hamid olmuşdur. Böyük sənətkar 10 aprel 1932-ci ildə Əli bəyə ünvanladığı məktubda yazırdı: *“Müəzzəz ve muhterem efendim hazretleri, Goetheden mütercem bazı asar ve eşarınızı bendenize ihda etmək surətiyle vaki olan lutfunuza hassaten arzı şükran edərim. Aslı nefis olan bu əsərin tərcüməsi enfes olmuş. Himmeti edebiyeniz şayarı təbriktir. Bir vakti müsaidte ziyarəti alinizə şitab ilə şifahən de arzı minnetdari edəcəğimi beyan edər ve hakkı üstadilərindəki layezal ihtiramatımı bu vəsileyle dahi teyid eylərim efendim”* [187, s. 193].

Ə.Hüseynzadənin “Faust” əsərindən etdiyi tərcümə birmənalı şəkildə qarşılanmamış, tərcümə haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. Müəllifin sözügedən tərcüməsi ilə bağlı mübahisə, əsasən, tərcümənin dilinin çətinliyi ilə bağlı idi. Bu mübahisələrdə ədibin tərcüməsi Əhməd Cəmilin rus dilindən ana dilinə çevrilmiş tərcüməsi ilə də müqayisə edilmiş, Ə.Hüseynzadənin dilinin nə qədər çətin olduğu vurğulanmış, hətta onun etdiyi tərcümənin dəyəri azaldılmışdır. İlk növbədə, onu nəzərə çatdırmaq ki, Ə.Hüseynzadə tərcüməni orijinaldan etmişdir, ədibin

özünəməxsus üslubu, metodu, tutduğu yol var idi ki, dilinin çətinliyini ön plana çəkənlər bunları da nəzərə almalı idilər. Tərcümə Hötenin təfəkkür tərzinə, ruhuna daha yaxın idi.

Müqayisələrə nəzər yetirək:

Ə.Hüseynzadənin tərcüməsi:

Mikail

*Rihi-sarsarlar təhəvvürlə vəzan,
Bərrü bəhri inlədir bir tündbad;
Ruzgarın çənbərində haqdan
Ərz edər həngameyi-kövnü fəsad
Bir ləhib iştə yeri məhv eyliyor,
Biamandır rədü bərqi-saiqə;*

Üçü birlikdə

*Şövqübəxşi-ruhdur bu mənzərə,
Gərçi künhi-hikməti idraksuz.
Əql irməz rəbbəna bu qüdrətə,
Hüsni-sübhi xilqətin baqi hənuz [85, s. 247].*

Əhməd Cəmilin tərcüməsi:

Mikail

*Tufanlar səhradan bir baş dənizə,
Dənizdən səhraya hücum çəkərlər,
Bütün yer üzünü zəncirləyərək,
Salır ram olmayan dünyaya lərzə.
Uzaqdan şimşəklər çaxır... Göylərin –
Gurlayacağını o verir xəbər.*

Hər üçü

*Mələklər seyrindən alır güc-qüvvət,
Ya rəbb! Gör, fələklər nə hikmətlidir!*

Yaratdığı gündən bu günə xilqət

Gör, nə həşəmətli, əzəmətlidir! [183, s. 21-22]

A.Turanın da haqlı olaraq söylədiyi kimi, “*Hər iki tərcümənin arasında müqayisələr aparıb üstünlüyü almancadan birbaşa türkcəyə çevrilmiş “Faust”a deyil, rus variantı əsas alınaraq çevrilmiş “Faust”a verənlər, əslində, dilin “sürətlə sadələşdirilməsi” bahasına Hötenin təfəkkür tərzinə, poeziyasına heç də uyğun olmayan bir “Faust”un, daha doğrusu, tərcümədən tərcümənin tərəfində dayanırlar*” [168, s. 404]. Bildiyimiz kimi, orijinaldan olan tərcümə daha keyfiyyətli və dəyərlidir. Mütərcim orijinalın da əsiri olmur o, müəyyən hədd daxilində azad və yaradıcı şəkildə söz və ifadələrin dilinə uyğun ekvivalentlərindən də istifadə edir. Orijinaldan tərcümə etməyən tərcüməçi isə əsas dili bilmədiyi üçün bildiyi başqa dilə edilən birinci tərcüməni seçir, bu çevirmə öz dilinə necə uğunlaşdırılıbsa o da, əsasən, elə tərcümə edir. Onun üçün də orijinaldan olan tərcümə daha effektivdir. Ə.Hüseynzadə adıçəkilən əsərdə tərcümə zamanı orijinalı təhrif etmədən, əsərin ifadə etdiyi fəlsəfəni düzgün, dəqiq çatdırmaqla yanaşı, bədii təxəyyülündən istifadə edərək tərcüməyə yaradıcı şəkildə yanaşmışdır. Müqayisəyə diqqət yetirək:

Raphael:

*Die Sonne tönt nach alter Weise
In Bruderspharen Wettgesang,
Und ihre vorgeschriebne Reise
Vollendet sie mit Donnergang.
Ihr Anblick gibt den Engeln Starke,
Wenn keener sie ergründen mag;
Die unbegreiflich hohen Werke
Sind herrlich wie am ersten Tag* [201, s. 19].

Sətri tərcümə:

Rafael:

Günəş əvvəlki kimi göy qübbəsində
Hər yeri öz şəfqətinə boyayır

Və onun nəzərdə tutulmuş səfəri
Göy gurultusu ilə bitir.
Onun baxışları heç kimin dərk etmək istəmədiyi
Bir vaxtda mələklərə güc verir;
Tanrının ağlasığmaz əsərləri(yaratdıqları)
İlk gün olduğu kimi gözəl və əzəmətlidir.

Ə.Hüseynzadənin tərcüməsi:

Rafael:

*Şəms, təqdiri-əzəllə müstəqər,
Bir fəzada eyliyor seyrə davam.
Həmdəmi-ahəngidir səyyarələr,
Cümlə rədəndazi-gülbəngi-nizam.
Ruha bəzli-şövq edən bir mənzərə!
Gərçi künhi-hikməti idraksuz;
Əql irməz süni-ələmpərvərə
Hüsni-sübhi xilqətin baqi hənz [85, s. 247].*

Nümunədən də müşahidə olunduğu kimi, müəllif tərcümə zamanı “Faust”un poetik ruhuna xələl gətirmədən yaradıcı şəkildə tərcümə etməyə müvəffəq olmuşdur.

“Faust”dan edilən tərcümənin dilinin qəlizliyi “İthaf” hissəsində daha çox nəzərə çarpır və müqayisə edilərkən də hər zaman “İthaf” hissəsi vurğulanmışdır. Cəfər Xəndan “Füyuzat” jurnalının dilindən danışarkən “İthaf” hissəsinin ilk misralarını misal gətirərək qeyd edir ki, “*məcmuənin səhifələrində klassiklərin əsərləri elə bir dildə tərcümə edilirdi ki, nəinki geniş oxucu kütlələri, hətta orta təhsilli bir azərbaycanlı da onu başa düşməkdə çətinlik çəkir*” [97, s. 72]. Əlbəttə ki, tərcümə edilmiş əsərin dilinin çətinliyi ilə tərcümənin dəyərini aşağı salmaq düzgün deyil, çünki tərcümə dilinin çətin olmasına baxmayaraq, müəllif ilk addım ataraq xalqını dünya şöhrətli “Faust” əsəri ilə tanış etmişdir.

Ə.Hüseynzadənin dilinin, xüsusilə də, “Faus”dan tərcümə dilinin çətinliyinə görkəmli yazıçımız Cəlil Məmmədquluzadə də “Anamın kitabı” əsərində İstanbulda

ədəbiyyat dərsi almış Səməd Vahidin dilindən iki misra söylətməklə münasibət göstərmiş və tənqid etmişdir:

Səməd Vahid: ... Dadaş, ədəbiyyatdan lazımsa, nümunə olaraq bir şeir deyim yaz lüğətə.

Rüstəm bəy: Nə eybi var. Amma bu şərt ilə açıq olsun. Yoxsa, doğrusu, mən sənin dilini qanmıram.

Səməd Vahid:

Ənzari-şəbabımdan pədidar olan, ey zill!

Ey zilli-tüluat, oluyorsun yenə peyda!

Rüstəm bəy: O dili mən özüm qanıram ki, lüğətə də yazam?

Səməd Vahid: Dadaş, mən söylədiyim “Faust”dan türk dilinə tərcümədir. Bizim müəllimlər bunu indi bu saat məktəblərimizdə balaca çocuqlara öyrədiyorlar... [120, s. 38].

“Anamın kitabı” əsərində Əli bəyin dilinin çətinliyinin tənqidi təsadüfi deyildir, əsərdə həmin dövrdə ana dilinə üç istiqamətdən (osmanlı, iran, rus) gələn mənfi təsirlər tənqid olunur və aydın, sadə, xalq dilinə yaxın dil təbliğ edilirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümənin dilinin çətinliyi daha çox “İtihad” hissəsində nəzərə çarpır, əslində, tərcüməyə ümumi nəzər yetirdikdə digər hissələrdə dil o qədər də qəliz təəssürat yaratmır.

İthaf

Ənzari-şəbabımda pədidar olan ey zill,

Ey zilli-tüluat, oluyorsun yenə peyda.

Bir cilveyi –mövhumeyi-amali-bədia

Eylərmə yenə qəlbimi bir şövq ilə ehya? [70, s. 6]

Mefistofel

Nabud olmazmı bu qaba aləmi naçiz!

Ta ki, edəcəkdir bəni varlıq ilə təciz?

Bin cəhd ilə bən aləmi imhaya çalışdım,

Dağlardan alov püskürüb ormanları yaxdım,

Ümmandakı əmvacı bütün cuşa gətirdim,

Bən zəlzələlərlə yeri zirü zəbər etdim.

Heyif! Olmadım axır yenə məqsuduma nail [89, s. 466].

Birinci nümunəyə nisbətdə ikinci mətnin dilinin sadəliyini, aydınlığını müşahidə edə bilirik. Burda dilin çətinliyini yaradan əsas səbəb ərəb və fars tərkibli sözlərdən çox istifadə olunmasıdır. Ədib bu tərkiblərin dilində çox işlənməsini “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” yazısında əsaslandıraraq yazır ki, necə ki, avropalılar latın və yunan dillərindən sözlər götürür, biz də bu məqamda olan ərəb və fars dillərindən nə üçün sözlər götürməyə? Ədib belə bir sualla müraciət edir ki, hansı daha doğrudur: lüğətimizi əcnəbi sözlərlə doldurmaq mı, yoxsa çatışmayan sözləri ərəb və fars dillərindən almaq mı? Ə.Hüseynzadə bu qarşılaşdırmada ərəb və fars dilinə müraciəti üstün tuturdu. Əlbəttə, bu addımı birdən-birə atmaq olmazdı, həmin dövr maarifsizliyin hökm sürdüyü bir zaman idi ki, cəmiyyətin hər təbəqəsi bu əsərlərdən bəhrələnmə bilmirdi. Məhz bu səbəbdən də bəzi romantiklərin dilinin çətinliyindən şikayət olunurdu. Hətta 1926-cı ildə Azərbaycanda keçirilən “Türkoloji qurultay”da Ə.Hüseynzadə çıxışında bunu etiraf edərək bildirdi: *“Bir gün soqaqda bir çocuq gördüm. Topla oynayırdı, topu yuxarı atdıqca, top geri dönüb aşağı düşürdü. Fəqət topu əvvəla yerə vurduqca top əqəbindən yüksəlirdi...Ədəbiyyat da böylədir. Xalqa enmədikcə yüksəlməz. Əvvəla xalqa, köylüyə, əmələyə vəlahasil böyük kütləyə qədər enməli, sonra bunlarla bərabər yüksəlməyə çalışmalıdır...”* [94, 299].

Görkəmli ədib Hüseyn Cavid “Faust” əsərinin (“İthaf” hissəsinin) tərcüməsinin dilinin çətinliyini vurğulasa da, tərcüməyə ümumilikdə həqiqi və düzgün qiymət verənlərdən biri olmuşdur. Mehdi Məmmədov bu haqda yazırdı: *“... Bu əsərin (“Faust”un – G.Ş) yalnız kiçik bir parçası (“İthaf” adlanan hissəsi) bir vaxt Əli bəy Hüseynzadə, sonralar isə Mikayıl Rəfili tərəfindən tərcümə edilmişdir. H.Cavid bir dəfə hər iki tərcümənin ilk misralarını özü əzbərdən səsləndirdi: Birinci variant:*

Ənzəri-şəbabımda pədidad olan ey zil;

İkinci variant:

*Gəncliyimdə gördüyüm ey dumanlı kölgələr
Yenə peyda oldunuz bu tutqun nəzarimdə...*

O, hər iki variantı pafosla oxudu və dedi: “Birinci şeirin musiqisinə, misra vəzninə görə yaxşıdır, amma qəlizdir. Dili çətindir (bu illər Cavidin özü artıq öz əsərlərinin dilini sadələşdirməyə meyl göstərirdi)... İkincisi isə sadə və aydın dildə tərcümə olunub, amma təfəkkür tərzı Höteyə və “Faust”a o qədər müvafiq deyil” [118, s. 15]. Ədibin də söylədiyi kimi, “İthaf” hissəsində ərəb-fars tərkibli sözlər işləndiyi üçün dili çətindir, lakin tərcümə orijinaldakı ruhu özündə əks etdirə bilir:

*Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten,
Die früh sich einst dem trüben Blick gezeigt.
Versuch ich wohl, euch diesmal festzuhalten?
Fühl ich mein Herz noch jenem Wahn geneigh? [201, s. 11]*

Sətri tərcümə:

*Yenə yaxınlaşırsınız, çoxdandır özlərini
Tutqun baxışlı göstərən titrəyən siluetlər.
Yəqin ki, bu dəfə sizi tutmağa çalışacam?
Hələ də qəlbimi o çaşqınlığa yönələn hiss edirəm?*

Ə.Hüseynzadənin tərcüməsi:

*İthaf:
Ənzari-şəbabımda pədidar olan ey zill,
Ey zilli-tüluat, oluyorsın yenə peyda.
Bir cılveyi-mövhumeyi-amali-bədia
Eylərmı yenə qəlbimi bir şövq ilə ehya? [70, s. 6]*

Bu baxımdan alman dili mütəxəssisi Nəzakət Ağazadə əsərin tərcüməsini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Əli bəy Hüseynzadənin əruz vəznində “Faust”dan etdiyi tərcümə əvəzedilməzdir. Tərcümə baxmayaraq ki, bu gün oxucular üçün dil baxımından çətindir, lakin əgər biz bu gün tərcüməni alman dilinə çevirsək, eynilə Hötenin “Faust”unu alarıq” [40, s. 6].

Ümumiyyətlə, həmin dövrdə ədibin bədii dilinin ağırlığı ilə bağlı kəskin tənqidi yazılara da rast gəlirik. Ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli (1863-1920) “Ana dili” məqaləsində sənətkarın dili ilə bağlı yazırdı: *“Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib, bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözümüz yoxdur. Sözümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi”* [102, s. 294]. Məlum olduğu kimi, uzun müddət Ə.Hüseynzadə irsi araşdırmalardan kənarda qalmış, “pantürkist”, “panislamist” adlandırılmış və bu şəkildə tənqidlər də o dövr üçün normal sayılmışdı. Lakin gec də olsa, görkəmli sənətkarımızın ədəbiyyata gətirdiyi yeni ruh, yeni nəfəs, yaratdığı ədəbi məktəb öz düzgün və yüksək qiymətini almışdır.

Diqqət çəkən məqamlardan biri də Ə.Hüseynzadənin dilinin çətinliyi ilə bağlı müasir dövrümüzdə də tənqidi fikirlərin davam etməsidir. Ədibin tərcümə dilinin çətinliyindən danışılarkən yenə də “Faust” əsərinin “İthaf” hissəsi nümunə gətirilərək yazılır: *“Kaş bu misralar heç tərcümə olunmayaydı və biz onu orijinaldan daha asan oxuya bilərdik. Bizim farsca yazan şairlərimizdən Əli bəyin elə köklü fərqi yoxdur. Çünki hər ikisinin dili heç vaxtları anlaşılmır”* [24, s. 10]. Mütəfəkkirin dilinin çətin olması probleminə bu formada primitiv yanaşma qəbul olunan deyil. Çünki müasir zamanımızda söylənən həmin fikir ədibin Qərb ədəbiyyatından orijinaldan etdiyi tərcümələr vasitəsilə Şərq xalqları arasındakı oyanışı, Qərb və Şərq ədəbi əlaqələrinin inkişafında rolunu danmaqdır.

“Faust” əsəri nəzmlə yazılmışdır. Ə.Hüseynzadə orijinala sadıq qalaraq “Səhni tamaşada müqəddimə (Müdir, Şair, Məddah)” hissəsi istisna olmaqla, tərcümə etdiyi hissələri nəzmlə vermiş, yalnız sözügedən hissəni nəsrə, sadə dillə tərcümə etmişdir: Direktor:

*Ihr beinden, die ihr mir so oft
In Not und Trübsal beigestanden,
Sagt, was ihr wohl in deutschen Landen
Von unsrer Unternehmung hofft!*

*Ich wünschte sehr, der Menge zu behagen,
Besonders weil sie lebt und lebenlabt* [201, s. 13].

“Müdür: Çox dəfələr bənim dərdlərimə, sıxıntılarıma hər ikiniz də iştirak etmiş idiniz. Şimdi anladınız baxayım bizim buralardakı təşəbbüslərimiz haqqında nə fikir və mülahizədə bulunuyorsunuz, nə kibi bir ümid bəsliyorsunuz? Bən cəmaətimizi xoşnud etmək, anın istədiyi vəchlə hərəkət eyləmək istər idim, çünki bu cəmaət özü həyyə zində olduğu kibi bi bizim də həyatımız anınla qaimdir” [72, s. 7].

Tərcümə ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də müəllifin 1906-1907-ci illərdə “Füyuzat” jurnalında çap etdirdiyi “Faust”un hissələri ilə İstanbulda, 1932-ci ildə “Hamid” mətbəsinə ayrıca kitab halında dərc olunmuş “Faust” əsəri arasında bəzi fərqlərin olmasıdır.

İlk olaraq qeyd edək ki, “Faust”dan tərcümə başlığı ilə tərcümə olunan hissə 1932-ci ildə kitab şəklində nəşr olunan mətnə yoxdur. A.Turan bununla bağlı qeyd edir: *“Faust”dan bu parçanı Ə.Hüseynzadə 1906-1907-ci illərdən əvvəl tərcümə etdiyi ehtimal olunur*” [95, s. 86]:

*Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən,
Təqibə nə at var, nə qanat var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşur fövqü-çəmənəzarda quşlar,
Əlhan ilə ixtar qılarsa baharı,
Sevdayı-vətən zövqi ilə elər isəm seyr...* [95, s. 58]

Ədibin 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalının 31-ci nömrəsində dərc etdirdiyi “Mefistofel” hissəsi də 1932-ci il nəşrində yer almamışdır:

*Nabud olmazmı bu qaba aləmi naçiz!
Ta ki, edəcəkdir bəni varlıq ilə təiz?
Bin əhd ilə bən aləmi imhaya çalışdım,
Dağlardan alov püskürüb ormanları yaxdım* [89, s. 466].

Digər bir fərqlə nəzər yetirək. “İthaf” bölümündən gətirilən aşağıdakı misralar da “Faust”un 1932-ci il nəşrində yoxdur:

“Şimdi nəyə maliksə anın zövqünü sevməm,

Qaiblər imiş həp bu cahanda mənə əlzəm” [70, s. 7].

Müəllif özü bu beytlər haqqında bildirir ki : *“İki sonuncu qitə əvvəlcə İstanbulda “Məlumat” məcmuəsində “Səlyani”namilə nəşr edilmiş idi*” [70, s. 7].

Həmçinin 1932-ci ildə dərc edilən “İthaf”ın son iki misrası “Füyuzat” jurnalında nəşr olunan mətndə müşahidə olunmur.

Hazırdakı mövcud bir əfsaneyi-mazi,

Mazidəki qaib isə mövcudi-həqiqi [187, s. 194].

Eyni zamanda, başlıqlarda da cüzü dəyişikliklər vardır. Əgər birinci mətndə (“Füyuzat”da nəşr olunan mətnə) başlıq “Səhni-tamaşada müqəddimə. Müdir, Şair Məddah” kimi verilmişsə, ikinci mətnə (1932-ci ildə kitab formasında) “Teatr səhnəsində müqəddimə. Müdir, dram şairi və məddah” kimi təqdim edilmişdir. Həmçinin “Füyuzat”da digər başlıq olan “Səhni asimanda müqəddimə. Nur, süfufi-əflakiyan, Mefistofel” kimi gedirsə, 1932-ci il nəşrində “Səmada Müqəddimə. Rəbbi-aləm, süfufi-əflakiyan sonra Mefistofel Üç Mələyi-müqərrəb iləri gəlir” şəklində göstərilmişdir. Nəzərə çarpan məqamlardan biri də budur ki, 1907-ci il mətninin “Səmada Müqəddimə” hissəsində İsrail Rafail, Cəbrail İbril, Mikail Mixail adı ilə təqdim olunmuş və “Üç mələk bir ağızdan” isə “Üçü birlikdə” kimi göstərilmişdir. “Səmada müqəddimə” də İsrailin dilindən verilmiş bu iki misra:

Ruha bəzli-şövq edən bir mənzərə!

Gərçi razi-hikməti idraksuz; [187, s. 200]

“Füyuzat” jurnalında isə bu şəkildə verilmişdir:

Şövqbəxşi-ruhdur bu mənzərə,

Gərçi künhi-hikməti idraksuz [85, s. 247].

Qeyd edilən fərqlərə nəzər yetirdikdən sonra bu nəticəyə gəlmək olar ki, əsərin məzmununa xələl gətirməyən bu kimi dəyişikliklərə səbəb, guman ki, müəllifin tərcümədə müəyyən təkmilləşdirmə istəyi ilə bağlı olmuşdur.

Ə.Hüseynzadənin Qərb ədəbiyyatının görkəmli simalarının əsərlərindən etdiyi tərcümələr təsadüfi hal sayılmaz. Bu, ilk növbədə, Avropa ilə Şərq mədəni-ədəbi

əlaqələrinin inkişafına yardım, Şərqi Qərbin mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə tanış etmək istəyi ilə bağlı idi.

Ə.Hüseynzadənin tərcümələri əsərlərdən hissələr şəklindədir. Bu da onu göstərir ki, müəllifin məqsədi heç də əsərləri tam halda tərcümə etmək deyil, əksinə, örnəklər şəklində tərcümə sənətinin dövr üçün əhəmiyyətini vurğulamaq olmuşdur. Həmin bölmələri isə ədib təsadüfi seçməmiş, əsərlərdən çevirdiyi nümunələrin mövzusu mövcud müasir dövr üçün də aktual səslənmişdir. Ədib tərcümə etdiyi əsərlərə yaradıcı şəkildə yanaşaraq, orijinala xələl gətirmədən onları təqdim etməyə çalışmışdır.

Üçüncü fəsildə əldə olunan elmi qənaətlər, əsas müddəalar ölkə daxilində və xaricində olmaqla, elmi jurnallarda və konfrans materiallarında dərc olunmuşdu [149; 150; 151; 153; 155; 158; 196].

NƏTİCƏ

XIX əsrdə Azərbaycan tarixində baş verən bir sıra ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olaraq ədəbi-mədəni həyata Şərq ənənələri ilə bərabər, rus və Qərb ədəbi-nəzəri fikri də daxil olmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatında M.F.Axundzadə ilə başlayan qərbçilik hərəkatı XX əsrin əvvəllərində daha geniş vüsət almışdı. Sözügedən dövrdə Qərb ədəbi-nəzəri fikrinə xüsusi münasibəti ilə seçilən, onun təbliği istiqamətində fəal işlər görən mütəfəkkirlərdən biri də Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Araşdırmalardan məlum olur ki, ədibin ədəbi-nəzəri əsərləri və bədii yaradıcılığında Qərb-Şərq məsələləri, Qərb ədəbi-nəzər fikrinə münasibət əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır.

– Tədqiqatda müəyyən edilir ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsinə xüsusi maraq var idi. Bu dövrdə Ə.Hüseynzadə ilə yanaşı, görkəmli ədiblər – M.Şahtaxtı, A.Səhhət, A.Şaiq, Ə.Ağaoğlu, Y.V.Çəmənzəminli, Ü.Hacıbəyli və digərlərinin yaradıcılığında da Qərb ədəbiyyatına, mədəniyyətinə inteqrasiya məsələləri müxtəlif şəkildə təzahür edirdi. Adıçəkilən müəlliflər dünya ədəbiyyatının tanınmış şair və ədibləri, onların ayrı-ayrı əsərləri barədə məlumatları, tənqidi görüşləri ilə bərabər, Avropa ədiblərinin əsərlərini rus dili vasitəsilə və bəzən orijinaldan ana dilinə tərcümə etməklə Şərq xalqlarını dünya ədəbiyyatının klassik, eyni zamanda, müasir nümayəndələri ilə də tanış etmişdilər;

– Qərb ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliğinə ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərbi Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsi XX əsrin iyirminci illərindən başlanmışdır. Bu istiqamətdə ədəbiyyatşünas alimlər M.Rəfili, M.Arif, Ə.Sultanlı, C.Cəfərov, Ə.Ağayev və digərləri əhəmiyyətli tədqiqat işləri aparmışlar;

– XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Qərbi Avropa ədəbiyyatına dair araşdırmalar yeni istiqamətlərdə davam edirdi. Sözügedən dövrdə Qərb ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlar müxtəlif milli ədəbiyyat və dünya ədəbi irsinin bir çox görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını əhatə edirdi;

– Qərb ədəbi-nəzəri fikrinin Azərbaycan mühitinə integrasiya olunmasında Ə.Hüseynzadənin xidmətləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəyyən olunur ki, ədibin yaradıcılığında milli kimlik və qərbçilik sintez şəklində ortaya çıxmışdır. Azərbaycanda milli bir ideologiya kimi türkçülüğü irəli sürən və təbliğ edən ədibin ədəbi-nəzəri əsərlərində türkçülük, milli kimliyi qoruyub saxlamaqla qərbəşmə modeli çeşidli prizmadan şərh olunmuşdur;

– Ədibin türkçülük və qərbçilik görüşləri “Məktubi-məxsusi”, “Qəzetəmizin məsləki”, “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz”, “Abdulla Cövdət “İctihad”ı ilə Misirdə ictihada başlayır”, “Axund Əbu Turab həzrətləri”, “Ey qələm”, “Nümunə məktəbi”, “Röya”, “Məcnun və Leylayi-islam”, “İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz”, “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası”, “Şamil və Həfidə”, “Pərdə eniyor – son tamaşa”, “Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” silsilə məqalələri, “Əhvali-ələm və diri müstəhasələr”, “Mendeleyev”, “Siyasəti-fürusət” traktatı və digər yazılarında əks olunmuşdur. Adıçəkilən məqalələrdə Ə.Hüseynzadə sivilisasiyanın Şərqdən başlamasına rəğmən, müasir mərhələdə onun bir sıra cəhətləri ilə Qərbdən geri qalmasının səbəblərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Ədib Şərq və Qərb qarşılaşdırması, müqayisəsini Qərbin – xristianların Şərqə – türklərə, müsəlmanlara münasibətinin müxtəlif aspektlərini ədəbi-nəzəri əsərləri ilə yanaşı, “Qərbin iki dastanında türk” əsərində də tədqiq etmişdir;

– Milli ədəbi ənənələrə münasibət fonunda modern ədəbiyyata keçid məsələləri Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında aydın şəkildə özünü göstərirdi. Görkəmli ədib yaradıcılığı boyu yeniliklərə can atmış, ədəbi-mədəni sahədə onu qane etməyən məsələlər haqqında mülahizələrini, fikirlərini bildirərək çıxış yolu tapmağa çalışmışdır. Müəllif ədəbi-nəzəri, publisistik, bədii yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatının təbliğinə yer verməklə yanaşı, bəzi mövcud milli ədəbi ənənələrə tənqidi münasibət bildirməklə də müasirlərini düzgün istiqamətləndirmişdir. Ədib “qafiyəpərdazlıq”, mədh, həcv və pamflet formasında yazılan şeirlər barədə tənqidi

fikrini söyləyərək həcv və pamfletin bəzi şairlər tərəfindən eyniləşdirilməsinə etiraz etmişdir;

– Ə.Hüseynzadə Qərb ədəbi-nəzəri cərəyanlarından, onların nailiyyətlərindən bəhrələnmiş, müasirləri üçün yeni olan, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranmış modernist cərəyanlar – dekadentizm, simvolizm barəsində də ilk məlumatları “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” məqaləsində vermişdir.

– Ə.Hüseynzadə “Siyasəti-fürusət” traktatında simvolizm və mifoloji qaynaqlardan istifadə edərək tarixilik və müasirliyin sintezini yaratmışdır. O, əsərdə yalnız obrazlar simvolikasından deyil, həmçinin rənglərin, rəqəmlərin simvolikasından da istifadə etmiş, hətta bir cümlə, bütövlükdə bir abzası simvolik, rəmzi mənanın ifadəsinə çevirmişdir;

– Ədib yeni şeir tipi – sərbəst şeir (“Ağ şeir”) haqqında ilk məlumat və mülahizələri ilə ədəbiyyata yeni bir istiqamət gətirmişdir;

– XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tərcümə işi də geniş yayılmış, Avropa klassiklərinin əsərləri dilimizə tərcümə olunmuşdur. Lakin sözügedən dövrdə Qərb ədəbiyyatından tərcümələr orijinaldan deyil, daha çox rus dili vasitəsilə edilmişdir. Orijinaldan tərcümə sahəsində Ə.Hüseynzadə və onun redaktorluq etdiyi “Füyuzat” jurnalı xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. Ədibin üçlü – “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” düsturunun əsas hissələrindən biri olan avropalaşmaq konsepsiyası adı altında əsas məqsədi Avropa xalqlarının mədəniyyəti, yeni ixtiraları, ədəbiyyatı ilə tanışlıq idi. Müəllif Qərb xalqlarının ədəbiyyatı ilə tanışlığın bir yolunu Avropa sənətkarları haqqında məlumatlar verməkdə, onların əsərlərindən tərcümələrdə görmüş və bu istiqamətdə işlər aparmışdır;

– Ə.Hüseynzadə Avropa yazıçıları, şairləri, alimləri, filosofları, siyasətçiləri haqqında informasiya verməklə bərabər, Şərq (fars, ərəb), rus və Qərb dillərindən (yunan, ingilis, alman, italyan) tərcümələr etmişdir. Ədib Qərb ədəbiyyatının tanınmış şair və ədibləri Homer, Esxil, Vergili, İ.V.Höte, H.Heyne, F.Şiller, C.Milton, T.Tassonun əsərlərini orijinaldan hissələr şəklində ana dilinə tərcümə

etmişdir. Ə.Hüseynzadə tərcümə üçün seçdiyi əsərləri də təsadüfi seçməmiş, bu örnəklər müasir dövrlə səsleşən mövzuları əhatə etmişdir;

– Ə.Hüseynzadənin Qərb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri orijinal ilə müqayisə olunarkən məlum olur ki, ədibin tərcümələri orijinalı təhrif etmədən, əslə uğun şəkildə tərcümə olunmuşdur;

– Ə.Hüseynzadə teatrın inkişafında tərcüməni əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. Sözügedən dövrdə kifayət qədər səhnə əsərlərinin olmaması teatrımızın inkişafına mane olan səbəblərdən biri idi. Ədib də bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün ilk çıxış yolu kimi müxtəlif dillərdən tərcüməni göstərmiş və müasirlərini də bu istiqamətdə işlər görməyə yönləndirmişdir;

– Tədqiqat prosesindən məlum olur ki, Ə.Hüseynzadə dünya ədəbiyyatının nümunələrini dilimizə tərcümə etməklə yanaşı, məqalələrində tərcümənin nəzəri məsələləri haqqında müasir zamanda da aktual olan fikirlər söyləmişdir. Müəllif “İntiqad”, “Bir balaca intiqad”, “İngilis əşarı türk dilində və Şilyon məhbusu”, “Tolstoyluq nədir?”, “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” kimi məqalələrində düzgün və orijinal tərcümə necə olmalıdır sualını, orijinal tərcümələrlə sətri tərcümənin fərqlərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Abdulla, Ş. Xatirələrim / Ş.Abdulla. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 363 s.
2. Abdulla, Ş. Əsərləri: [5 cildə] / – Bakı: Azərənşr, – c.4. – 1977. – 478 s.
3. Abdulla, Ş. Əsərləri: [5 cildə] / – Bakı: Yazıçı, – c.5. –1978. –502 s.
4. Abdullayeva, T. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində qərbçilik meyilləri: // filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2007. –122s.
5. Ağaoğlu, Ə. Bir firəngin mənə yazdığı məktubat // İrşad. – 1906, 18 aprel. – s. 1
6. Ağaoğlu, Ə. Üç mədəniyyət / Ə.Ağayev. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 154 s.
7. Ağaoğlu, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Ağaoğlu. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 392 s.
8. Ağayev, Ə. P.Antokolskinin Oğul poeması // Ədəbiyyat. – 1947, 30 iyul. – s. 4
9. Ağayev, Ə. Tərcümə: problemlər, mülahizələr; Mənəvi dayaqlardan biri. Tərcümə problemlərilə bağlı sorğu // – Bakı: Azərbaycan. –1983. №10, – s. 134
10. Ağayev, M. Əli bəy Hüseynzadə və milli birlik ideyası //Azadlıq. – 2013. 30 noyabr. – s. 14
11. Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. – Bakı: Elm, – c.3. – 1988, – 388 s.
12. Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundzadə. –Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 376 s.
13. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat nəzəriyyəçisi / tərt. ed. T.Məmməd – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 306 s.
14. Akçuraoglu, Y. Türkçülüyn tarixi // Y.Akçuraoglu. – Bakı: Qanun, –2006. –308 s.
15. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası / tərt. ed. R.Rza, C.Quliyev –Bakı: AMEA, –1987. – 608 s.
16. Bayramlı, O. Ə.Hüseynzadə və dünya ədəbiyyatı. // Ədəbiyyat. –1992, 14 fevral. – s. 3
17. Bayramlı, O. Pərdə arxasında adam // Elm. – 2000, 21noyabr. – s. 13. 29 noyabr. – s. 11.

18. Bayramlı, O. Əli bəy Hüseynzadə irsi və müasirlik // Bakı: Dirçəliş XXI əsr, – 2002. № 54, – s. 150-160.
19. Bayramlı, O. Türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq // Respublika. – 2002, 12-15 may, – s. 5
20. Bayramlı, O. Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında azərbaycançılıq // Respublika. – 2003, 31 dekabr, – s. 7
21. Bayramlı, O. Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında azərbaycançılıq // Respublika. – 2004, 4 yanvar – s. 4
22. Bayramlı, O. Əli bəy Hüseynzadə və Şeyx Əhməd Səlyani // Ədəbiyyat. – 2006, 13 oktyabr, – s. 5.
23. Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə (məqalələr toplusu): / tərt. ed. N.Cabbarlı, Ş.Vəliyev – Bakı: Elm, – 2015. – s. 309-344
24. Cəfərli, Y. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında cərəyan məsələləri // Olaylar. – 2014, 13 may. – s. 10.
25. Cəfərov, C. Vilyam Şekspir / C.Cəfərov. – Bakı: Azərnəşr, – 1964. – 64 s.
26. Cəfərov, C. Əsərləri: [2 cilddə] / C.Cəfərov. – Bakı: Azərnəşr, – c. 1. – 1968. – 364 s.
27. Cəfərov, M.C. Anri Barbüs (Ölümünün 10 illiyi münasibəti ilə) // Kommunist. – 1945, 29 avqust. – s. 2.
28. Cəfərov, M.C. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti / M.C.Cəfərov. – Bakı: Azərnəşr, – 1963. – 218 s.
29. Cəfərov, M.C. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / M.C.Cəfərov. – Bakı: Azərnəşr, – c. 2. – 1974. – 340 s.
30. Cəfərov, M.C. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / M.C.Cəfərov. – Bakı: Çinar-Çap, – c. 1. – 2003. – 360 s.
31. Çəmənəminli, Y.V. Anatol Fransın Korinf toyu // Ədəbiyyat. – 1934, 5 noyabr. – s. 1
32. Çəmənəminli Y.V. Qulan dərisinin tərcüməsi. Ədəbiyyat və İncəsənət. – 1987, 18 sentyabr. – s. 4

33. Çəmənzəminli, Y.V. Biz kimik? /Y.V.Çəmənzəminli, tərt. edən Ş. Hümmətli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 136 s
34. Çəmənzəminli, Y.V. Əsərləri: [3 cildə] / Y.V.Çəmənzəminli – Bakı: Avrasiya Press, –c. 1. – 2005, – 360 s.
35. Çəmənzəminli, Y.V. Əsərləri: [3 cildə] / Y.V.Çəmənzəminli – Bakı: Avrasiya Press, – c. 3. – 2005. – 440 s.
36. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 550 s.
37. Əhmədli, B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 374 s.
38. Əkinçi: / tərt. ed. T.Həsənzadə – Bakı: Avrasiya-press, – 2005, – 496 s.
39. Əliyeva, A. Azərbaycan romantikləri və türkçülük hərəkatı: / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı, 2005. – 384 s.
40. Əliyev, M. Əli bəy Hüseynzadə // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1988, 4 mart. – s. 6.
41. Əliyev, M. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri // İncəsənət. – 1993, 8 iyun. – s. 8.
42. Əliyev, Ə. Elmin Eyfel qülləsi / Ə.Əliyev. – Bakı: Ağrıdağ, – 1999. – 148 s.
43. Əsədzadə, V. Füyuzat məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri / V.Əsədzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 204 s.
44. Əsgərov, F. Bədii tərcümənin prinsipləri / F.Əsgərov. – Bakı: ADPU nəş., – 2009, – 226 s.
45. Əsgərli, Z. Əli Sultanlı // – Bakı: Azərbaycan, – 2017. № 2, – s. 170-174
46. Əzimov, C. Tərcümə prinsipləri / C.Əzimov – Bakı: Azərnəşr, – 1955, –134 s.
47. Fikrin karvanı: / tərt. ed. Elçin. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s. 64-79
48. Füyuzat / tərt.ed. O.Bayramlı – Bakı: Çarşıoğlu, – 2006. – 672 s.
49. Fyodor, D. Ölü evdən qeydlər /D.Fyodor. – Bakı: Qanun, –2011. – 328 s.
50. Geniral Sadıq Ağabəyovun Əli bəy Hüseynzadəyə məktubları (ardı). S.Mümtaz adına ARDƏİA: Fond № 649, siyahı № 1, iş № 10, sax.vah. 250, vərəq – 3.
51. Gəncəvi, N. Sirlər xəzinəsi / N.Gəncəvi. – Bakı: Adiloğlu, – 2011. – 208 s.

52. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları / Z.Göyalp. – Bakı: Maarif, –1991. – 175 s.
53. Hacıbəyov, Ü. Seçilmiş əsərləri / Ü.Hacıbəyov. – Bakı: Yazıçı, –1985. – 652 s.
54. Henrix, H. Seçilmiş əsərləri / H.Heyne. – Bakı: Azərnəşr, – 1958. – 315 s.
55. Həbibbəyli, İ. “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”çılar // Ədəbiyyat və İncəsənət. – 1997, 9 may. – s. 5. 16 may. – s. 6
56. Həbibbəyli, İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, –2007. – 629 s.
57. Həsən bəy Zərdabi. Respublika qəzetinin xüsusi buraxılışı: / tərt. ed. T.Ə.Əhmədov – Bakı: Nurlan, – 2015. – 309 s.
58. Həsənova, S. Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri / S.Həsənova. – Bakı: ADPU-nun mətbəsi, – 2006. – 99 s.
59. Homer. İliada / Homer. – Bakı: Azərnəşr, – 1978. – 560 s.
60. Hümmətli Ş. Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin ədəbi-tənqidi görüşləri / Ş. Hümmətli – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 264 s.
61. Hüseyn, İ. Füyuzat və milli dramaturgiya problemləri / İ.Hüseyn. – Bakı: Elm, – 2007. – 156 s.
62. Hüseynzadə, Ə. Qəzetəmizin məsləki // Həyat. – 1905, 7 iyun (№1), – s.1
63. Hüseynzadə, Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir // Həyat. – 1905, 10 iyun (№ 4), – s. 1
64. Hüseynzadə, Ə. Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz // Həyat. –1905, 14 iyun (№ 7), – s. 2-3
65. Hüseynzadə, Ə. Zəmanəmizin Ömər Xəyyamı // Həyat. – 1905, 1 iyul (№ 19), – s. 2-3
66. Hüseynzadə, Ə. Bir balaca intiqad // Həyat. –1905, 10 dekabr (№ 116), – s. 1
67. Hüseynzadə, Ə. İntiqad // Həyat. –1905, 28 dekabr (№ 129), – s. 4
68. Hüseynzadə, Ə. Nümunə məktəbi // Həyat.–1906, 18 avqust (№ 184), – s. 1
69. Hüseynzadə, Ə. “Həyat” və meyli-“Füyuzat” // – Bakı: Füyuzat, – 1906. № 1, – s. 1-4
70. Hüseynzadə, Ə. Höte İthaf // – Bakı: Füyuzat, –1906. №1, – s. 6-7

71. Hüseynzadə, Ə. Tolstoluq nədir // – Bakı: Füyuzat, –1906. № 1, – s. 12-15
72. Hüseynzadə, Ə. Səhni tamaşada müqəddimə // – Bakı: Füyuzat, – 1906. № 1, – s. 7-8
73. Hüseynzadə, Ə. Con Milton Cənnəti-qaibə // – Bakı: Füyuzat, – 1906. № 2, – s. 30-31
74. Hüseynzadə, Ə. H.Heyne Bir nəğmə // – Bakı: Füyuzat, – 1906. № 3, – s. 39
75. Hüseynzadə, Ə. Şiller // – Bakı: Füyuzat, – 1906. № 5, – s. 76-78
76. Hüseynzadə, Ə. Qırmızı qaranlıq içində yaşıl işıqlar // – Bakı: Füyuzat, – 1906. № 5, – s. 65-72
77. Hüseynzadə, Ə. Müzəffərəddin // – Bakı: Füyuzat, – 1906. № 7, – s. 97-102
78. Hüseynzadə, Ə. İngilis əsarı türk dilində və Şilyon məhbusu // Həyat. – 1906, 27 mart (№ 68), – s. 2-3
79. Hüseynzadə, Ə. Axunda Əbu Turab həzrətləri // Həyat. – 1906, 17 may (№ 106), – s. 2-3
80. Hüseynzadə, Ə. Ey qələm // Həyat. – 1906, 13 iyun (№ 127), – s. 4
81. Hüseynzadə, Ə. Kuhi-Qaf və Simurğ // Həyat. – 1906, 2 iyul (№ 143), – s. 1-2
82. Hüseynzadə, Ə. Vəlvələ və zümzümə // – Bakı: Füyuzat. – 1907. № 9, – s. 129-132
83. Hüseynzadə, Ə. Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi // – Bakı: Füyuzat. – 1907, № 9, – s. 140-142
84. Hüseynzadə, Ə. Şamil və həfidi // – Bakı: Füyuzat, – 1907. № 9-11, – s. 132-136
85. Hüseynzadə, Ə. Səhni-asimanda müqəddimə // – Bakı: Füyuzat, – 1907. № 16, – s. 247-248
86. Hüseynzadə, Ə. İntiqad edirik, intiqad olunuyoruz //– Bakı: Füyuzat, – 1907. № 23, – s. 369-375
87. Hüseynzadə, Ə. Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası // – Bakı: Füyuzat, – 1907. № 24, – s. 386-389

88. Hüseynzadə, Ə. Həsbi-hal, yaxud bizim Hadinin iztirabı?... // – Bakı: Füyuzat, – 1907. № 25, – s. 405
89. Hüseynzadə, Ə. Mefistofel // – Bakı: Füyuzat. – 1907. № 31, – s. 496-497
90. Hüseynzadə, Ə. Siyasəti-fürusət / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramova. – Bakı: Elm, – 1994. – 236 s.
91. Hüseynzadə, Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramlı – Bakı: Azərnəşr, – 1996. – 253 s.
92. Hüseynzadə, Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramlı. – Bakı: Mütərcim, – 1997. – 292 s.
93. Hüseynzadə, Ə. Qərbin iki dastanında türk / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramlı. – Bakı: Ağrıdağ, – 1998. – 150 s.
94. Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramlı. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2007. – 640 s.
95. Hüseynzadə, Ə. Əbədi gözəlliklər / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. A.Turan. – Bakı: Vektor, – 2008. – 96 s.
96. Xəlilova, T. Abdulla Şaiqin tərcümə yaradıcılığı (Rus ədəbiyyatından tərcümələr təmsalında) / T.Xəlilova. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 180 s.
97. Xəndan, C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / C.Xəndan. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1951. – 254 s.
98. Xəndan, R.Z. Unudulmuş dahi // – Bakı: Qobustan, – 1990. № 4, – s. 55-59
99. Xudiyeva V. Əli bəy Hüseynzadə: biblioqrafik monoqrafiya / V.Xudiyeva. – Bakı: Mütərcim, – 2020. – 487 s.
100. Kamaloğlu, R. Türk dünyasının böyük ideoloqu // Azərbaycan. – 1991, 23 mart. – s. 2-3.
101. Kamaloğlu, R. Əli bəy Hüseynzadə irsinə diqqətlə yanaşaq // Oğuz eli – Bakı, –1992, 18-24 fevral (№ 7) – s. 6
102. Köçərli, F. Seçilmiş əsərləri / F.Köçərli. – Bakı: AMEA nəşriyyatı, – 1963. –341 s.

103. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – c. 4. –2016. – 776 s.
104. Qaraşova, S. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2007. – 123 s.
105. Qənizadə, S.M. Gəlinlərin həmayili / S.M.Qənizadə. – Bakı: Yazıçı, –1986. – 270 s.
106. Qubadova, M. Azərbaycan teatrında romantizm (Əli bəy Hüseynzadənin “Siyasəti-fürusət” əsərinin Cəfər Cabbarlı və Hüseyn Cavid yaradıcılığına təsiri) / M.Qubadova. – Bakı: Mars-print, – 2002, – 256 s.
107. Qubadova, M. Əli bəy Hüseynzadə və teatr / M.Qubadova. –Bakı: Gənclik, – 2011. – 191 s.
108. Qubadova, M. Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığından səhifələr: Kasablanka faciəsi Osmanlı-İran komediyası əsəri // Respublika. – 2014, 30 yanvar. – s. 6.
109. Qubadova M. Turanın ən oyaq adamı: Əli bəy Hüseynzadə. Onun qələmindən çıxanlar əslində gələcəyə tuşlanıb // – Bakı: Qobustan: Sənət toplusu, – 2014. №2, – s. 59-62.
110. Quluyeva, X. Azərbaycan estetik fikri və Cəfər Cəfərov / X.Quliyeva. –Bakı: Elm, – 1998. – 168 s.
111. Quliyev, M. Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı // – Bakı: İnqlab və mədəniyyət, – 1928. №3, – s. 5-9
112. Lev, T. Hacı Murad / T.Lev. – Bakı: Qanun, – 2015. – 191 s.
113. Məmməd, A. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / A.Məmməd. – Bakı: AMEA nəşriyyatı, – c. 1. – 1967. – 620 s.
114. Məmmədli, A. Əli bəy Hüseynzadə Turan / A.Məmmədov. – Bakı: Qələbə, – 1996. – 47 s.
115. Məmmədov, X. Əli bəy Hüseynzadə Molla Nəsrəddin jurnalı haqqında: “Molla Nəsrəddin 85”. // Ədəbiyyat qəzeti. – 1991, 3 may. – s. 6.
116. Məmmədov X. Əli bəy Hüseynzadə və ədəbi proses // Ədəbiyyat qəzeti. – 1999, 5 mart. – s. 1; 4.

117. Məmmədov X. Nəhr gur çeşmələrdən yaranır // Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 2000. № 1, – s. 174-180
118. Məmmədov M. Acı fəryadlar, şirin arzular / M.Məmmədov. – Bakı: Gənclik, – 1983. – 189 s.
119. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c. 4. – 2004. – 472 s.
120. Məmmədquluzadə C. Anamın kitabı / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Hədəf, – 2014. – 126 s.
121. Mirəhmədov Ə. Təqsirimi yumaq istəyirəm // Ədəbiyyat qəzeti. – 2012, 1 sentyabr. – s. 1-2
122. Mirəhmədov Ə. Ə.Hüseynzadə: Nicat məhəbbətdədir // Ədəbiyyat qəzeti. – 1994, 10 iyun. – s. 1;4
123. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq: Ensiklopedik lüğət / Ə.Mirəhmədov. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, – 1998. – 240 s.
124. Mirzə Ələkbər S. Hophopnamə / S.Mirzə Ələkbər. – Bakı: Azərnəşr, – 1960. – 495 s.
125. Mirzə, R. Patriarxın qayıdışı (Əli bəy Hüseynzadə 125) // – Bakı: Gənclik jurnalı, – 1990. № 2 – s. 14-19
126. Mirzə, R. Türkçülüynün babası (Əli bəy Hüseynzadənin fikir dünyası) / R.Mirzə – Bakı: Elm, – 2000, – 172 s.
127. Mirzəyev Q. Əkbər Ağayevin tənqidi görüşləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 1998. – 172 s.
128. Müznib Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Müznib. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 256 s.
129. Nəbiyev B. Çətin yollar / B.Nəbiyev. – Bakı: Elm, – 2000. – 779 s.
130. Nəriman N. Felyoton (Həftə fəryadı) // Həyat. – 1906, 14 iyul (№ 154), – s. 2-3
131. Novruzov Ş. Şərqi-Rusun çağırışı / Ş. Novruzov. Bakı: Yazıçı, – 1988. – 160 s.
132. Rəfil, M. Qərb mədəniyyəti // – Bakı: Əfkari-mütəllimin, – 1919, № 3
133. Rəfil, M. Orta əsrlərdə Avropa ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı tarixi tədqiqatları // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, – 1927, № 7-8, – s. 27-35.

134. Rəfili, M. Romantizm və Viktor Hüqo // – Bakı: İnqilab və mədəniyyət jurnalı, – 1929, № 7-8, – s. 30-33
135. Rəfili, M. Aclıq romanı (K.Hamsunnun romanı haqqında) // – Bakı: İnqilab və mədəniyyət jurnalı, – 1931, № 1, – s. 39-40.
136. Rəfili, M. Kral Lir // Kommunist. – 1941, 24 aprel. – s. 4
137. Rəfili, M. Bədii tərcümə // Ədəbiyyat. – 1951, 17 oktyabr. – s. 2
138. Rəfili, M. Fransız xalqının böyük yazıçısı // Ədəbiyyat qəzeti. – 1952, 23 fevral. – s. 4
139. Rəfili, M. Hans Andersen (anadan olmasının 150 illiyi) // Azərbaycan müəllimi. – 1955, 14 aprel. – s. 4
140. Sadıqova, G. Əli bəy Hüseynzadənin publisistikası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2009. – 148 s.
141. Servantes türk dilində, Balzakın Ögey ana pyesi // S.Mümtaz ad. ARDƏİA, Fond № 753, siyahı № 1, sax. vah. 90, vərəq – 1
142. Səhhət, A. Əsərləri: [2 cildə] / A.Səhhət. – Bakı: Azərnəşr, – c. 2. – 1976. – 313 s.
143. Sultanlı, Ə. Məqalələr / Ə.Sultanlı. –Bakı: Azərnəşr, – 1971. – 327 s.
144. Sultanlı, V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı / V.Sultanlı. – Bakı: Şirvanəşr, – 1998. – 160 s.
145. Şahtaxlı, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şahtaxlı. –Bakı: Çarşıoğlu, – 2006. – 432 s.
146. Şamıoğlu, Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə; dövrü elmi bioqrafiyası və müasirləşmə konsepsiyası / Ş.Şamıoğlu. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2016. – 184 s.
147. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşlərində milli kimlik məsələsi //Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransının materialları, II kitab, (filologiya elmləri, tarix və hüquq elmləri), – Bakı: Qafqaz Universiteti, –29-30 aprel, – 2016, – s. 1096-1097
148. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşləri qərbçilik kontekstində // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan

olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş Filologiyanın aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 18-19 may, – 2016, – s. 88-91

149. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin Avropa (ingilis və alman) dillərindən tərcümələri // III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, – 25-27 may, – 2016, – s. 255-258

150. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin antik ədəbiyyatdan tərcümələri // Gənc Türkoloqların I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir türkoloji tədqiqatlar: problemlər və perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, –Bakı: AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, – 21-22 noyabr, – 2016, – s. 123

151. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin İohan Volfqanq Hötenin “Faust” əsərindən tərcüməsi // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2017. № 2 (102), – s. 273-277

152. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında milli ədəbi ənənələrə münasibət və modernist ədəbiyyata keçid // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2017. № 4 (104), – s. 281-285

153. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin məqalələrində bədii tərcümənin nəzəri əsasları // IV Uluslararası Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, cild 1 – Niğdə: Ömer Halisdemir Üniversitesi, – 26-28 nisan, – 2017, – s. 343-348

154. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının əsas istiqamətləri // III Beynəlxalq Həməzə Nigari Türk Dünyası mədəni irsi simpoziumu, – Şamaxı: ADPU Şamaxı filialı, – 17-18 may, – 2017, – s. 349-354

155. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin Qərbi Avropa (qədim yunan və Roma) ədəbiyyatından tərcümələri // – Bakı: Filologiya məsələləri, –2018. № 1, – s. 319-328

156. Şıxaliyeva, G.M. Azərbaycanda Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsi tarixindən (M.F.Axundzadə və H.Zərdabinin məqalələri əsasında) // –

- Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Elmi Əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), –2018. № 1, – s. 203-210
157. Şıxaliyeva, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin “Siyasəti-fürusət” əsərində simvolizm // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası), – 2018. C.66, № 4, – s. 150-162
158. Şıxaliyeva, G.M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin formalaşmasında bədii tərcümənin rolu // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal), – 2018, cild 7, № 1, – s. 280-286
159. Şıxaliyeva, G.M. Mikayıl Rəfil və Əli Sultanlının yaradıcılığında Qərbi Avropa ədəbiyyatına münasibət // VI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, – Bakı: Elm və təhsil, Bakı Avrasiya Universiteti, 13-15 iyun, –2019, – s. 135-138
160. Şıxaliyeva, G.M. Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb və Şərqlin qarşılaşdırılması (Əhməd bəy Ağaoğlu və Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığı əsasında) // İsmayıl Şıxlı yaradıcılığına həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfrans, – Bakı: Müəllim, – 3-4 dekabr, –2019, – s. 244-248
161. Talıbzadə, K. Abbas Səhhət / K.Talıbzadə. – Bakı: Gənclik, – 1986. – 271 s.
162. Talıbzadə, K. Əhməd Ağaoğlu // – Bakı: Azərbaycan. – 1989. № 1, – s. 133-146
163. Təbrizi, M.C. Henri Heynedən tərcümə // – Bakı: Füyuzat. – 1907, № 7, – s. 110
164. Tərcümə sənəti (məqalələr məcmuəsi): / tərt. ed. M.Z. Cəfərov, Ə.M.Mirəhmədov, F.A.Vəlixanov – Bakı: Elm, – 1990. – 344 s.
165. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadə / A.Turan. – Moskva: Salam press, – 2008. – 208 s.
166. Turan, A. Şeyxülislam – həm də türkoloq // Ədəbiyyat. – 2009, 13 mart. – s. 5.
167. Turan, A. Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq // Kaspi. – 2011, 26-28 fevral. – s. 18.
168. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadə: həyatı, mübarizəsi, yaradıcılığı, şəcərəsi / A.Turan.– Bakı: Letterpress, – 2014.– 541 s.

169. Turan, A. Milli məfkurənin atası (Əli bəy Hüseynzadə haqqında yazılanlar) / A.Turan. – Bakı: Letterpress, – 2014, – 115 s.
170. Turan, A. Səadət məktəbinin müdiri Əli bəy Hüseynzadə (Əli bəy Hüseynzadə 150 il) // Azərbaycan müəllimi. – 2014, 21 fevral. – s. 9.
171. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadə və Hüseyn Cavidin dil siyasəti // Ədəbiyyat. –2015, 26 iyun. – s. 8-9.
172. Turan, A. Azərbaycan bayrağını mənalandıran üç ümdə amilin ideoloqu Əli bəy Hüseynzadə // Ədəbiyyat. – 2016, 30 yanvar. – s. 10-11.
173. Turan, A. Modernizm dalğası // Ədəbiyyat. – 2016, 28 may. – s. 10.
174. Turan, A. C.Coys və Əli bəy Hüseynzadə (Modernizm dalğası silsiləsindən) // Ədəbiyyat. – 2016, 2 iyul. – s. 12-13.
175. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadənin dil siyasəti – ortaq türkcə (Bu barədə Məhəmməd Fuad Köprülünün mülahizələri) // Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası, – 2018. № 1, – s. 58-61.
176. Turan, A. Azərbaycan türkoloji elminin qurucusu Əli bəy Hüseynzadənin “Türklər kimdir kimlərdən ibarətdir” məqaləsində türkoloji kontekst. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin -100 // – Bakı: Azərbaycan, – 2018. № 5, – s. 35-47.
177. Vəliyev, Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi / Ş.Vəliyev. – Ankara: Ejdat yayınları, –2000. – 388 s.
178. Vəliyev, Ş. Həyatdan başlayan yol // Yeni Azərbaycan. – 2005, 3 iyun. – s. 11
179. Vəliyev, Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi / Ş.Vəliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, –2009. –456 s.
180. Vəliyev, Ş. Əli bəy Hüseynzadəyə tez-tez qayıtmalıyıq // Kaspi. – 2014, 6 mart. – s. 18-19.
181. Vəliyev, Ş. Əli bəy Hüseynzadə və füyuzatçılıq // Azərbaycan. – 2016, 1 noyabr. – s. 4.
182. Yelizarov, M.Y. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi / M.Y. Yelizarov. – Bakı, Azərnəşr, – 1964. – 656 s.

183. Yohann, V.H. Faust / V.H.Yohann. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 516 s.
184. Zeynalova, S. Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mövzusu (Qərbli obrazının inikası və Qərb ədəbi-estetik dəyərlərindən təsirlənmə problemi): / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı: 2013. – s. 275

Türk dilində

185. Akpınar, Y. Azeri edebiyatı araşdırmaları / Y.Akpınar. – İstanbul: Dergah yayınları, – 1994. – 513 s.
186. Bayat, A.H. Azərbaycanın Yiğit evladı Ali Bey Hüseynzade (Prof. Dr. Huseynzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri / A.H. Bayat. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, – 1992. – 183 s.
187. Bayat, A.H. Hüseynzade Ali Bey \ A.H. Bayat. – İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, – 1998. – 410 s.
188. Mehmetzadə, M.B. Milli Azərbaycan haraketi / M.B.Mehmetzadə. – Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği, – 1991. –239 s.
189. Resulzade, M.E. Azərbaycan Cumhuriyyəti keyfiyeti, teşekkülü və şimdiki vaziiyyəti \ M.E. Rəsulzadə. – İstanbul: – 1990. 205 s.
190. Resulzade, M.E. Kafkasiya türkləri / M.E. Resulzadə. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, –1993.–132 s.
191. Ülkən, H.Z. Türkiyede Çağdaş düşüncə tarihi \ H.Z.Ülkən. İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, – 2014. – 750 s.

Rus dilində

192. Агаев, А. Отелло Шекспира и Разбойники Шиллера на татарском языке // Каспий. – 1903, № 214, – с. 1
193. Агаев, А. Отелло Шекспира и Разбойники Шиллера на татарском языке // Каспий. – 1903, № 341

194. Краткая литературная энциклопедия: [в 9 томах] – под ред. А. А. Суркова
Москва: Советская энциклопедия, – т. 3. – 1966. 976 с.
195. Кеннер, Т.А. Символы и их скрытые значения / Т.А.Кеннер. – Москва:
Мартин, – 2010. – 160 с.
196. Шихалиева Г.М. Творчество Джона Мильтона, Фридриха Шиллера,
Генриха Гейне и Торквато Тассо в переводах Али Бека Гусейнзаде //
Херсон: Министерство освіти и науки України Херсонський державний
університет Південний Архів (збірник наукових праць. Філологічні
науки), – 2017, випуск LXIX, – с. 180-184
197. Шихалиева Г.М. Сравнение Востока и Запада в произведениях Алибека
Гусейнзаде «Возможности в политике» и «Тюрьмы в двух эпосах Запада» //
–Украина: Закарпатськи філологічні студії, –2020. № 14, –с. 239-244
198. Тагизаде, С. Мирза Фатали Ахундов и Европа / С.Тагизаде. – Баку:
Азерб.гос.изд., – 1991, – 304 с.
199. Торквато, Т. Освобожденный Иерусалимъ / Т.Торквато. – С.-Петербургъ:
А.А.Каспари, – 1912. – 322 с.

Alman dilində

200. Schiller, F. Sammtliche Werke / F.Schiller. – Stuttgart: Verlag der
J.B.Gottaschen Buchhandlung, – 1875, – 372 p.
201. Yohann, W. G. Faust / YohannW. G. – Berlin: Verlag, Neues Leben, – 1966.
– 518 p.

İngilis dilində

202. John, M. Paradise Lost and Paradise Regained / M.John. – London:
Copyright, – 2005. – 132 p.

İnternet resursları

203. Yöntem A.C. Ziya Göyölpa ve ona türkçölüyü aşıl原因 adam:Hüseynzade Ali Bey. <http://www.huseynzadealituran.com>